

THE

SARASWATA VYAKARANA

A SANSKRIT GRAMMAR,

BY

ANUBHUTI SWARUPACHARYA

WITH THE COMMENTARY OF

VASUDEVA BHATTA

PART I.

EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGAR B. A.

Superintendent Free Sanskrit College

CALCUTTA.

PRINTED AT THE SATYA PRESS

1874

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagar B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College of Calcutta

पिण्डतज्जलतिसक-पूजापाद शोभतु तर्कवाचस्पति
पाद प्रणीत प्रकाशित पुस्तकान्येतानि

१	आशुबोध व्याकरणम्	...	१।
२	धातुरूपादर्गः	...	२
३	शब्दस्तोम महानिधि [संस्कृत अभिधान]		१०
४	सिदान्तकौमुदी—सरनाटोकासहिता	...	११
५	सिदान्तविन्दुसार [वेदान्त]	...	॥
६	तुनाटानादिपद्धति [यद्गाथरैः]	...	४
७	गयात्राद्यादिपद्धति	...	१
८	शब्दार्थ रत्न	...	४।
९	वाक्यमञ्जरी [यद्गाथरैः]	...	।
१०	छन्दोमञ्जरी तथा हृत्कारत्राकर—मटीक		॥=
११	वेणीसंहार नाटक—मटीक	..	१
१२	मुद्राराघम नाटक—मटीक	.	१॥
१३	रत्नावली	...	।।
१४	मालविकाग्निमित्र—मटीक	..	१॥
१५	धनञ्जय विजय—मटीक	..	।
१६	नटायीरचरित	.	१॥
१७	साङ्गतरङ्गकौमुदी—मटीक	..	२
१८	ष व्याकरणभूषणसार	..	।॥
१९	नीलावती	...	।।।
२०	बीजगणित	..	१
२१	मिश्रपालयध—मटीक	...	६
२२	किरातार्जुनीय—मटीक	..	२॥
२३	कुमारसम्भव—पूर्वखण्ड मटीक	...	१
२४	कुमारसम्भव—उत्तरखण्ड	...	॥
२५	अष्टकम् पाणिनीयम्	...	५।
२६	पाचस्यत्वम् [संस्कृत वृहदभिधान]	...	६०
२७	कादम्बरी—मटीक	..	४
२८	राजप्रशस्ति		

सारस्वतं व्याकरणम् ।

॥ पूर्वार्द्धम् ॥

श्रीवासुदेवभट्ट विरचित-“प्रसाद्”-नामटोकासहितम् ।

—०*०—

वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
प्रकाशितम् ।

कलिकाता-सत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

श.का १९८१ ।

.

सारस्वतव्याकरणम् ।

—०—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रथम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।

सारस्वतीमृशुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः । सरस्वत्यै नमः । गणपतये नमः ।

नमस्कृत्य शब्रघ्राय रामं राजीवलोचनम् ।

ससीतं लक्ष्मीपित सुरारिकुलनाशनम् ॥१॥

सारस्वतप्रसादागृह्या बालानाम्बुविदा मुदा ।

क्रियते वामुद्देवम सरस्वत्या प्रसादतः ॥१॥

“मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि गङ्गजान्तानि च शास्त्राणि प्रथमे” इति भाष्यीने शिष्टाचारान् यत्प्रथमात्प्रवेक्षितपारीक्षितप्रबुद्धापीडादिप्रतिबन्धकशमाय श्रीमङ्गल-वत्कृतिरूप मङ्गलं ग्रन्थकृच्छिप्यशिचार्थमिबध्नाति—प्रथम्येव्यादिना,

सारस्वतीमिति, टिङ्गाणञिति ऊीप्, प्रक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा यथा सा प्रक्रिया तस्याथ सरस्वतीप्रीकृत्वेन सिद्धत्वाभामनूद्य कञ्जुत्वं विधीयते, तस्या एव च सञ्जुलमाशान्मुद घटं करोतीति वत् कर्म-त्वम् अतएव सरस्वत्या प्रीक्तानि सूत्राणि सारस्वतानि ततसम्बन्धिनी सारस्वतीति व्याख्याने ‘इडाञ्’ इति क्, ध्यात् तस्य च इहसंज्ञापूर्वत्वेन संज्ञापूर्वक्रीषिधि-रनिव्य इत्यनित्यत्वेन कथं चिक्त्वाभागेपि शैविकादेष शैविकापीनिषेध सरस्वती प्रीकृत्प्रक्रियाकरणे च पिष्टपेयादिदीप इत्यादिनिरुक्तम् । अभूततद्वाशात् जहघीति द्विप्रासापि महाविभायानुहर्त्तने । अथ यद्यप्यस्य वाङ्मय्युत्पादकत्वात्परगामित्वात् क्रियाफलस्य ‘स्वरितभिन्न क्वंभिप्राये क्रियाफल’ इति नियमादात्मनेपदमदकृत्

इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ।

प्रक्रियां तस्य कृतस्य चमी वक्तुं नरः कथम् ? ॥२॥

प्रकर्षवाचिप्रशब्दप्रयोगः श्रीशब्दादिवत्सुखदपतीमाहलिकतादेतदध्योत्पूर्णा प्रशामकर्थ-
ध्वन्यर्थतासु पूर्वज्ञासावकवाकारध्वान्पूर्वमाचरणीयत्वं नत्यादिप्राप्तये ।

नेतु—सिद्धान्तं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । शब्दादी तेन वक्तव्य-
सम्बन्धसुप्रयोगनं—यावत् प्रयोजनं नासी सम्बन्धी न निदप्यते सम्बन्धानभिधा-
यिताइवेवावदस्यतिरिति प्रयोजनं वक्तव्यमित्यत आह—कथम् ? यालधी-
वृत्तिविशेषे—इति, वसी कामधेनुताइलनि चक्षन्ति दुर्बोषार्थादिति ज्ञाताः
शब्दव्युत्पत्तिरहितामीषां धियो वृत्तिव्युत्पत्तिस्त्रयाः सिद्धिर्निश्चिन्तयै । अय-
भावः—रथीऽङ्गमलघुसन्देशः प्रयोजनानीत्यादिमहाभाष्योक्तव्याकरणप्रयोज-
नानां रसाद्यपि यदशोक्तमन्वाख्यानप्रयोजनं न तदप्यस्यतः सिद्धेरन्वसिद्धेस्त-
तोऽपि वेत्यादिना तन्ववाचिककारैरध्ययनादिभिरेव विदपाठस्यैव रसादेरपि
तत एव सम्प्रवादासीव प्रयोजनत्वमुक्तमतः केवल साधुलासाधुत्वग्राममिव प्रयोजन-
त्वेन विज्ञायते, विचारविशेषय विशरभयान्नेहोक्तः ।

अथ च प्रक्रियाश्च च विषयः । बालव्युत्पत्तिः प्रयोजनं । अत्यजमकभावः
सम्बन्धः । शब्दव्युत्पत्तिवाचिकारीव्यनुवन्धवत्तुल्यमपि तस्यैवैः समसूचि ।

नन्पूर्वेषु कापि प्रक्रिया क्रियतामित्यत आह—इन्द्रादय इति, “इन्द्रवन्दः
काशकृत्स्वा पिशलीशकटायनः, माशित्यमरश्रीनेन्द्रा अयत्यदादिशाब्दिका” । इत्या-
द्युक्ता ऐन्द्रशब्दादिव्याकृतिकर्तारः महेन्द्रादयो देवा वा यस्य शब्दवारिधेः शब्द-
समुद्रश्च अन्तं परं पारमित्यगया परिच्छुद्देन न ययुः न प्रायुः । तथा च श्रुतिः
—“दिव्यं ववसङ्घर्षं किन्तेन्द्राय वृहस्पतिः शब्दपारायणं प्रीवाच नामं जगामिति”
तस्य कृतस्य समनस्य प्रक्रियां वक्तुं नरो माह्वानुष्यः कथं चमः समर्पे ? अपिः
कैसुतिकत्यायसंस्वभावेः । व्यासवाचीशराशुक्तसमुच्चयायी वा । अयमभिसन्धि-
—यदा वृहस्पत्यादधी वक्तारः इन्द्रादयथाध्येतारः दिव्यवर्षेवृहदादिषु अध्ययनं
समयसदापि मतिपदपाठेनापि शब्दस्य पारगमनं दुकारं तद्वदुत्पादनं यदा माह्व-
ननुष्येण मन्मतिना मन्मभाष्येनास्यायुवाऽनन्तविद्याभिभूतेन कथं कारं प्रक्रिया-
न्तरं कार्यमित्यतस्तस्या एवानुवादेन अशुलविधानमुचितमिति ।

- तत्र तावत्सज्ञा सव्यवहाराय सङ्गृह्यते -

अद्भुतवृत्तसमाना ॥१०॥

तीन प्रश्नोक्त

- अनेन प्रत्याहारप्रणाय यथा. परिगण्यते तेषां समान सज्ञा च विधीयते । नैतेषु सूत्रेषु सञ्चिरमुपश्लेषाऽविव

सज्ञाविधानमन्तरेण सुसमतिपक्षसम्भवादभिधास्यमानसंज्ञासर्वहं प्रतिशक्तं ते
 - तर्हि ति, तद्विन प्रक्रियाजवे विधये तादृश्यमं मध्यवहाराय मुख्यं शान्यमन्तये
 सज्ञा अन्वयदादयमथो बोध्य इत्यर्थे सङ्केतद्वया सरसुतीपुत्राचार्ये कृता तया
 संश्लेषत इत्यर्थे । तत्राकारादिकमिथ्य सर्वमादित्यामण्यपदेष्टुमाद्यनुभवमाह - अद्भुत -
 पट्टपदमिदं सज्ञासूत्रम् । यद्यपि अकारादीनामवस्थाविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वा
 सम्भवादिभेदासम्भवे पदत्वासम्भवापि वासुदेवादीनामर्थानां सत्त्वात्पदविवक्षा
 भावात्प्रातिपदिकसंज्ञामिथेषासम्भवादिप्राप्तस्य चानर्थक्येति वा प्रातिपदिकत्वा
 दिभ्योऽप्यसौ पदत्व तस्यास्य सन्दीवत्पूर्वापि भवतीति ह्यन्वयत्वात्पुत्राचार्येण सुप्तो
 लुगिति लुक् । तदीक - ' विभक्ते प्रायशीधीपीवपैत्याव पदस्य च । सरसुती
 इति सूत्रे ' इमोऽपि दीर्घतपह - १' बहुवचन च प्रत्येक संज्ञासिद्धार्थं अन्यथा
 इत्यान्वयितव्यमुदायसंज्ञा स्यात् तत्र सज्ञासंज्ञिनीरभेदापचारात् विस्मिदिदमप्य
 विष्णुपञ्चम्यान्तरसंस्कारणेन सङ्गताय । यत् सुस्यवरणसन्देशादे-सन्धी सति
 यकारादीनामपि समानसंज्ञासन्देशे स्यात्, तन्पुत्रं व्याख्यातवीविगवप्रतिपदिने
 हि सन्देशादस्यपिमिति वचनाद्व्याख्यानेन तस्यन्देशमिराससम्भवात् अन्यत्र
 स्याद्यसूत्रेण सञ्चिरमुपश्लेषात्तदभावइत्याह तदप्यसत् स्याकरणस्यानारि-
 त्त्येवातीत्युरित्यादाविव सञ्चिसम्भवात् ।

कीविसीयं निपातान् पाठोऽभिप्रायत एकाशनादिति प्रयच्छन्नात् कुलप्रवृत्त्या चपीति
 प्रकृतिभावमाह । अपरेण पट्टपदत्वेन वाक्यत्वात्कठिनैकपदे नित्या नित्या घातूप
 समयो नित्या समसे वाच्यतु मा विवचामपेक्षत इति वचनाविवक्षाभावात्सम्भवात्
 इत्याह एष चायिमप्यसङ्गतिरपि । इतरैतु शिपदेकं कृते सत्यभावान्, पूर्वसूत्रे
 वेत्याहोपासुत्तरदस्यविरोध । मनु समाना इति महाषष्ठाविज्ञानात् समान तुच्य

द्वितत्वात्, द्विवचनस्तु सन्निर्भवतीति नियमात् लौकिक
प्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च ॥

इस्यदोषंभूतभेदाः सवर्णाः ॥ २ ॥

मान परिमाणमित्यन्तर्गतत्वाद्भिन्न मुद्रपाद्याभेदा इत्य समानत्वमिति चेत् ? सन्तु इमु
दीर्घेभूतोदात्तादाससमाहारमात्रुमासिद्धनिरनुमासिद्धसङ्गतविभक्त्यादिभिरिते समान
मानत्वादान्वयः । ननु वक्ष्यपरिगणनसकृदेव संज्ञाविधानानुपपत्तौ रथेत्यादिकं वाक्य
साक्षात् चेद्भिन्ने स्यादित्येकेनात्मन वाक्येन वाक्यभेदप्रसङ्गादर्थद्वयप्रतिपादन
युक्तमित्यत आह — अनेमेति, वर्षपरिगणनसंज्ञानुपपत्तिकत्वादर्थेऽप्यविधानाभावात्
वाक्यभेदापत्तिरिति भावः । प्रत्याश्रित्ये सकोच्यन्ते वर्णा ये प्रतिकार्यमाश्रित्यन्ते वा
प्रत्याश्रित्यन्ते अर्थाः सकोच्यन्ते इति वा प्रत्याहारा अवादिशशास्त्रेषां पक्षेऽप्येवम् ।
प्रत्याहाराणां संज्ञाकल्पत्वात् संज्ञासंप्रदानपरिसंख्येन माकृषिकं । एतेषु सूत्रे स्थिति,
वक्ष्यवचनं वक्ष्यमात्रसूत्राभिप्रायेण — आत्यभिप्रायेण जात्याख्यायामेकमित्यन् वक्ष्यवचन
मन्तरसंज्ञामिति वा अत्रयवाक्यविनोदभेदीपचानात् सूत्रावयववर्णाभिप्रायेण
वा । वक्ष्यमिष्टोविवक्षित — न विवक्षितोऽविवक्षित तस्य भावश्च' तस्मात् तत्
किमत आह — द्विवचनद्वितित, अत्र दद्यापि सन्निविवक्षित एव भवति, विवक्षित सन्नि
रेव भवतीत्युभययापि नियमासंभव एकपदादौ विवक्षाभावेऽपि अन्ये रावश्चकलात्
इत्येदं देदनात् द्विवचनान्नात्मैकमूराणां निपातानां च अतस्मिद्विवचायामपि
सन्निविवचनस्य तत्रापि विषेष्टार्थानुसंध्यात्वात्कथिपद्यत् नियमसंज्ञावगम्यते । द्विवचन
भावे हेतुमाह — लौकिकेति, लौकिके भवा लौकिका बालास्तेषां प्रयोगज्ञानाय । अद्यदा
लौकिकप्रयोगादज्ञानमयादधीऽनादिद्वयप्रयोगात्कथिपद्यत् । समय, महेत्सकत्वात्
दुपदेशेऽनुमासिक इदित्यादौ कुलाभाव इत्यापि सन्निविवचन इति भावः, द्विपदत्व
पक्षेऽप्य हेतु चकारोनिपातत्वादिहेतुत्वसूत्रार्थः ॥

ननु परिगणितानां पञ्चानामेव समानत्वे नद्यानामित्यादौ दीर्घावस्थादीना
समानत्वात् न स्यादित्यत सूत्रात्तरमवतारयति — इत्येति, इत्युच्य दीर्घेभूतत्वा
त्त भेदादौदात्तादय एतेषामित्यनन्तरीतसमागतानामित्यर्थः, समाना वर्णा इत्यन्वय

एतेषां ऋषदीर्घद्रुतभेदाः परस्परं सवर्णा भवन्ति ।

— लोकाध्येयस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति ततो लोकात् एव ऋषादि-
सङ्गा ज्ञातव्याः । एकमात्रो ऋषः, द्विमात्रो दीर्घः,
त्रिमात्रः द्रुतः, व्यञ्जनशार्ङ्गमात्रकम्—एषां मञ्जुदासादि-
भेदाः सन्ति ।

येषु

उपोरुपसम्भ्रमान उदात्तः । नीपैरमुदात्तः । समहता
स्वरितः । एतेषोषो सङ्घ्यधराणि, एषां ऋष्या न सन्ति ।

सावित्राणां नामानुपानमदशानामेषां सावर्ण्यं । परस्परमिति, ऋषुषां ऋषुदीर्घद्रुते,
दीर्घस्य दीर्घैर्द्रुतस्य, द्रुतस्य द्रुतद्रुतदीर्घे सवर्णत्वं, तस्य सवर्णत्वे सवर्ण-
स्यपि सवर्णमिति ऋषु सवर्णाणां दीर्घाणामपि समानत्वान् कथं भवत्येति
भावः । सप्तवर्षेण, सावर्णेण रण्ये सावर्ण्येण च सवर्णमात्रतात् तयो
सङ्गमेदितव्यतात् । ननु ऋषादिर्मन्त्राविधानमन्त्रेण तद्द्रुतपामप्यदात्त-
वर्णसम्भ्रम इत्यत्र चाह—लोकादिति, सिद्धमात्रकस्य लोकादीनादिवद्व्य-
हारमसिद्धेः, आदिभोदाणादिसंज्ञाभावात् । मौख्ये इति मन्त्रादित्त्वसंगमवशात्—
एता सामा उच्चारणत्राद्यो यत्र स एकमात्रः । परसन्ध्यापि, तदुक्तम्—‘एकमात्र-
मवेदुसीदमात्रोदीर्घे, उच्यते । विभाज्यु ऋषुदीर्घोऽसङ्गशार्ङ्गमात्रक’ इति ।
उच्ये इति ध्यातव्येण न वचनात्, तदाह—‘अस्मीत्यानामि वर्णाणां सुर लस्य
त्रिरसदा । विज्ञासूत्रं च दशास्य माभिलोठो च तासु च ज्ञानानि सेषु योषने च
समभेदात् मयोऽस्यवर्णाभिर्दशाद्द्वैमात्रस्य सूद्वयभिधायतात्वाभिवाञ्छितयोऽ
भातेऽभिप्राय उदात्त । मौख्येण चतुदात्त, समाभावेऽपि सवर्णत्वं । एष, पञ्चपदं
द्विपदं वा पूर्ववत्सम्भ्रमाभावादि च सन्निर्गतामोऽस्यवर्णाप्येति पञ्चपादिवदव-
यवसुप्यसिद्धाभावात्समेता अतीमाकारादिदृष्टरः । विभाज्येण उदात्तभेदात्
उदात्तस्य लोकात्तात्वात् च दीर्घद्रुतदीर्घाणादभेदात् सतीकृतो भवति एव च न
च उच्यते वचनात् ऋषुदीर्घद्रुतस्य लोकादिभेदेऽप्युदात्तभेदमिदं सवर्णत्वं च

तथाहि—चकारोभकारेण सच्च मृद्यमानः चक्ष्प्रत्या-
 हारः, स च चट्टञ्जलृएऐओओहयवरलैषणनडमभट-
 धघभजडदगभ—इत्येतायस्तद्व्याकः संपद्यते । चटतकप-
 इति—चप् प्रत्याहारः । जडदगभ—इति—जब् प्रत्या
 हारः । भटधघभ—इति—भम् प्रत्याहारः । 'अणनड म
 —इति—अन् प्रत्याहारः । एव यव यैव येन येन प्रत्या
 हारेण कृत्यं स तत्र तत्र प्रायः, सध्यानियमस्तु नास्ति ॥
 हसा व्यञ्जनानि ॥६॥

हकाराद्य' सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति ।

वर्णानां च यादृका भवन्तीत्यर्थे । तत्रामा, तादात्म्यभागां तत्रामा वस्तुतस्तु पायनेति
 सादृष्टिकं इत्यन् तत्रामामायात्मवर्णाभ्यां मृद्यमाना आद्यत्मवर्णसमता इत्यर्थे ।
 आद्यत्वार्थो नाम घञा सतथा । सध्यानियमस्त्विति, एतारन् एवेति सध्याग्रानियम
 प्रतिकार्यमाहरेणात् कार्याणां आनन्त्याप्रियमाभावा इत्यर्थे । कश्चिन्नु यव एव
 येन येनेत्यानियमप्रसङ्ग इत्याह ।

सद्वेति, अनियम आत्मन्य नास्ति त्रिशतित्वेन नियमात्, तदुक्तम् 'भवत
 सपककक्षादाया मधस्वात्वरौ चतुर्धनं स चक्ष्म्य द्यादित्यप्रत्याहाराद्यनुवि-
 श्रितिश्रिया' इति, तथाहि—भम् यव एत इण यम अम भय चय जप पय अत्र
 इम भव जव हस यम रस मस जस शस । ननु भीक्ष्भ्रतिप्रत्याहाराणांने-
 केवा कथयित्वात्वात् कथं चि श्रितित्वे'—न च वर्णसमाधायत्वस्यवर्णवैश्रिति
 तमिति वाच्यम्, श्रीनिपात इत्याद्यविकस्ररत्नप्रामये श्री इत्यस्य वर्णसमाधाय
 सूत्रस्यैव वर्णे प्रत्याहारस्य उचित्यमायत्वादिति लीक्यत्वम्, वर्णसमाधायत्वस्यैव
 वैश्रितिलनियमात्—अथवा प्रत्याहाराधिक्ये एकवत्त्वारिभ्रनियमाऽपि न स्यात् ।
 उभा, इमप्रत्याहारसंज्ञान्वाणनूय वाच्यनसंज्ञा विधीयते तदेव विवक्षीति—
 हकाराद्य इति, इमप्रत्याहारवारेणैव अग्रनवप्रवहारे निवे नाङ्गुनसंज्ञाभिधान

स्वरहीनं व्यञ्जनं तेष्वकारः सुखमुहोच्चारणार्थत्वादि-
त्वं संज्ञो भवति ॥

कार्यवित् ॥७॥

प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्-
संज्ञो भवति ; यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः ॥

वर्णादयनं लोपः ॥८॥

वर्णयिरोधो लोपश्च, मित्रवदागमः शत्रुवदादेशः ।

पूर्वप्रसिद्धसंज्ञासंप्रदायार्थं—विगतं चक्रेण स्वररूपं यस्यात्तत् वाच्यम्, तदेवाह—
स्वरहीनमिति, स्वरेभ्यो हीनमन्वत् रहितमिति वाग्व्याप्ते आभासधारण्या
स्वरेषु स्वराभावाभेदाद्यपि वाच्यत्वमापद्येत? भावप्रधाननिर्देशात् स्वरहीनमिति
वाच्ये । ननु उक्ता वाच्यतामौक्त्युक्त्वात्सामर्थ्येति मोक्षकारस्य वाच्यत्वं स्यात्त
आह—तेष्विति, द्वितीयोच्चारणस्य कर्तुं भवत्युक्त्वात्कारिणरणादीपात्तरेरिव तन्निवृत्तौ
पुनः सन्तोषादीय इत्यर्थः । एतत् सञ्ज्ञतीति इत् गन्ता इत्यर्थः । इत्संज्ञामूलमाह—
कार्यादिदिति, सादृश्ये अतुर्था । कार्यादर्थत्वं च प्रत्ययादिष्वेति प्रत्ययाद्यतिरिक्त
इत्युक्तम् प्रत्यय आदिष्वेति प्रत्ययादय इति तद्गुणनविज्ञानवद्बुद्धीर्दे. प्रत्यय आगम
आदीयधातुमूलगणलयादियात्ति कलिङ्गाशुशासनाद्यादिना ष्टद्वन्ते एभ्योऽतिरिक्तौ
भिन्न. तत्र वर्णमोक्षोप्यतत्कार्यकारौ कार्याधितरभाङ्गिण्याननियममुमायमाद्यर्थादि
रुपायेत्यर्थः । अथवा प्रत्यय प्रतीतिः प्रथीत्यङ्गबोधः तस्यादि. प्रथीत्यङ्गप्रयोग-
क्षरहितः वाच्यत्वात्प्रत्यायासवर्णभाज इत्यर्थः । इत्संज्ञकस्य लोप इत्संज्ञे चक्रेषु
यस्य तस्येति चक्रेण सर्वेषु तसंज्ञकस्य लोपाद्ये अन्वया विदुषु प्रभतीनामित्
संज्ञानां लोपलक्षणे आदेशे क्रियमाणे पत्नीनिर्देशेऽपि तस्योच्चारणं स्यात् ।
लोपलक्षणात्—गच्छेति, वर्णानां यावन्तलेन स्यत्पदादर्थभाषादिष्वेव इतिः
अत्रार्थः—अन्वयात्कार्यादर्थत्वं, अत्रार्थः, तस्मात्सापरोक्षीतिप्रतिपत्त्यात्कार्याभ्या
विद्वध्यते वर्णा, त्रिरुपदि इति वा चक्रेयिरोधः ।

- स्वरान्तरिता इसाः संयोगः ॥ ८ ॥
- कुषुटुसुपुयर्गाः, उकारः अत्रयर्णपरिचक्षणार्थः ॥
- अरे औ नामिनो गुणः ॥१०॥
- नामिस्थानिका अर् ए औ एते गुणसंज्ञका भवन्ति ।
- आरे औ इतिः ॥११॥
- आर् ऐ औ एते इतिसंज्ञका भवन्ति ।
- अन्त्यम्बरादिदिः ॥१२॥
- अन्वयः स्वरस्तदादिर्घर्णः स टिसंज्ञकीभपति ।
- अस्यात्पूर्वोपधा ॥१३॥

मूलादन्तरिति, मूलेरक्षादादिमिरनन्तरिता । अत्रावहितता इतो
 इसाय इसा इत्येकस्मिन्नादयोऽपि असाधारणितयो र्णा संयोग इत्येक
 वचनेन इत्यनन्तरितसमुदायवेत्ता । कुषु टुसुपु इति, इत्यौ सुसवद्वया
 विशातोया एव असावर्णनासावर्ण स्यात्तौयवर्णसमूहतादृशता इत्यर्थ
 संज्ञानर्थक्यादकारानुपमित्वात् पञ्चवर्णोपाहितं तथोक्तम्—“अकारात्पञ्चमी य
 क्तात् पञ्चकपट्टे उकारसद रिष्णुती मासो भवितुमर्हतीति” । अरे
 नामिन इति आनपठो अनिवृत्तसन्ध्याया सागरसंख्यात् एते आनिर्दिष्ट्या
 गुणत्वेन विधीयमाणा नामिन एव इत्येते भवन्तीत्यर्थः । विपरीतनिर्देश
 नामिथकारावध्यर्ते सित अर्ष्यथप्यने एवेत्यादिनप एव नामिन स्थानि
 लुकारस्य अत्रसाह्यात् ततप याति तापतोभाक्षी गुणात्सङ्घ निवर्तमानयोर्भ
 पाडाशामिनोनातुहतिः आरे, औ आ इति विभावयङ्गसामिपेत्त इमुस्य इति
 संज्ञा अकारस्य आकारो इति, ईर्षं पूर्ववत् । अन्त्यमुरादिदिः, अन्त्यमुर आ
 कादिभूतोऽप्यसौ यक्ष इति तद्गुणसविद्यानिन तच्छक्तौ अर्षेत्संज्ञ” । नामि
 च सावन्त्यायो इकारोऽवयवेषु च । आदिदन्तं तु संधारो अन्त्येव लक्षणेन
 अन्त्यमुरमावसवर्ण आद्यकारदीक्षितिविति स एसादिरन्त्यः । अस्यात्, अन्त्य

अख्यात् वर्णमात्रात्पूर्वायोवर्णः स उपधासञ्ज्ञकीभवति ।

† असंयोगादिपरोद्भस्वोत्सघुः ॥१४॥

† विसर्गात्सुस्वारसंयोगादिपरोदीर्घश्च गुरुः ॥१५॥

सुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥१६॥

सुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणोवर्णोऽनुनासिकः ॥

ह्रिविन्दुर्विसर्गः । गिरोविन्दुरनुस्वारः । अकुष्ठविसर्ज-

नीयानां कण्ठः । इचुयथानां तालु । ऋटुरपाणामूर्ध्वा ।

न्तुलसानां दन्ताः । उपधानीयानामोऽष्टौ । जमङ्ग-

नानां नासिका च । अ क इति जिह्वामूलीयः । अ प इत्यु-

पधानीयः । अं इत्यनुस्वारः । अः इति विसर्गः ॥

॥ इति सञ्ज्ञाप्रक्रिया ॥

विसर्गमात्रमिदंशाङ्गमायादित्युक्तम् । असंयोगादिति, न संयोगादि संयोग-
विभर्गानुसारा परे वस्य स तथा, विसर्गादिपरस्य ऋमृमृगपि गुरुत्वम् ।
तदुक्तम्—“समुच्चार्य दीर्घं सानुस्वारं विसर्गमभिव्यक्तिं यमन्तरं गुरुपाठान्तरं”
त्रिकल्पेति” सुखनासिकाभ्यामिति, नासिकामनुगतोऽनुनासिकोवर्णवर्णस्यदर्भोक्षीप
पारादपोऽपि । यद्यपि इत्यत्र प्राचिगूर्ध्वमेनाह्वानामित्वं कथंवावधिर्मुहमासि
काभ्यामित्युक्तं तथाप्यत्र नासिकाशब्देन लक्षणयोच्चारणस्यानयोर्नासाविवरयो-
रभिधानाभ्युक्तिरुक्ता नासिकेति तस्य, इत्यादयस्यास्मात्प्रत्ययम् । यथा लक्षणहीनोरिति
मूले सुखनासिकाभ्यामिति भाष्ये च प्रयोगाज्ज्ञापकादिकवद्वाक्यामित्यत्वम्
अतएव ‘शीवाकुसिल्ललाटेपु निश्च खेद प्रस्यधते । पातितैरपमानाश्चै’ रित्यादि-
प्रयोगः । रचिते तु दक्षिणपश्चादेराह्वानेनलक्षणादिकवद्वावाभाव उक्तः ॥

॥ इति सञ्ज्ञापयोगिनी सञ्ज्ञाप्रक्रिया ॥

॥ अधुना स्वस्वन्निर्विधीयते ॥ १ ॥

इय स्त्ररे ॥१॥

इवर्णायस्वमापद्यते स्त्ररे परे ।

+ दधिज्ञानयइति म्यिते दध्य् आनय इति तत्रवत् भवति ।

हमेर्हस ॥२॥

+ स्वगात्परोरेफहकारवर्जितोहसोहसे परे द्विर्भवति—
इति धकारस्य द्वित्व, पुनर्द्वित्वे प्राप्ते—न द्विरुक्तस्य द्वि
रुक्तिः, द्वित्वविधानसामर्थ्यात् हाचैव शिष्येते अन्ये हसा
नप्यन्ते ॥

भ्रभे जवाः ॥३॥

अपीडातसदस्या संज्ञा निदप्य सभिसुधीपत्रीवकलाच्छब्दनिदपयात् प्राक् सभिसु
निदपय प्रतिज्ञानीते । अपुनेति—सभिसु च, पूर्वोत्तरान्दीर्घमिलितात्कार्यं च
सुराणां प्रयमोद्दिष्टत्वेन सुरसभिसुभिधायन् अपुणंसा च तत्त्वेन सव्यभावा
त्कार्यं दीर्घं सृष्ट्यादेश परत्वेन वनवलाद्यात्परित्यागेन इषणादिक्रमेण
सभिसाह—इयमिति, साङ्केतिक प्रदमेकवचनान्, यदुक्तम्—‘एषे विभक्तिर्नैवास्ति
हसो सा यत्र दृश्यते । एकद्विवङ्गाहोपु ततमाङ्केतिकदृश्यते ।’ यत्वमिति भाष
निर्देशं समुदयकाराण्येव सन्देहाभावात् । अण्यैश्च हसेन सव्यवदहयादीर्घात्कारण्यपि
यहसम् । हसे इति, अर्धं हस र् च ह च हौ ताभ्यामन्दीह । रेफहकारवर्जित इति,
रेफहकाराभावात् रेफत्वहकारवर्जित इति वा—सुरादिति, अण्यमो हस्रादि
स्त्ररे इति पूर्वसूत्राद्भ्रुवादिस्त्रुत्वे सभ्य च भ्रभेदत्वात्, अतएव दार्प पाचमित्यादी,
होसाभरस्य न द्वित्वम् आतिपदार्याङ्गीकारात् स्त्ररे इत्यनुत्तरे वा पुनर्द्वित्वाप्रसङ्गः ।
भ्रभ इति लोहित भ्रभे इति पठन्ति तत्रन्द, भ्रभपरत एव जव द्यमादधिकरूपदत्ता
स इति भ्रभो भ्रभ इत्यादावन्वय सीञ इति सिद्धे ।

भ्रसानां भ्रमे परे जवा भवन्ति । इति पूर्वधकारस्य
 + दकारः । सवर्णत्वाद् “वर्ग्ये वर्ग्येण सवर्णम्” — इति वच-
 - नात् ययास्रख्यं वा वक्तव्यम् । स्वरहोन परेषु सयोग्यं ।
 दध्यानय इति सिद्धम् ॥

गौरौ अत्र । अहं इति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्वं
 - किन्तुराद्यधो द्विस्वरपूर्वाद्रेफात्परोयथोद्धिर्भवति ‘जलतुम्बि-
 का’ न्यायेन रेफस्त्रीर्जगमन गोर्ध्वत् । स्वर इत्यनुवर्त्तते ।
 एवमन्यत्रापि । यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र
 सूत्रान्तरात्पदानुवृत्तिर्ज्ञातव्या । अन्यभूयस्वभयात्साक्षाभि-
 लिख्यते ।

उच्यम् ॥४॥

गोमद्विधौ न्यायेन सवर्णस्य सवर्ण एव भवतीति भावः । यद्यपि भ्रसानां बहुत्वात्
 जवानां चात्पत्वात् यथासंख्यत्वासम्भ्रसयापि पञ्च पञ्च वर्णसमुदायापेक्षया यथा-
 सङ्गत्वप्रसङ्गादत्रोक्तं वा अतएवाधिसदित्यादौ यथासङ्गत्वेनादेशाभावः यज्ञव्यस्य
 प्रयोगानुसारित्वात् तदुक्तम् । “मारस्यतश्चे तुभ्येऽपि सूत्रवक्तव्ययोभिर्द । प्रवृत्ति
 सैवपात सूत्रे व्यक्तय तु प्रयोगतः” — इति अन्तरङ्गे सयोगान्तोपे कर्तव्यं वद्वि
 रत्रयादेशस्यासिद्धत्वात्तदभावः । रात् अर्धं — इत्यत्र सङ्घट्टलाशकारस्याप्युपलक्ष्य
 त्वात्प्रक्षीत्यादौ हान्तरस्यापि यथोक्तिम् । यद्यपि माठरकौष्ठिन्यायेन सात्था
 ष्टिटेन रेफस्य द्वित्वमिगित्वेन द्वित्वकार्यवशात् एवेति विशेषणवैधर्म्यं, तथा
 पक्षेण प्रपञ्चार्थेन सदित्वेन ननुसन्धेयं । ऊच्यते ऋक्षादित्यती शिरिति अनुवर्त्तमानेषु
 शिरिति पूर्वध्यानिन्यात्वप्राप्तार्थं पापाद्यपिष्ठिकान्यायेन त्वधीतमत्र कुतो न
 न्यात् १ “अथ रेफस्यधीयाति पञ्चद्रेफस्य चोद्धता । तुम्बिकादृक्काट च तैल
 जलसमागमे वधीष स्थानमायाति रेफस्यधी दृशी भवति स्वर दृष्ट्वा त्वधीयाति
 सङ्घट्टोपरि गच्छति अथस्थाने विसर्गे शान्तिधा रेफस्य लक्ष्यम् ॥”

उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरं परे । मधु-अत्र-मध्वन् ।

ऋटम् ॥५॥

कृवर्णो रत्वमापद्यते स्वरं परे । पितृ-अर्थः-पितृर्धः ।

लृलम् ॥६॥

लृवर्णो लृत्वमापद्यते स्वरं परे । लृ-अनुबन्धः लृगुबन्धः ।

ए अय् ॥७॥

एकारो अय् भवति स्वरं परे । ऐ अनं नयनं ।

ओ अव् ॥८॥

ओकारो अव् भवति स्वरं परे । लो अनम् लवनम्,
भो अति भवति ।

गथादेरवर्णागमीच्चादौ यक्तव्यः ॥९॥

गो अक्षः गवाक्ष, । गो इन्द्र' गवेन्द्र' । गी अजिनम् गवा

यत्, गीवर्णोऽथ द्वित्वं दीर्घादाच्चाद्याणामित्यनेन विदुर्निति, तदसत् दीर्घा
आद्याणामित्यनेन दात्रन्नि ॥९॥ दीर्घादथ परस्य यतो द्वित्वनिषिधाम् व्याख्यानात्
रक्ष च चात्त्रिजिह्वान्तं नाप्याभिरिति अस्मात् एतादेतत्पदमनुवर्षेत्-इति
अथाभिन विद्यते इत्यर्थः । यथा चाभि सरसतीभि तपत्त्वं तपत्त्वं न
चान्तिव्यतेति अत्रहितान्वयः । लृगुबन्धी यद्य स लृगुबन्धः ।

गम्लुगवाक्त्रिजादि गथादेरिति, यद्यपि किवाद्यागमनिषामकक्षाभावादव्यव-
स्थास्तात् तथापि गवादेरिति पथमीभिर्देशात् गवादे परं अवयस्य आगम
आगमनं भवति । कोऽयत्, गवादे अत्रत्ययो भवति क्वचिदर्थस्य परभूतस्य आगमो-
ऽप्यात्त्वर्थप्रतीत्ययं तेन गीजिनमित्यादिभिर्द्विरिति व्याप्येत् । अर्थात् गीपद्य
मित्यादौ क्वचिदर्थस्य आगमं अमीय इत्याहुः । वल्लुत्सु वक्तव्यत्वादा इत्यादा
ध्नास गवेन्द्र इत्यथ मित्यम् इति गवीश इत्यत वा गीव्यं गीजिनमित्यथ च

जिनः । प्र ऊङ् प्रौङ् । ख ईरिणी खैरिणी । अघ
जहिनौ अघौहिणी सेना । ।

कृचित् खरवद्यकारः । यथाध्वपरिमाणं—गभ्यूतिः ।

अन्यत्र गवां मिथीभावे गीयूतिः ।

ऐ आय् ॥८॥

ऐकार आय् भवति स्वरे परे । नै अकः नायकः ।

औ आव् ॥१०॥

औकार आव् भवति स्वरे परे । तौ इह ताविह ।

युर्नीपश् च पदान्ते ॥११॥

— पदान्ते स्थितानामयादीनां यकारवकारयोर्लोपश् वा
भवति झ्ये परे । तौ इह ताविह ता इह । ते
आगताः तयागताः त आगता । पटो इह पटविह
पटइह ।

कितु एदीतीस इत्यर्षेणोप । गीभयं गीऽजिनमिति प्रकृतिभावीऽपि प्रौढ
इत्यवर्षागमस्य वहिरङ्नापि प्रथमं सन्धिविधानसामर्थ्यात्प्रित्वाच्च प्रौढ प्रौढि
भावीह खेवं खैरिणी अघौहिणीत्यादय प्रयोगतो ज्ञेया । प्रसङ्गादाह—कृचि-
दिति, गभ्यूति स्त्रीक्रीमदुगमिथ्यभिधानात् कृचिदित्युक्तैर्वा मिथीभावे गीयूति
रित्येव, अतएव शक्यार्थे चय्य कथ्य अन्यथ खेवं मन तया कृषार्थप्रसारितो कथ्य
केयोऽप्य, एव गभ्यनाख्यादय प्रयोगतो ज्ञेया । नन्वनेनेव अस्यादिसिद्धाधीदी
तोर्थे खरवदित्यनारभ्रणीयमिति कैक्यम् । सिद्धे सत्पारभ्रमाणा त्रिभिर्निघना
धिति यादिभिसस्योरेवौदीतोरिति नियमार्थं वात्, अतएव आउदते षीयते इत्यादौ
सदभाष, यत्रो पूर्वसूत्रे षीऽयादौगभ्यर्थ्य व्यापठे—अयादीनामिति, ततश्चेतश्चावि-
ताशामित्यर्थः । इह इयतीति, इयउत्तमापठे इत्यर्थे णिचि टिलीपे इत्यति,
तत किपि चिभीपे इह इ इतित्यादौ लोपाभाव । लोपयोगि, न पूर्वकार्ये

सोपगि पुनर्न सन्धिः । इन्द्रसि तु भवति हे मधे
इति हे सगुयिति हे सपेति ।

एदोतोऽत, ॥२॥

पदास्ते मित्तादेकारादीकारात् परम्याकारस्य लोपो
भवति । ते अथ ते च । पटो अथ पटौ च ।

सर्वेषु दीर्घं ॥३॥

सह समर्थस्य सर्वेषु परे सह दीर्घो भवति । अद्वा
अथ अद्वाच । दधि इह दधोह । भागु उदय भानूद्यम् ॥

अदीर्घोदीर्घता याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ।

पूर्वदीर्घस्वर हृद्वा परलोपोविधीयते ॥४॥

मित्तादे इच्छित्वादाशुतरशब्दो भवत्येव । सद्यपि रात्रभिरित्यत्रोत्तरस्य दी-
तयापि लक्ष्मि उति पूर्वकादेव भाषितान्तरभाषा कर्त्तव्यात् । नद्विच्छिद्योपा-
दानसाधिकायैतारा रात्रात् इत्यन्तरे सन्धिः । यत्, सन्धिवत्त्वात् सन्धिसूत्रस्यैव
सोपगि सन्धिसन्धिष्वेवादाकारात् इत्यादौ तदभावात् सन्धिभेदेनैवेति तदसत्, रात्र-
भिरित्यादौ तत्पुत्रात् । इत्युक्तं पुनः एदोपादानाद्यत्रिमितकस्युत्तमिह त-
त्रमितिपत्तं पुनरसन्धिसन्धिः । एदोतीति—तपरकरत्वं सुषोकार्थादे, अत-
इत्यत्र तु तावन्नाशयेत् तद्यथाशयमाश्विमेववाधिसाल विमेवलात् परमाधिरन
काशमात्र नाशयोद्यत्वे इत्येवैवैव सर्वपरलमिति सन्धिसन्धिसूत्रम् ॥ सपेति
पूर्वपरयोरेकादशस्यत्वाद्भाषा दधीहत्यादौ यलस्यापि प्राप्तावाह—प्राप्तान्वति
वद्वन्नापत्तं सामान्यमशब्दापत्तौ विमेव । सामान्यं यात्र सूत्रम् अथानोपवादो
एववाशीवश्वमित्येव । व्यक्तिपदाश्विकारे इत्येव वाच्यपरिचयानि विमेवला
विमेवापत्तान्तर परस्य पूर्वकाधीवेति परिचत्वापवादविषयसूत्रम् परतैत इति
आथेन सन्धिसन्धि निदेशवत्त वाक्यकल्पनेनेव भेति भाषा दीर्घकमात्पोलोपयेत्

सामान्यशास्ततो नूनं विग्रैपोवत्वान् भवेत् ।

परिष पूर्वबाधोहि प्रायशोदृश्यतामिह ॥२॥

अ इ ए ॥१४॥

अवर्णं इवर्णं परे सह ए भवति । तव इदं तवेदं ।

मम इदं ममेदं ।

हलादेरीपादौ टेलीपो वक्तव्यः ॥ + ॥ हल ईया
हलीया । लाङ्गल ईया लाङ्गलीया । मनस् ईया मनौया ।

ओमि च ॥ १५ ॥

— ओमि परे नित्यं टेलीपो भवति । अद्य ओम् अद्योम् ।

प्रायशदिति, परमश्लेषेष्टवाचितात् पूर्वैणापि क्वचित्परमाद्य इति धीक्यते
शीर्षोपधेत्यतीमच्छकप्रुत्यावानुद्वेषस्य च निपातत्वेनानेकार्थत्वात् षोडशकार
इत्यादौ षकारस्य षकारे षकारी वा पक्षे प्रकृतिभावोपि वा पक्षे दीर्घधेति
रूपत्वम्, षोडशकार इत्यादौ भकारलृकारयोर्वा लृपक्षे षन्वृषोषो सवर्णत्वात्
दीर्घलृकाराभाववादिमते दीर्घश्च इत्यादि । हलादेरिति वक्तव्यत्वात् क्वचित्
विकल्पेन क्वचिच्च नित्यमिति ततश्चावर्णान्तीपसर्गस्य डादौ धातौ टिलीपात् प्रैजते
मीजतीत्यादि एडादौ सुष्वाती वेति उपेडकीयति उपेडकीयति प्रीधीयति प्रीधी-
यतीत्यादि शकश्चु कर्कश्चु, कुलटा मीमन्त्य केम्वेव अन्वय सीमास्य पदञ्चनि-
सारङ्ग इत्यादौ नित्यमेव अर्थवैत्यादावनवधारणार्थं एव, अवधारणे तु अथैव यच्छ
तथा ओमि मिवायोन्नम मिष आ इहीत्यत्र धातूपसर्गयोः कार्यमकरङ्गमित्यन्व-
रहत्यादादाविकारे कृते गोद्युभयो स्थाने भवति समतेऽसावन्वयमन्वयपदेशमि-
त्याद् नाङ्कादेशसारङ्गावादाद्व्यवर्णान्तस्य टिलीपाच्छिवेहीत्यादि तथा पटब्
इतीत्यादावद्विद्वत्स्थानेकसुरभ्याव्यक्तानुकरषसादकस्य इती टिलीपात्पटीतीत्यादि
द्विद्वत्त्वस्य इषीदरादिवद्विकल्पेन वर्धनामात्पटत्वेति पटत् पटद्वितीत्यादि एव
मन्वत्वापि प्रयोगती प्रेयम् ॥ क्वचिदिति, सुष्वात् इत्यादौ द्वितीयासमासे वाच्ये

उ ओ ॥ १६ ॥

अवर्णं उवर्णं परे सह ओ भवति । गङ्गा उदकम् गङ्गादकम्

ऋ अर् ॥ १७ ॥

अवर्णं ऋवर्णं परे सह अर् भवति । तव ऋद्धिं तवर्द्धिं ।

ऋचिदार् ॥ १८ ॥

अवर्णं ऋवर्णं परे सह ऋचिदार् भवति । ऋण ऋणं
ऋणार्णं । गीत ऋतं, गीतार्णं ।

ऌ अल् ॥ १९ ॥

अवर्णं ऌवर्णं परे सह अल् भवति । तव ऌकारः तवल्कारः ।

ऋष्टवर्णयोर्मिय, सायर्णं वा वक्तव्यम् ॥ × ॥ होल ऋकार,

— होलृकारः । होल्लृकारः ॥

— रलघोः सायर्णं वा वक्तव्यम् ॥ + ॥ परि अङ्.

पय्यद्दः पय्यद्दः ॥

ए ऐ ए ॥ २० ॥

अवर्णं एकारि ऐकारि च परे सह ऐकारो भवति । तव
एपा तवैपा । तव ऐष्टर्ण्यम् तवैष्टर्ण्यम् ।

ऋते परे तथा प्राञ्चैनिष्ठादी प्रवक्तव्यत्वं सवसमस्यपदयानाद्यन्ते परे एवमुपा
सन्ति प्राञ्चैतोत्यादौ ऋकारादौ धातावर्थाभोपसर्गं च तद्धिन् सुभाथी लस्येति
उपसर्गभोगति उपसर्गभोगति तथा एकारादावपि सायर्णव्यतिष्ठति प्राञ्चकारीयति
प्रवक्तव्येति इत्यादि भेदम् ॥

रलघो सायर्णविक्रानं तवल्कार इत्यादी सायर्णस्यापि यथोचितत्वाद्यर्थम् तवैव
नसनेत्यादावपि राशितं एतन्मापद्येति वाच्यं वक्तव्यत्वेन सन्धिकार्यएवानदी
कार्यविक्रानाम् श्रीश्रीश्री वापी इति ऋद् तवयि इन्देवीति भीतो पूर्वनिपात

ओ औ औ ॥ २१ ॥

अवर्णं ओकारे औकारे च परे सह ओकारो भवति । तत्र
ओदनम् तवौदनम् । तत्र औनित्यम्, तवौनित्यम् ।

ओठोत्वौषा समासे ॥ २२ ॥

अवर्णं ओठोत्वोः परयोः सा सह ओत्वं भवति समासे
सति । विष्य ओठः विष्णोठः विष्योठः । स्युन् ओतुः
स्युनौतुः स्युसोतुः ।

इति स्वरसन्धिः ॥

अथ प्रकृतिभाव उच्यते—

नामी ॥ १ ॥

अवसः अमी शब्दः सन्धिं न प्राप्नोति । अमी आदित्याः ।
अमी उद्धाः । अमी एडकाः ।

प्राक्सिद्धापीन्द्राप्रोक्तं ध्वनाज्जन्तयो ध्वनं परमिति परत्वम् वा मन्वान् समाने
परत्वे तत्रोठः ।

इति स्वरस्युत्पत्त्यादि स्वरसन्धिः ॥

प्रकृत्या यदावस्तिवस्वरूपेण भवन् प्रकृतिभाव इत्यर्थः । नामी धीर्लोपश्चेत्यतीव
दुर्गमं सद्यश्च अस्मिन्प्रकारेण कल्पनेन लोकाभादसद्वर्णान्मन्वस्य प्रकृतिभावाद्वा
। प्राप्तिभियम् मन्वे इत्यादावमीरीगस्यस्यौत्वंमन्वस्य प्रकृतिभावाभाव वस्तुतस्तु अमी
इति शब्दः । एवञ्च ईकारान्मीत्वे । स्यादस्यैव सम्भवति रीतिवाचकत्वे
वक्तव्यात् । नैति योगविभाषिणो इति वि० वि० वि० वि० इत्यादौ सम्बुद्धा

ये द्वित्वे ॥ २ ॥

ई ष ऊ ष ए ष ये ईंकारान् ऊकारान् एकारान्

- मण्योद्वित्वे वर्तमानः सन्धिं न प्राप्नोति ॥

मण्योद्यादि यज्ञं ॥ + ॥ यम्यो यव । षट् यव । माने
धानय । मण्योद्यादोति किम् मण्यो इव मण्योव । रोदसी
इव रोदसीव । दम्पती इव दम्पतीव ॥

घो निपातः ॥३॥

- आकार ओकार निपात एवस्वरस्य सन्धिं न प्राप्नोति ।
- या एवं मन्मसे । नो अत्र क्षातस्यम् । च उचितम् । य
- अपेदि । इ इन्द्र पश्य ।

वकारान्तात्पठिते इतो यो वा प्रकृतिभाव तद्विदलजावदादि, यदर्थे एते
प्रकृतिभाव वा प्रकृत्येव वा इत्यनुसंधितेति तत्रो अत्र अलि एव अकारं तद्वि
तयाः इत्यादि अकारवदे अक्षरिभावात्प्रमुक्तत्वात् इति तत्र अलि अकारं अत्र
अकारविरताः तदीये वा प्राप्नोति अतसन्धिनिर्देशान् पूर्वेषु अक्षरिभिर अक्षरि
इति नामान्तरं यदर्थे अक्षरिभिराक्षरि प्रकृतिभावत्वं यं इत्यादि प्रकृतिप्रक
रिभिरक्षरान् येषु विविधप्रकृतयस्ति तदनुसंधितं औ वा औ औ इति अक्षरानुस
द्विपद वा इ अक्षरैश्च औकारेण मन्त्रीकारेण वा इति प्रकृत्याकारादेकसुरा
वापि औकारे वावादेवे अकारलोपश्च सूत्रेण आनुसंधानात्प्रकृत्यं सन्धि विद
द्वयपदे केचिदक्षरानुसंधानं विभक्तिपरभावात्प्रकृत्याकारादेकसुरा
वा इति निरुक्तत्वात्प्रकृत्याकारेण अक्षरानुसंधितं आहो न निवेध
पतदिभावात्तत्र १ ईपदये क्रियायोगे मन्त्रीकारनिवेधो च अ पतमात् इति
विद्यावाक्यकारण्योरिति । अत्राहो च औतमेरीसंधितं नामानुसंधितोऽसिद्धे ॥
वा एवं सर्वमेवापि वा एव अक्षरौ इति । एतद्व्यवहारेण अक्षरानुसंधितं
इत्युपादानात्प्रकृत्याकाराकारानुसंधितत्वात् अत्रापि आनुसंधितं, अत्र

- ह्येहयोऽपि मृतः ॥ ४ ॥

मृतस्य सन्धिं न प्राप्नोति । देवदत्त ३ एहि ।

दूरादाह्वाने टेः मृतः ॥ ५ ॥

दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे च टे मृतो भवति ॥

॥ इति प्रकृति भावः ॥

॥ अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते—

चपा श्रवे जयाः ॥ १ ॥

पदान्ते वर्त्तमानाचपाः जया भवन्त्यथे परे । यद् अत्र
यञ्ज । वाक् यथा, वाग्यथा ।

इतीवेति च इति विति तथादेव चोभइतो दीर्घसातुनासिक्त च यथादेवस्य वेति
च इति तथा अय परस्योभोऽपि वीवेति किञ्चुक्त किञ्च चत्तमित्याह्वानम् । इत्यात् ।
यद्यपि दूरत्वमवस्थितं तथापि प्राकृतप्रयत्नाभिन्वयत्नाश्रयणेन यत्र श्रवण
तन्त्रयेयम् आह्वानस्य रोदनाद्युपलक्षणत्वाद्गाने इत्यादृशति तत्र गानरोदनयो
प्रसिद्ध विचारे अथ सिदासीश्चिपरिसदासीश्चिदित्यादौ एव वाक्यस्य टे मृत
इत्याह्वाने अपि वीवेत्यादि ।

इति सारस्वतप्रसादे प्रकृतिभावाः ॥

चपा । यद्यपि एते अथ इति विशेषविधे प्राक् इत्यादाह्वाने च पसे
अपविधाननामपादेव तदभावी परिधीवादच परत्वभावी अत्रयङ्ग्य कार्यं तथापि
चपास्य म इत्याह्वाने अत्रयङ्ग्ये ततश्च वाक्योत्तरीत्यादौ तदभावात् चपानां
अयोपलक्षणपादिपरीतनिर्देशात् सन्धिश्च इत्यत्र यद्येति सन्धिदिभ्यनमपिमन्त्र
निन्वादावपि जया जती इति वा अन्वयस्य अत्रयङ्ग्यस्य अत्रयङ्ग्यस्य अत्रयङ्ग्यस्य अत्रयङ्ग्यस्य

अने अमा वा ॥ २ ॥

यदास्ते वर्तमानायवा अने परे अमा वा भवन्ति । वाक्
मात्रं वाग्मात्रम् वाप्रातृम् । पट्मम पट्मम प्रष्ट्ममे ।
अपाङ्कशः ॥ ३ ॥

अपाटुत्तरस्य शकारस्य ह्यो वा भवति अवे परे । वाक्
शूरः वाक्कुर' ।

ह्यो अभाः ॥ ४ ॥

अपाटुत्तरस्य हकारस्य अभा वा भवन्ति । यहर्गकयपस्तह
र्गकयसुयो भवति । तत् हविः तडवि । वाक् हरिः
वाङ्घरिः वाग्हरिः ।

ह्यो अुभियु ॥ ५ ॥

नित्यम् चित्तयम् यत् प्रथमत्रने नित्यत्रिणे तौडभावमितिज्ञाने । अपमिति
तदपुत्रम् एरन्दिपनियामकामाशात् मयटि नित्यवाप्य नित्युत्त कातावादिप
प्रत्ययवद्वय विशेषदर विशेषे अवाअवेजवा इत्यतीभवीपकचित्तअपाङ्कमेभुसद
कडुअवमभिसप्रयनमित्यादी अवातामपि अभा ॥ अमात् । १ विप्रयेतजिदेगी
इअदे ह्यवे अत्यन्त कार्यान्तरइत्यये अस्वैव ह्यविभिरिति अन्दे ह्य अ्यात् अवा इत्य
स्याप्यनुश्रुतिर्वा ततश्च पूर्वअवाअवेजवा पद्यात् अभा यद्यपि विभक्तिविपरिचामे
अपाङ्कलावपि पुनरादयइअमवार्थे तथापि विभक्तिविपरिचामस्यानत्यगतिअन्वे-
भावाअवयव पदात् इत्येव नेह विषय शब्द । अवाअवेजवा इत्यती अष्टक
प्रुतिअ्यादेन विभक्तिविपरिचामेन पञ्चम्यजवाअनुश्रुतिं अयोपलचित्तअपाङ्कमेव
अनिहोमीऽधिमद्भुत कडुइतमित्यादि सिद्धिः ॥ ५ ॥

यद्यर्थक इति । अर्थभाव धीपवत्तगाटवत्वमहाभाअत्वसीअत्तादिपर्थेअपचतुर्थे
ईसाभारतमलाङ्कुहोतीलाक्षौ इत्यानि यनेचतुर्थांशैर्वाभिद प्रसङ्गादधीकम् अत्र
निमित्तनेनिगिकधीर्वाअंश्वीमाप्युपपन्नैरिति ॥ ह्यो । अ्च तुषंति समाहारइन्दे

सो सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकारश्च
चवर्गे यथासंख्येन भवतः । सकारस्य शकारः । तवर्गस्य
चवर्गः । कस् शरति कशरति । कस् शूरः कश्शूरः ।
तत्चित्रं तच्चित्रं । तत्शास्त्रं तच्छास्त्रम् ।

न यात् ॥ ६ ॥

शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वन्न भवति । विश् नः विन्नः ।
मृश् नः मृन्नः ।

ष्टभिष्टुः स्तोः ॥ ७ ॥

सकारतवर्गयोः पकारटवर्गाभ्यां योगे ष्टुर्भवति । सकारस्य
पकारः । तवर्गस्य टवर्गः । कस् पठः कप्पठः । कस्
टीकते वाष्टीकते । तत् टीकते तट्टीकते ।

तोर्लिं लः ॥ ८ ॥

तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति । तत् लुनाति तल्लु-
नाति । भवान् लिखति भवांस्लिखति । अन्तस्था द्विप्रभेदा
रेफवर्जिता यवला, सानुनासिका निरनुनासिकाय । तत्र
सानुनासिक एव नकारस्य लकारो भवति ।

काश्मी निद्रव्यव्यय चनित्यभागमानुशासनमिति वाहुमभाव । इतरतरयोरे वा
तत एव वचनव्यव्यय यद्यप्युकारान्तत्वेन तो पूर्वनिपातत्व प्राप्नोति तथापि
शिष्टोच्चारणेन लाघवात्तस्य सोपत्तादिगुणेन प्राधान्यात्पूर्वनिपातनियामकस्य नत्वव्य
लाकोचत्वात् पूर्वम् । यत्तु सद्युतकुरिति तत्पुरुषाययश्चमिति तदयुक्त तत्पुरुषे पर
पदप्राधान्यात्कारयुतस्यैव तत्रस्य युत्वविधिप्रसङ्गात् । युभिरिति बहुवचन व्यक्त्य
मिप्रथित्वात्कीमिप्रथित्वा वा । यत्तु स्थान्वादिशब्देरिष्विनिमर्त्तनीमीचकयोरीष यथा
सञ्चलप्राप्तौ तदभावाद्यमिति तदयुक्तम् तदभावात् न यादिति निषेधादिव मित्रे

शे चक् वा ॥ १२ ॥

नान्तस्य पदस्य शेपरे वा चगागमो भवति । भवान् शूरः
भवाञ्छूरः भवाञ् शूरः भवाञ्चशूरः ।

हृण्णोङ्गन्वाद् द्विःस्वरे ॥ १३ ॥

विकल्पेन नृपादि नृः पाहीत्यादि तथा कान्कानित्यत्रापि सपि सकि वाशब्दस्य
व्यवहृतापेक्षेन न कस्यभावे भीष्मिंश्च सादिशे कास्तान् विकल्पात् कान्कान्
प्रश्नान् दनीतीत्यत्र च न सन्धः पङ् सन् इत्यादी वाशब्दाङ्गीकारात् अकारउकाराभ्यां
सस्य विकल्पेन पुटि चये च सक्तः पङ् सन् इत्यादि यथाशयमूक्षम् । प्राङ् चठः सु गन्-
पठ इत्यादी उकारणकारवीः शसे परे कृक्टुकीः सतीः कपयोगेच इति सादि शे
च प्राङ् चठः सुरण् चठ इत्याद्यपि ज्ञेयम् राज्ञिचमित्यत्र सस्य शुक्ले नम्रापदान-
त्वाद्यगभावः यदागमास्तद्व्यङ्ग्येन गच्छन् इति न्यायात्सस्य पदान्तत्वात् अतएव
परत्वाच्चुत्वस्य घट्टिरङ्गत्वोच्चारित्वाच्चुत्वाभावे नम्रापदान्त्वं इत्यनुस्वारः नम्रा
विभक्तौपि पुनः स एव ।

शे । भवान् शूर इत्यत्र चकि नम्रापदान्तत्वं नानुस्वारे शुक्ले च प्राप्ते पर-
पयोगे च इति सादिशे च प्राङ् चठः सुगण् चठ इत्याद्यपि ज्ञेयम् सस्य शुक्ले
नम्रापदान्तत्वाद्यगभावः यदागमास्तद्व्यङ्ग्येन गच्छन् इति न्यायात्सस्य पदान्तत्वात्
अतएव नम्रापदान्त्वं इत्यनुस्वारः सस्य विभक्तौपि पुनः स एव ।

शे । भवान् शूर इत्यत्र चकि नम्रापदान्तत्वं नानुस्वारे च प्राप्ते परत्वाद्नु-
स्वारेपि यमायस्येत्पदान्तानुस्वारस्य नित्यं यमभावात् अकारएव कुत्वाभावश्च बहिः ।
पङ्ग्वेमानिहत्वात् क्वत्वे लते सयोगात्तन्तोपात् भवाञ्छूर इत्येके ननु कुर्वन् शीते
इत्यादी चकि नम्रापदान्तत्वात्परत्वाच्च व इति सत्य परशब्दस्येष्टत्वावि-
त्त्वेन कश्चित्पूर्वस्यापि परत्वाधादनुस्वारपरसंबन्धः ।

ङ् । यद्यपि कुर्वन् शीते इत्यादी नस्य द्वित्वे पूर्वस्यापदान्तत्वात्प्रातिपद्याव्यव-
हृत्कारेणोत्थं चिद्वीरित्वती वानुहर्तने । केचित्तु पदान्तत्वेव द्वेषीभावाद्भित्त-
मुद्गादिदले तदीय व्यपदेशं प्रवावापि पूर्वस्यापि पदान्तत्वात्त्वं नित्यात्, दीर्घादी-
३

इकारणकारनकारा इस्त्रादुत्तरा द्विर्भवति स्त्रे परे
पदान्ते । पत्यड इद प्रयड्डिद । मगण् इह सुगण्डि ।
राजन् इह राजन्निह

छ ॥१४॥

— इस्त्रादुत्तर छकारो द्विर्भवति ।

खमे चपा भसना ॥ १५ ॥

— भमानाद्वसेपरे चपा भवन्ति । तवच्छत्र, तवच्छत्र ।

कचिद्दीर्घादपि वक्तव्य ॥ + ॥

झीञ्च, झीञ्च । निञ्च स्त्रीञ्च ।

मोऽनुस्वार ॥ १६ ॥

मकारस्यानुस्वारो भवति पदान्ते च । तम इसति, त
इसति पटम् वृथा, पट वृथा ।

नथापदान्ते भसे ॥ १७ ॥

नकारस्य मकारस्य चापदान्ते यत्तमानस्यानुस्वारो भवति

— भसेपरे । यथान् सि यथासि । पुम् भ्या । मुञ्चत्वा । ऋञ्चः ।

यमा यपेस्य वा ॥ १८ ॥

— अनुस्वारस्य यमा या भवन्ति यपे परे । अस्य यपस्य

— मधर्ष । तकरोति तहरोति ततनोति तन्तनोति ।

— मयन्ता, मथ्यन्ता ॥

स्त्रिपिडावक्तव्यत्वात् आभाइभ्यामनन्ध्यामन्ध्यात्वाद्दीर्घा च्छाओरपदान्तात्
दाया इत्यभिति विवेक भवत्तुस्वारस्य अत्रापुत्रकत भादियत्वात्तिसल राजनी
भसानस्य नानुस्वार इति संशयिन्नादि ।

यमा । शिचव्येतो वाजुवत् सस्य च वावसितायत्तादपदान् च्छित्त इत्याद

• यवनपरे यवलावा ॥ १६ ॥

• अनुस्वारस्य यवनपरे यवला वा भवन्ति । संबन्धः,
संबन्धरः । यन्लोकं यन्लोकं ।

- एहं दसि ॥ २० ॥

• ह्रस्वस्यनुस्वारो ँकारनापद्यते सयपहरे फेषु परतः ।
इंसः ह्रं सः ॥

इति व्यञ्जनसन्धिः ।

विसर्गसन्धिर्निगद्यते ।

विसर्जनीयस्य सः ॥१॥

विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे । कः तनोति
कस्तनोति ।

नित्यं कः करीषीत्यादी पदानि च वा वा मन्त्रा लोकावा मनयवमपरे हकारे
ऽनुस्वारस्य यथासंख्ये न मनयवन्ता वा भवन्ति । ततश्च किम् हनयति किञ्चलयति
किम् ऋते किञ्चुते किम ह्यः किम ह्यः, किम् हनयति किञ्चलयति किम् ह्यादयति
किञ्चादयतीत्यादधी ज्ञेया अनुप्रयोगाभवाच्चे ह नीता ।

॥ इति सारसतप्रसादे व्यञ्जनसन्धिः ॥

विसर्जनीयस्य सः । अथपरस्य विसर्जनीयस्थीत्वरेफभीषणादिविशेषविधे-
षादिभिवन्तात् अहमपस्त्वोक्तिः इकारात् ननु अहः इत्यर्थे नोति कः संतो कश्चिर्नोति कः
पञ्चः कश्चिः कः मायुः कश्चापुर्वित्यादि तथा कः साररित्यादौ अथपरे खसे
च सी न भवन्ति तथा अथपरे खसे वा विसर्जनीयात् हरिष्कुरति हरिः छुरती
त्यादि ॥

सपगोया ॥२॥

विमर्जनीयस्य सपगे परे वा सकारो भवति । कर्गिने
 + कर्गिने । कः पण्डः कर्षण्ड । क. माधु कर्माधु ।

कपोःकःपो या विसर्जनीयस्य ॥३॥

कवर्गपवर्गसम्यञ्चिन्ति स्यमे परेऽकपो वा भवतः । कपो
 वृद्धारणाद्या । क करोति कः कर्गिति । कः पचति क
 पचति । कः पठति कः पठति ।

वाचस्पत्याद्य' संज्ञायश्च निपातात्साधवः । यत्र
 घणेनानुत्पन्नं तत्सर्वनिपातात्सिद्धं ।

तद्दृष्टो करपत्योयोरदेवतयो. सुट् तन्नीपच ॥४॥

तत् करः तम्कर' । तद्व्यतिः दृष्टव्यतिः । वाचः
 पतिः वाचस्पति ।

अहो रो रात्रिषु ॥५॥

अहो विसर्जनीयस्य पदान्तो रो भवति रात्रादिगणवर्जि-
 तेषु परत' । अहः पतिः अहर्पतिः । अह' गण' अहर्गण ।

कपो । अत्रापि वा कर्षणात् कर्मादिद्वयकपयोरभावे औत्तमिकेन स कल्पा-
 दयथाविहितलक्षणा मधीगतीष्टेया । कपोविताविति केवलमेतन्निरूपति
 यत्रकृष्णीकृतिवर्षेदीक्षारणासम्भवात् कपोनृपाभावित्यर्थे ॥

अहः । पदान्त इत्यनुवर्तते वाचस्पत्ये ततश्चाहोभ्यामित्यादावपदान्तेन वा
 मध्यस्य च व्यवस्थिताद्यत्वादहर्ष अहर्गण इत्यादौ जित्वं अहर्पतिरह पतिरहर्पति
 रित्यादौ वा अगाच्चिन्ति बहुवचनान्तरात्रिरयत्कारस्यादिदु रिष्कादिषु रिष्काभाव,
 अहोदप अहीगाव अहीरयन्त अहीरय' ॥

अत्रात्रिष्विति विशेषणात् अहः रात्रं अहोरात्रं । अहः
रूपं अहोरूपं । अहः रथन्तरं अहोरथन्तरं ।

अतोऽत्युः ॥५॥

अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परतः ।

कः अर्थः, कोर्धः ।

ह्रवे ॥६॥

आकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति ह्रवे परे ।

कः गतः, को गतः । देवः याति, देवो याति । मनः रथः

मनोरथः ।

आद्वे लोपश् ॥७॥

अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति अवे परे । देवाः

अव, देवा अव । वाताः वान्ति, वाता वान्ति ॥

स्वरे यत्वं वा ॥८॥

अत । इत्यपि कः अर्थ इत्याद्यावादवे लोपश् इति लोपश्चपि प्राप्नोति तथापि
मात्रकाशनिष्काशयोर्निर्वकाशी यत्वंवान्तिस्त्वविधेर्निर्वकाशत्वादुत्वं उक्ते
चान्तरत्वादीकारैकादेशे पर्यादीतीत इत्यलोपः ।

आत् । ननु नामिन परस्य विसर्जनीयस्य विशेषविधेर्होरात्रं तस्मात्परान्-
परिसेपादिवाच्यपरत्वमावाहयन व्यवेमिति चेत् मैवम् । स्वरे यत्वं वेद्यया
वर्णात्परस्यो विसर्जनीयस्य यत्वंविध्यतात् अथवा इरिरेत्वादीपद्ये य विधि-
प्रसङ्गान् भोम् भगीम् अधीम् इति ह्रवे भवद्भगवद्भगवत्तन्निपातानां प्रत्याहारैक
यद्यथात्तिभ्योभ्यो लोपश् स्वरे यत्वं वेद्ययात्तुभ्योभ्यो एहीत्यादिपि यकारस्य
सप्तमसप्तमत्वं च लोपश् ।

अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य स्वरे परे यत्न वा भवति ।
देवा अत्र, देवायत्र ।

भोस भीम् भगोस अधोस ॥८॥

द्रव्यितश्चात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवत्यत्र परे । भो
एहि, भो एहि । भगो नमस्ते, भगो नमस्ते । अधो
याहि, अधोयाहि ।

नामिनोर ॥९॥

नामिन परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अत्रे परे ।
अग्निः अत्र, अग्निरत्र । पटु यजति पटुयजति ।

उपसो रे बुधे ॥११॥

उपसोविसर्जनीयस्य रेफो भवति बुधे परे । उप बुध ।
उपबुध ।

रेफप्रकृतिकस्य रूपे षा ॥१२॥

रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य रूपे परे वा रे फो भवति ।
गौ पति गौष्यति गोर्षति ।

र ॥१३॥

नामिन । यदाप इत्यथो विसर्जनीयस्यास्य अत्र टवर्णात्परस्य चात्त्वलोपसो-
सत्वात्परिपोषाटेन नामिन इति सिद्धौ नाम्बुपान्नामपरार्थिकं तथापि रेफप्रकृतिकस्य
रूपेणैव नामिन एव यथाव्याज्ज प्रातः प्रातरित्यादादित्याद्यथैम् । यत्तु नामि
पटुपटुश्च प्रथमेऽवशरगतसुतरश्च पटुः कश्चनान्तत्वं वसोयत् इति गणसन्
सदुपान्नानेपि सन्दिग्धत्वाद् व्याख्यानतो विद्येधप्रतिपत्तेश्च तुल्यत्वात् प्रातः प्रातः
विज्ञानं कश्चनान्तत्वात्पि रेफप्रकृतिकस्य रूपेणैव नामिनाम्बुपान्नामपरार्थिकं

रेफसम्बन्धनिविसर्जनीयस्य रेफो भवत्यवे परे । प्रातः
अत्र, प्रातरत्र । अन्तः गत, अन्तर्गत ॥

रिलोपो दीर्घश्च ॥१४॥

रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । पुनः
रमते पुनारमते । शक्तिः रूप्यात्मना भाति, शक्तीरूप्या
त्मना भाति ।

सेषाद्धसे ॥१५॥

सशब्दादेपगब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपग् भवति हसे
परे । स चरति, स चरति । एष. हसति, एष हसति ।
सैषादिति सहिता सैष दागरथी राम । सैष राजा
युधिष्ठिरः । सैष कर्णो महात्यागी । सैष भीमी महा-
बलः । इत्यादौ पादपूरणे सन्धार्थः ।

यदुक्तां लौकिकायेह तद्येदे बहुलं भवेत् ।

सेमा भूम्याददे सेषामित्यादीनामदुष्टता ॥

सेषान् । सद्य एषय सेष तस्यान् च यद्यपि तदेतदीर्घेण विभक्तिलोपे
निमित्ताभविनेमितिकस्य भावात्तदेतदीर्घं स इतिस्यात् तैरेतैरित्यान्वयविशेष
शान्ति मकार एष शब्दमात्रमहणे सोम पुंस एषणं एत् तस्य एष इत्यादावपि
लोपसङ्घस्यपि क्लिप्तात् य कृतस्यैत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादत् एष संज्ञा—
तस्याहचर्माणं दीर्घेतद् इति विज्ञायते एषको रुद्र इत्यादावेषमपरत्वाभावात्
लोप वातुहत्तरेष अत्र इत्यादी नञ्प्रमासेपि न बालशोषाय अतुल्येनैव तदे
तदी सेरिति, दाज्ञोश्चित्प्रयोजनमाह— सैषादितौत्यादि, सैषादिति या सहिता
इत्यादी सन्धैर्येत्तस्य लोपश्चि पुनर्न सन्धिरिति सन्धिनियेधात्मनी सति पादपूरणे
इत्यादि— इत्येष वेदे पुन सन्धिरपि नियमो नैत्याह यदुक्तमित्ये

कचित्रामिनो लोपश् ॥१६॥

नामिन' परस्य विसर्जनोपस्य कचिन्लोपश् भवत्येव परे ।
भूमि' आददे, भूम्याददे ।

कचित्पठति- कचिदपठति कचिद्दिभाषा कचिदन्यदेव ।

विधेर्विधान बहुधा समीच्य चतुर्विधं बाहुलक वदन्ति ॥

वर्णागमोवर्णविपर्ययश्च ह्यौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तद्वर्णातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तं ।

वर्णागमोगवेन्द्रादौ सिद्धे वर्णविपर्यय ।

धोडशादौ विकारः स्याद्वर्णनाशः प्रयोदरे ॥

वर्णनाशविकाराभ्यां धातोरतिशयेन य ।

योगः स उच्यते प्राज्ञैर्भयूरभ्रमरादिषु ॥

॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

परस्य विसर्जनोपस्य भोपश्चि सन्धि भूमिमिच्छतीमुष्वावाकहनर्धानं लातीति
बहुलमिति तन्त्यानाह कचिदिति विदधातीति विधि सूत्रम् । बहुलमेव बाहुलक
कृत एतदित्यती तिरुक्तमूलताभाह—वर्णागम इति, धातो मसिद्धौ योऽयस्य
तिशय'उतकर्मस्येन योग स चासावर्षय तद' तस्यातिशय स तथा निरुक्त
मवधवज्युपसिप्तकण्ठम् पञ्चप्रकारक कथय इत्यथ । वददाहरति—वर्णागम
इति, हिनसोति सिद्ध इत्यथ हिसिद्धिद्यायामित्यस्य इसकारयोर्विपर्यय धोडशे
त्यष्टुलनदद्या उल्लेखस्योकारोविकारः । इत्यथ चने च विन्दी धेद्वभिधानात्पृथी
स्यविशेष्येवीदर यस्य स प्रयोदर इत्यथ प्रयत्नकारनाशः । मध्यमतिशयेन
रीतीति मगूर । धमन चतिशयेन रीतीति धमरः ।

॥ इति श्रीभट्टवासुदेवविरचिते सारस्वतप्रसादे पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥

श्रीवृषीश्वरशिष्येण वासुदेवेन शीहिते ।

सारस्वतप्रसादेऽभूत् पञ्चसन्धिनिर्घणम् ॥

षड् लिङ्गाः

—०—

अथविभक्तिविभाव्यते । सा द्विधा—स्यादिस्यादिय ।

विभक्तान्तं षट् ॥१॥

तत्र स्याद्विभक्तिर्नाम्नोयुज्यते ।

अविभक्ति नाम ॥२॥

विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते ।

अथ विभक्तिर्विभाव्यते विभाव्यते कर्तृकर्माद्यर्थो यथा सा विभक्तिः विभक्तान्तं
मेति विभक्तिं खड्गेषु कार्यती बाले यस्य तत्पदं सप्तमित्यर्थः ।

नामषड्पदाह—अविभक्ति । नकारो द्विविधो ज्ञेयो पर्युदासप्रत्ययकौ ।
पर्युदाससदृशाहो निषेधार्थं प्रसज्यक—इति द्विविधो नञ् । तत्र प्राधान्यं तु विधे-
रैव प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदास स विज्ञेयी यथोत्तरपदेन नञ् इति नाममज्ञा-
विधे, प्रधानत्वादुत्तरपदयुक्तत्वात् । तत्र पर्युदास, तत्रच नञिव युक्तमन्वसदृशेऽर्थे इति
नञ्युक्तविभक्तिरर्थतया सदृशेऽर्थेति विभक्तिभिन्नं तन्मामत्वादिभक्तिरहितमर्थ-
वदित्युक्तम् । विभक्तौनां प्रत्ययान्तरययद्वयं तदन्वयेति विभक्तान्तभिन्नमित्यर्थः ।
तत्रच कृष्णे वषात् अहम् इत्यादी विभक्त्यन्तरेण नामत्वाभावाद्भवन्तीत्यादि

लुप्तहितसम्प्रासाय प्रातिपदिकषज्ञा—इति केचित् ।

तस्मात् सि औ जम् अम् औ गम् टा भ्यां भिस् डै
भ्या भ्यम् छसि भ्या भ्यम् एम् ओस् याम् ङि औस्
रुप् ॥ ३ ॥

तस्मात्परा परा स्याद्य सम विभक्तयोभयन्ति ।

तत्राप्यर्थमात्रैक्यविवक्षायां प्रथमेकवचने देव मि इति
स्थिते इकारोच्चारणार्थः ॥

स्त्रीविभक्तौ ॥ ४ ॥

माथी भो औपयदावित्त्वभीविपये न औपनिषेधसामर्थ्यात्पदानुवृत्तिमाप्येताव
लोपे विभक्त्यभ्यापि राजेशादिवृत्तानाम्नायद्वयात् तन्न तन्म इत्यादावनामन्त्रेपि
वर्णादिनादिपरत्वाभावात् एते इत्यस्य तथैव व्याख्यायमानत्वात् आपक
केटकावविषयत्वात् धातुना तु विभक्तिवादिनिर्दिष्टार्थाभावात्तुवर्जमित्यक्रम
वत्तएव येषु शिवश्रीभ्यां भूषणतिथिस्तथादयो न तेषु नामत्वाक्यादयो भवन्तीव
प्राणिनिमतीसमहारण्यमाह— लुप्तहितेति केचित्तिहादरे । अपत्य इतिप्रत्य
यान्तमावस्यप्रातिपदिकसम्प्रां प्रतिविध्य पुन प्रतिप्रसङ्गे जे रवमिति भाव यद्यथा
धिसिद्धपकुश्रमिखादी विभक्त्यन्तरेण नाम संज्ञा न स्यात्तथापि सुभावादि
विधानसामर्थ्याहिलभक्त्युत्पत्ति वक्षुत मथालारत्वात्तान्तम् तानमशाप्रयोजनमाह
तस्मात् इति द्विपदसदृशत्वा वा हाविप्रत्ययत्वा तत्र सप्तमिक्तस्य क्रमण प्रथमादित्यौ
यादिमंज्ञा तत्राद्यैकैकम् अनेकैकवचनदिवचनबहुवचनमज्ञा लोकादिहा एव
प्रथमेकवचन सिरित्यादिवत् तत्र तत्र नल्लुति अथ च जिज्ञासे' प्रथमेत्यादिभि-
रेकवाक्यत्वात् तत्रापीत्याद्युक्तम् अर्थमात्रस्य स्कारकविधेयविवक्षाशुभ्यसा निहा
देरस्य विवक्षायां प्रथमा तत्रापि तद्वैकल्ये एकवचनम् ।

स्त्रीविभक्तौ । अथ वसां रसे इत्यत रसे पदान्ते चित्तधिकारस्य माथी धातौ
चं दि पदानुवचनं तत्रावाथी रसे पदान्ते च धातौ च पदान्ते एव विदस्य इति

सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशोभवति अध्वतोरसे पदान्ते च ।
 टेव । द्वित्वविवक्षायां देवौ । बहुत्वविवक्षायां प्रथमावहु
 वचने—अस् जसोजस्ये सज्ञायां तस्य लोपः । प्रयोजनं जसौति
 विशेषणार्थं । टेव अस् इति स्थिते दीर्घविसर्गो देवाः ।

अकाराज्जसोअसुक् क्वचिद्वक्तव्यः ॥ × ॥

देवासः ब्राह्मणासः द्वितीयेकवचने देव अस् इति स्थिते

अन्शसोरस्य समानादुत्तरयोः ॥ ५ ॥

अमशसोरकारस्य लोपोभवत्यधातोः । टेव । देवौ । बहु
 वचने देव अस् इति स्थिते शकारः शसौति विशेषणार्थं ।

शोनः पु सः ॥ ६ ॥

पुत्रिङ्गात् समानादुत्तरस्य सकारस्य सकारादेशोभवति
 शसि ॥ ७ ॥

शसि परे पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घोभवति । अटादेशस्तद्व्यति

विवेकं ततश्चावका अविभ इत्यादौ भवति नहि सोविमर्षोणादौ यदा धातोव
 लभे इत्यव धातोरिति योनविभागे सौत्रिसुत्रे पदांशेति सम्बन्धादेतदप्येवम् द्विव ।
 विवक्षायां अर्धभासद्वित्वविवक्षायामित्यर्थः । एक मुत्तरत्वादि असुक् क्विवात्पृथक्
 विधौ यदाशमास्तदप्युत्तमे गृह्यन् इति पदत्वाविसर्गे सामान्यतो विधावप्यादावन्ने
 वा अपि विशेषाभावेपि क्त्विक्त्वात् सभ्यविधिनिरासार्थम् । न च विधानसामर्थ्यादेव
 मर्षं न स्यादिति वाच्यम् तस्य मयोगालक्ष्योपविधेर्दीर्घविधेर्वो निवर्त्त कल्पसंज्ञात् ।

शसि । तद्विद्विति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य यद्यप्यत्र सामान्येणैत्रं तथापि
 अस्तेत्यत्र अस्तेति निपातात् अस्तेत्यत्रुत्तरादेशे अतिप्रसङ्गं अस्तेमन्वित्यत्र अस्ते-
 रन्वय पदादेशस्तद्व्यतितीति एकदेशविहितमन्वयवहपतीति च अस्तेत्यत्र मकारादेशे
 च ततश्चाप्य स्यादेव ।

न तु वर्णमाश्रयिषी । देवान् । तृतीयैकवचने द्वे टा इति स्थिते टकारोऽनुबन्धः टेनेति विशेषणार्थः ।

टेन । ८ ।

अकारात्परष्टा इनी भवति देवेन ।

आदि ॥ ८ ॥

अकारस्य आकारादेशो भवति भकारे परे । देवाभ्यां ।

वय । १० ।

अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारादेशो भवति अइ ए । ए ऐ । विसर्जनीयो देवैः ।

अकारस्य भिसि ह्रस्वकारो वा यत्तद्व्य ॥ × ॥

देवेभि कर्णेभि चतुर्थैकवचने देव हे इति स्थिते ङकारो ह्रस्वकार्यार्थः सर्वत्र ।

ङेरक् । ११ ।

अकारात्परस्य ङे इत्येतस्यागागमो भवति । किं त्वाटस्ते ए अय्, दीर्घः । देवाय । देवाभ्यां । पूर्ववत् चतुर्थैकवचने देव भ्यस् इति स्थिते ।

एस्मिभ्यद्बुल्ये । १२ ।

अ । भि च—इति ष्चेद, संज्ञकदेशात् कश्चिदाभवतीति न्यायात् मत्-
भामासत्वेतिवत् भीचनेन भिम उच्यते ऐपरीत्य साधवार्थम् केचिन्मुभ्य इत्येव
पदु तस्य च भि च इति ष्चेद भोतिस्थानसप्तमी सप्त भ्यसेत्यविशेषविधे भ्यामि
आयनाभ्यामिति निहशाजज्ञापकादश्रीत्यात्वे परिश्रमे धारिभोभकारव्याने अकारादेश
इत्याहु अनरत्नत्वमादौ प्रत्यये कार्ये नन्वाद्यङ्ग बहिरङ्गमिति न्यायादनरङ्गे
एकारे क्रियमाणे बहिरङ्गोऽकारादेशसिद्धत्वादिति चेन्न नाजानन्त्ये बहिरङ्गत्वं
प्रकृतिरिति प्रतिषेधात् ।

जिनात्पः सः छतस्य । १८ ।

खवर्गादिनाथप्रत्याहारदुषारस्य छेनचित् सूत्रेण छत
सकारस्य प्रकारादेशो भवति देवेषु ॥

आमन्त्रणे सिद्धिः ॥ १९ ॥

आमन्त्रणमाभिमुखीकरणं तन्निबन्धं सिद्धितः सिद्धिस
भवति ॥

समानाङ्गिणीपोधातोः ॥ २० ॥

समानादुत्तरस्यधे स्त्रीपोभवत्यधातोः । आभिमुस्याभिभ्य
हे शब्दस्य प्राक् प्रयोगः । हे देव । हे देवी । हे देवा
एवं घटपटस्तम्भकुम्भादयोऽप्यकारास्ताः पुम्निङ्गाः । अथ
रामानामपि सर्वादीनां तु विज्ञेयः ।

सर्वं विज्ञेयं उभय अन्य अन्यतर दूतर उत्तर उ
कतर कतम सम सिम नेम एका पूर्य पर अवर दृष्टि

क्रियात् । उच्यते इत्यत्र किल तस्मात् पुंस्त्रीयोऽन्ये इत्युत्पत्तेरुच्यते
यत्प्राकारेण स ए इति वाच्ये विपरीतनिर्देशात् । अत्रिचमेनोयमस्यवधाने म
एवीपि इति पु इतिपु इत्यादि तथा सति पदादेशे अथ वीमेति दक्षिण
अदिहादित्यादिगदि ।

आमन्त्रणे । सिद्धये प्रथमेऽस्तीभनरसिद्धे नृत् त्वामन्त्रणे इति धीगविभ
दामन्त्रणे अभिमुखीकरणेऽर्थे प्रथमेति सिद्धिरित्यपरधीगविभावादात्मन्त्रणा
सिद्धिसंज्ञक इत्यर्थः ।

समानाङ्गिणी इति । द्वाभ्यामेकान्योन्येति धातुधौऽधिकोऽर्थः । ततश्चधातोः स
दिति सामानाधिकरण्यं अनेकार्थात्मनामादित्यर्थः । अतश्चाङ्गिणसूत्रे इत्यत्र
नायतावधेया ततश्च हे हाहा हे इत्यादावभातीरपि समानाङ्गिणी वीमेप
इत्यभिप्राये एवमेवविज्ञेयतमन्त्रणवतीति प्रज्ञाया धी मधीरिति निरुच्यते

उत्तर अपर अधर स्व अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम्
 षट्स् द्वि, किम् युष्मद् अश्मद् भवतु एते सर्वाद्य-
 स्तिलिङ्गाः तत्र पुञ्जित्वेन रूपत्रयेण ।

सत्रायां ऋत्वे च ङे प्रथि इत्यादी धातोरपि समागान्त्रोपः तथाऽम्शोरस्येव
 चापि ऋत्वेदीर्घसाधारणानुवृत्तेः सोमपमित्यादौ धातोरपि तथा सोमः पुंसप्रत्यय
 कृताकारवर्षं ऋत्वेदीर्घसाधारण्येनेति ह्यहान् ह्रस्वन् वाचप्रभोन् इत्यादि प्रयोगा
 इत्यत्र च न तथागुणायमइत्यत्र पुत्रपुंसकयोर्ङेखादेव स्त्रिया च नित्यस्त्रीलिङ्गानामी-
 कारातीकारानामाभावान्नाम च त्रीणोदयोति ततश्च सोमपादो कृत्त्वानामित्यादौ
 धातोरपि समागान्त्रुद् केषितु तात्पर्यज्ञानशब्दबोधक्षेत्रुत्वेनाधातुसमानपदयोस्त-
 त्पर्यवशात्तादृशोऽर्थस्तत्र तत्र कस्या इत्याहु अकारान्तत्वेन देववत्प्रामात्याह अका-
 रानामानपीति ईकशब्दात् कचिद्विशेष इत्यर्थः सर्वादिपठितधोरपि नत् त्वशब्दयो-
 र्हादसत्त्वात्सौक्तिकप्रयोगाभावादनुपादानम् उभयशब्द द्विवचनान्तत्वान् सर्वादि-
 कार्यासम्भवेपि सर्वनामसूतीया चेति सर्वनामोद्देशतुप्रयोगेदतीयाविधेरुभाष्यां हेतुभा-
 मित्यादिसिद्धार्थमुपादानं अन्यतरशब्दोऽन्युत्पन्न एव न तु उत्तरात्मः किम्यतडाएव
 तद्विधिः । अतीउतरप्रत्ययान्तत्वेन प्राप्ती पुनरुपादानादत्यतमस्य सर्वादित्वाभाव
 इत्यस्य समशब्दः सर्वपर्यायः न तुल्यार्थः एव सिमशब्दोपि नेम शब्दः सख्यार्थः । एषां
 च सर्वेषां नामानि सर्वनामानोत्पत्त्यर्थताविधानात् सर्ववाचित्वेएव सर्वादित्वात्
 न संज्ञामोक्षत्वयोः तथा लोकात्पूर्वादीनां स्वाभिधेयादेशावधिनिर्गमि एव संज्ञ
 गोणत्वयोर्नेति सर्वत्र अती दृष्टिस्थानावका इत्यादाववधिनिगमाभावादुत्तराः कुर्य
 इत्यादौ संज्ञात्वाच्च न तथा राज्ञः समायेत्यादौ तुल्यार्थत्वेन समस्यापि न तथा
 परिधानवद्विर्वागार्थेस्वात्तरस्यापुरीवाचकस्येत्यन्तरायां पुरीत्यादौ न तथावै, प्राञ्च
 श्वाचिन एव स्रगशब्दस्य नैह स्वाय ज्ञातयेऽर्थाय वा तथा वषांशमेतरे वषांशमेतरे
 इत्यादौ वंहे अभिवाच्ये तथा तृतीयासमास तत्राश्रयोऽभिनेति भासिन पूर्वाय
 मासपूर्वादेत्यादि तथा बहुव्रीहिसमासावयवस्य प्रधानभूतस्यापि सर्वादित्वमेति त्व
 पिता यस्यां पिता यस्य स त्वत्कपिद्विजो मत्कपितृक इत्यादि अश्वद्याऽन्यसर्व-
 नाथामकम् प्राकृटेरिवशचित्तन्पितृकोमकन्पितृक इति ध्यात् दिक्नमासे वद्-

अथप्रत्याहारिण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन । सर्वेषां । सर्वाभ्यां । सर्वैः ॥

सर्वादेः स्मट् ॥ २४ ॥

सर्वादेरकारान्तात्परस्य चतुर्थ्यैवावचनस्य स्मडागमो भवति । सर्वस्मै । सर्वाभ्यां । सर्वेभ्यः । पञ्चम्यैक वचने सर्वे हरि इति स्थिते ।

अतः सर्वादेः ॥ २५ ॥

अकारान्तात्परस्यातः स्मडागमो भवति । सर्वस्मात् । सर्वाभ्यां । सर्वेभ्यः । सर्वस्य । सर्वयोः ।

सुडामः ॥ २६ ॥

सर्वादेः परस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषां ।

धानेपि पूर्वलिङ्गितान्तस्य अन्तर्हित्यर्थं । अपिसर्वोऽनुत्सुत्तयार्थं तेन पदा-
शब्दमित्यादी षाड्पदव्यवधानेपि अन्तम् तथाच अनुस्वारविचर्जनियःकःप व्य-
धानेपि रिक्त ए चरःकेण चर केन चर पेण चरःपणेत्यादि ।

मवादे । अथ यद्यपि षट्शिल्पादकथ किलादायन्स्मान्त्वेनीमदीरविनी-
याद्यापि प्राङ्गर्भेभी दधि दीयता कौडिन्यायतकमित्तुःके कौण्डिन्याद्यापि प्राङ्-
गान्ता पातित्वाद् दधिदाने प्राग्निपि साचाच्छिद्येन तददानेन बाध्यते तथाऽपि
तदकौण्डिन्याद्येन सर्वादेः शब्देषु अतएव विभक्तिप्रकरणत्वादिभक्तैरेव एतत् सर्वे
भवति सर्वान् इत्यादायन्तात्पर्यमन इत्यर्थश्चिपि तन्नीपेसर्वादेः परस्यापि अत
षड्भाव । उदिरदिदित्यती मरुत्कपुत्या विभक्तिपरिष्कारेण उदिरित्यनुत्सुत्तयोः ।

सुट् इति । अथ यद्यपि सामान्येन सर्वादिभ्यसुट् इति क्वादिगणान्तर्षिभि
इत्यानुत्सुत्तयोः भवत्सुट् प्रसङ्गः अनीत्यतीऽदित्यनुत्सुत्तयोः आन्तात्पर्यमनपदाया
प्रत्यागां सुट् इत्यर्थः चाप इत्यन्तरमूषमनुत्सुत्तयोः च आत् इति अनुत्सुत्तयोः आन्तात्
प्रत्येवा वा निपरीतनिर्देशात् सुट्प्रतिपदीत्यती प्रतिपदीत्यर्थेऽपि सुट् न सु

डिक्किन् ॥ २० ॥

मार्गद्वैरसाधनादती नि निम्न भवति । तर्हिः ॥
मर्त्यो । रश्मि । एव विष्वादीनामिन्द्रस्ययोरसाधना
रुम प्रो ।

एतदुक्तमी वृत्तिः ॥ २१ ॥
पूर्वगत्य पूर्वोत्तः । पार्श्विन् पूर्वोत्तः ॥
प्रथम एतन्नामार्गद्वै विषयनेमात् । समीपार्थिना
उच्यते ॥

प्रथमे । एतः । एतन्नामार्गद्वै विषयनेमात् ।
तथाऽपि पार्श्वी ।

तीत्यस्य तर्हिः ॥ २२ ॥
द्वितीयो द्वितीयः । द्वितीयः । द्वितीयः ।
द्वितीयः । द्वितीयः । एवं च ॥ २३ ॥ उत्तमोत्तः ।

आदिः ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥
॥ २६ ॥

यद्यपि । ॥ २७ ॥
यद्यपि । ॥ २८ ॥
यद्यपि । ॥ २९ ॥
यद्यपि । ॥ ३० ॥
यद्यपि । ॥ ३१ ॥
यद्यपि । ॥ ३२ ॥
यद्यपि । ॥ ३३ ॥
यद्यपि । ॥ ३४ ॥
यद्यपि । ॥ ३५ ॥
यद्यपि । ॥ ३६ ॥
यद्यपि । ॥ ३७ ॥
यद्यपि । ॥ ३८ ॥
यद्यपि । ॥ ३९ ॥
यद्यपि । ॥ ४० ॥

द्विवचनान्तः । उभौ उभौ उभाभ्यां उभयोः उभयोः ।
 उभयशब्दश्च द्विवचनाभावादेकवचनद्वयवचने भवतः ।
 उभयः उभये । उभयं उभयान् । उभयेन उभयैः । उभयस्त्रौ
 उभयेभ्यः इत्यादि । अकारान्तः पुत्रिगोमास शब्दः ।

मासस्यालोपोवा ॥ २८ ॥

मासशब्दस्याकारस्य लोपो या भवति सर्वासु विभक्तिषु
 परतः ।

ह्रसेपः सेर्ज्ञोप' ॥ २८ ॥

ह्रमान्तादीबन्ताश्च परस्य सेर्ज्ञोपोभवति । माः मासः
 मामौ मामी मासः मासाः नास मास मासी नासी मासः
 मासान् मासा मासेत् माःभ्यां नामाभ्यां माभिः मासौ
 मासे मासाय माभ्यां मासाभ्यां माभ्यः मासेभ्यः मासः
 मामात् माभ्यां मासाभ्यां गन्थः मासेभ्यः मामः मासस्य
 मासो मासयोः मामां मासानां मासि मासे मासोः
 नासथी मासु मासेषु हे मा हे मासः हे मामौ हे
 मासौ हे मासः हे मासा । अकारान्तः पुत्रिङ्गः सोम-
 पागद्' । सोमपाः सोमपो सोमपाः अधातोःरिति विजे-
 षदाह्रौर्लोपोनास्ति हे सोमपाः सोमपां सोमपोवद्वचने
 सोमपा अस् इति श्रिते ।

यस्यवाभावात्पञ्चदशस्यैवमासपर्यन्तं ॥ मासशब्दस्य
 अर्थः यः सेर्ज्ञोः मर्कतः शमात् । अन्वितः । दन्तः पश्चिमात् । अन्वितः ।
 दिवा अन्वितः पूय दीपः ।

आतोधातोर्लोप' ॥३०॥

धातुसम्बन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ चरे परे
सोमप सोमपा सोमपाभ्यां सोमपाभि सोमपे सोमपाभ्या
सोमपाभ्या सोमपाभ्य सोमप सोमपाभ्या सोमपाभ्य
सोमप सोमपो सोमपाम् सोमपि सोमपो सोमपाच्च
एव कौनालपाश्र्वसुषामभृतय ॥

इकारान्त पुलिङ्गो हरिशब्द । प्रथमैकवचने हरि ।

शौचू ॥३१॥

इकारान्तादुकारान्ताच्च पर शौ चू आपद्यते । ईकभयत ।
हरिः ।

एओ ॥३२॥

जसि इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार
ओकारय भवति । हरय ।

असन पूवन यकन शकन उदन आसनादय शब्दा इत्येव लोकार्हा शसपभृति
र्षधामिने आदेशा यथासथ्यमुच्चा लोपसादेशविशेषत्वान् शतौर्नादैहलादवा
न्दस्याकारस्य सिद्धौ अधिकवर्णैरहणस्याभ्रकारसिद्धौ शौचूदेशोपासनीय यस्तुत्सु
पदादय इत्यक शब्दा एवेतन्मते तु पदादय इत्यक शब्दा एव ॥

आत इति । तत्राधर्मेष पुनश्चाशौधातोरातो लोप कश्चिदित्यप्रकल्पनात्
न च इत्यात्पराशौप धातो किं हाहान् शिवमत्वात् । ए लोपपाश्र्वस्य
धातुत्वं तदुक्तम् शतशतशतशतानां शतशतानां तस्यैव च शतशतानां च धातुत्वात् धातुत्वं
शौचइत्यत इति ।

धौ ॥३३॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च धिविषये एकारभोकारय
भवति । हे हरे हे हरी हे हरयः । हरिं हरी हरीन् ।

टानाम्भिर्या ॥३४॥

इकारान्तादुकारान्ताच्च परेषां नाभवत्यम्भिर्या । हरिणा
हरिभ्यां हरिभिः ।

डिति ॥३५॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च डिति परे एकारभोकारय
भवति । हरये हरिभ्यां हरिभ्यः ।

डसिडसीरस्य ॥३६॥

एदोद्गां परस्य डसिडसीरकारस्य लोपो भवति । हरेः
हरिभ्यां हरिभ्यः हरेः ह्यो हरीणां ।

हेरौ डित् ॥३७॥

इदुद्गासुत्तरस्य हेरौ भवति स च डित् ।

डितिटे ॥३८॥

डिति परे टेर्लीपो भवति । हरौ ह्योः हरिषु । एव-
मग्निगिरिविक्रवप्रभृतयः एतेरेव सूते सिद्ध्यति ।

धौ । तपरस्य तावन्मात्रयाङ्कलाश्लोमपेन कर्मिन्त्यादावप्रसङ्गः, वस्तु तन्मु वि
मात्राशरणसाम्यद्विव सवणानुपस्थितौ सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्विद्वानिति धिर्लोपे
प्रथमस्य लोपे प्रथमपठणमिति तदाशयः कार्यः ।

डस्य । उकारोपलक्षितो च, डस्य स च डसोरेवेत्यभिप्रेत्योक्तं डसि डधौ
रकारस्तेति अक्षरितीति ऐमप्युचित्यवाक्षेरित्यनुवृत्तेः स्य च विभक्तिविपरिणामेप

उकारान्ताद्य विष्णुवायुमानुषभृतय. एतैरेव सूत्रैः
सिद्धान्ति । भानु' भानू भानवः भानुं भानू भानून्
भानुना भानुभ्यां भानुभिः भानवे भानुभ्यां भानुभ्यः भानोः
भानुभ्यां भानुभ्य, भानो. भान्योः भानूनां भानुषु च भानो
इत्यादि ।

सखिगण्डस्य भेद ।

मेडाधि' ॥४८॥

सखिगण्डात्परस्य सेरधे ङा भवति स च डिग् डिङ्वा
द्विलोपः । सखा अघेरिति त्रिंशत्पणादिकारो धिविषयै ।
इ मन्त्रे ।

ऐसग्यः ॥४९॥

सखिगण्डस्यैकारो भवति पशसु परेषु । पशोनिर्दिष्टस्या
देगण्डान्तस्य ज्ञेयः ।

द्विवचनव्यायाच्छन्दसि ॥४९॥

सखिगण्ड

द्विवचनस्य श्री आ भवति वेदे । सखायां सखायः सखायं
सखायो सखीन् ।

सखिगण्डोरीक् ॥४२॥

सप्तमीवचनान्तस्य धिविष्यंतेषु पञ्चमिन्वगादेशात्ताभविषीष्यं चकारा मण्ड
रित्यण्य दुर्कारत्वात् ।

पञ्चानिर्दिष्टमेति । पञ्चानिर्दिष्ट पञ्चानिर्दिष्टोद्विष्टस्य चकारादेश सप्तम्यान्तस्य
यादिभ्यर्थः । सखायमित्यत्र परत्वात्कृताकृतप्रसन्निलेनामित्यत्राद्यादेशात्ताभविषीष्यं सप्त
म्याभावात्ताभविषीष्यं चकारादीप । सखिगण्डो एवाद्योरित्यत्रा लीरिति च

सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाङ्गेऽङ्गि परतः दीर्घ-
त्वात् न स्यात् । आगमजनित्य' । सखिना पतिना
सखिभ्यां सखिभिः सख्ये सखिभ्यां सखिभ्यः ।

ऋङ्ङे ॥४३॥

सखिपतिशब्दयोर्ऋङ्गागमो भवति ङसिङ्ङोरकारे स च
ङित् । सख्युः सखिभ्यां सखिभ्यः सख्युः सख्योः सखीनां
सप्तम्येकवचने ।

ङेरी ॥४४॥

द्वित्यकारे ऋते सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति । सख्यौ
सख्योः सखियु ।

पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्ऋरिगशब्दवत्प्रक्रिया ऋती-
यादौ तु सखिशब्दवत्प्रक्रिया पतिरसमास एव सखिवद्
वक्तव्यः ।

ततः समासान्तस्य नादयो भवन्ति । प्रजापतिना
प्रजापतये इत्यादि ।

द्विष्ये नित्यं द्विष्यचनान्तः । द्विषौ इति स्थिते ।

इत्युक्तम् । तस्यानुष्ठेपे ङे षपीत्यभिप्रेक्ष्योक्तम् टाङ्गेऽङ्गि परत इति दीर्घत्वा-
दिति यद्यपि ऋङ्गविधावपि हताङ्कतप्रसङ्गित्वात्पुनः सप्तमेदीर्घत्वेपि ना नभ्यात्
तथापि तद्विधेर्न्यायादित्यत्रापनायासस्यैकवचने प्रथममौकारे सखिना वाङ्गेऽङ्गि च
अन्तरपतिरस्य सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति । सख्युः सख्योः सखीनां
सप्तम्येकवचने । सखिभ्यां सखिभिः सख्ये सखिभ्यां सखिभ्यः इति
ऋङ्ङे । अत्र यदि ङे इति अनुष्ठेपकवचनमभिप्रेतं खात्वाङ्गे ङे इत्यस्यानुष्ठेप-

त्यदादेष्टेरः स्यादौ १४५।

त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे हौ हौ हाभां हाभां३
हयोः हयोः । त्यदादौनां धेरभावः ।

त्रिशब्दे नित्यं बहुवचनान्ताः । त्रि जसु इति स्थिते ।

अथ त्रौन् त्रिभिः त्रिभा. त्रिमाः । ३

रेष पुनर्यस्य न कुर्यात्तस्मात् उकारोपनिमित्तं च उकारात्तत्र ये एवमिदं भाव
इति उच्यते ।

एतत् तपरकरत्वेन तात्पर्यावस्थेन यदुक्तादुपगम्ये इत्यादी नू इत्ये तस्यादीनां
द्वयाभाव एतदे इत्यथ इत्येवेत्यन्ती वा नुकर्येणाश्लोकात् खीतीशब्दाभ्यामपि शब्द
एतत् सुप्रमाणम् इत्यति सुधीयतीति सुधो तस्य मुष्णु एव सुप्रमाभ्यम् इत्यति
सुधीयतीति सुती तस्य मुष्णु तदा सद्य विन वस्येते इति मद्य दमिष्यतीति सधो
तस्य सधु तकारभ्यामत्रादृष्टादधीयते लूनमिष्यति लूनोयति लूनोयतीति लूनी
तस्य लून् वेति केचित् सुप्र सुप्र सप्य लून्य मनु सविशब्दस्य मन्म्येकवचने
आदावानावमे दीप्तत्वादीनाभाव आदावीलिटिधीपे च एकदेशं विहितत्वाद्येन
ईशानमे निमित्ताभावे नेमित्तकस्याप्यभाव इति न्यायेनीतनिष्ठति स्यादित्यती
निमित्ताभावन्यायदानित्यल मभिप्रेत्याह सप्तम्येकवचन इति अयथाव चीयस्य
डिलान् टिलीपे निमित्तयोः रिदुसोरभावेन सर्वसौत्वनिष्ठत्वापत्त्या तद्विधिवैयर्थ्याप्राप्ता
दनिव्यल न्यायस्यावधीयते कीलेपि नितिपदप्राप्त्यादि घटाप्यनपाददशभाष श्रीभन
सुधा सुधस्यथादौ समासेपि सविशब्दप्राप्त्याप्ये पद्यसु यत्कार्यदर्शनादन्वय सुधसि
नाकृत एतिसखैरागच्छतीत्यादौ तत्कार्याभाव परिधमास एवति सखिवदित्यदिन
सविशब्दग्यासमास एवेमादिकार्ये यत्र तया तत्कार्योक्तस्य एतिसखद्व्याप्येव्ये ।
अथवा सलिकादीनिर्देशे आदेरपि प्रसङ्ग स्यात् सविशब्दादिव्याधिकविवचनान्त्ये
सिद्धे वचनात्प्रसामर्थ्यान्नित्यवचनात्तत्राती नित्यग्रहण व्युत्पद्येम् ।

त्यदादे । अत्रान्येकदेशम् असुदादीपक्षत्वात् त्यदादिर्धस्येति तद्गुणसविधानो
बहुव्रीहि मन्वस्य त्यदादित्वात्स म इति म स्यादिति चत् एव्य ऋङ्ङे इत्यादावि
वापामि दकारसहितकारस्य मकारसहितकारविधेरथ च वकारमुक्त्वात्तदभाव ।

वेरयङ् ॥४६॥

विगङ्ख्यायडाटेर्गो भवति नामि परे डिदन्तस्य चक्रयः ।
चयाणां विपु ।

कतिशब्दो नित्यं बहुवचनात् ।

जसगसोर्लुक् । + ।

कतिगङ्गाज्जशसोर्लुक् । लुकि न तन्निमित्तं ।
कति, कति कतिभिः कतिभाः कतिभाः कतिनां कतिपु ।
विपु लिङ्गे चयं मरूपः ।

इकारान्तः पंक्तिः स्युः शब्दः ।

धातोरीरिपुवौ स्वरः । ४७ ।

धाते रीकारोकारयो रियुवो भवतः स्वरः परे । स्युः

वेरिति । विश्वस्य बहुवचनान्तेषु शब्दिदेशादेशे कदचनम् अनेकवचो-
देशेन मुदलात्सर्वेभ्य प्राप्तावाह ।

दिदन्तस्येति । शीघ्रत्वे तु प्रियशीयानिर्लव कति शब्दादिति का संख्या यथा-
मिति शिवा निपात्या, कादय इति ह्रस्वत्वेन तितात कतिशब्दात् कतेत्येति
सर्वे च जसगसोर्लुक्मित्यर्थः । सूर्यः पुरः मरुत्याया इत्यतः संख्याया इत्यनुत्पत्ते संख्या
दात् । कथ्यमादिशुद्धावगमात् पतितेर्हेतिरिति उच्यतेऽपि पतिशब्दाद् लुक् अतएव
पतितेनागशांषांषी पतिते नामवेदना इत्यादौ या संख्या येषामिति सा संख्या येषा-
न्ततीत्यादावपि संख्यायै इत्यन्तनाञ्जशसोर्लुक् लुकि न तन्निमित्तमित्येकारा-
भावः । विपु चयं सद्यप इति वाणलिङ्गे न चिखिङ्गत्वम् बहुवचनान्ते न बहुवच-
नाभावादिदन्तदिगीवाभावात्सद्यपत्वं सतान्त्वत्त्वमित्यर्थः । अथेतिपुपलक्ष्यं पञ्चम्
प्रथमोनी तशीरम् आनामप्यात्स्यदिपुचदक्षसहस्रविधिति ।

दोः । अथ यद्यपि योरिति इत्यदीर्घसाधारणं तथापि इतिकारोत्पत्त्या

वर्जयिच्वा वागृहशब्दस्य त्रिसन्ना । सेनानोः सेनान्यौ
 सेनान्यः हेमेनानोः हे मेनान्या हे सेनान्यः सेनान्यं सेनान्यां
 सेनान्यः सेनान्या सेनानीभ्यां सेनानीभिः सेनान्ये सेनानी-
 भ्यां सेनानीभ्यः सेनान्यः सेनानीभ्यां सेनानीभ्यः सेनान्यः
 सेनान्योः ।

सेनान्यादोनां वामो नुट् वक्तव्यः ॥ + ॥

सेनान्यां सेनानीनां ।

ग्राम्हे ॥ ४६ ॥

आवन्तादोवस्तान्नीशब्दाच्चोत्तरस्य डेरामादेशो भवति ।

सेनान्यां सेनान्योः सेनानीषु ।

वातप्रमोशब्दस्य भेदः । वातप्रमोः वातप्रम्यो वातप्रमरः
 हे वातप्रमोः हे वातप्रम्यो हे वातप्रम्यः वातप्रमीं वातप्रम्योः
 वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभिः वातप्रम्ये
 वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभ्यः वातप्रम्यः वातप्रमीभ्यां वातप्र-
 मीभ्यः वातप्रम्यः वातप्रम्योः ग्रामि नुट् वातप्रमीनां । ङी
 तु सवर्णे दीर्घः । वातप्रमौ वातप्रम्योः वातप्रमीषु । एवं
 ग्रामणीप्रभृतयः सेनानीवत् ।

ऊकारान्ताय यवत्प्रभृतयः ।

ऋकारान्तपुल्लिङ्गः पितृशब्दः ।

परस्मिन्ने निदानकायेवावासाद् वा वृहणादिति : वा शब्दस्य व्यवस्थितविक-
 म्पाद्यत्वादिसर्गे । विषयेभ्यश्चिन्नेन प्रयोगानुसारती यदित् व्यवस्थाविज्ञानात्
 दम्भकाराम्भ्यां मध्यमस्यत्वरवेद्यम् तदागतिवैकारत्वेतरपूर्वमेव पुनर्भ्रुप्री पर-

मेरा ॥ ५० ॥

ऋकारान्तात्परस्य मेरा भवति म च डित् डित्वाद्दे
लीप पिता ।

अर्पचसु ॥ ५१ ॥

ऋकारोऽर्भवति पञ्चसु परेषु म च डित । हे पित
हे पितरौ हे पितरः पितर पितरौ पितृन् पित्रा पितृभ
पितृभि पित्रे पितृभ्यां पितृभ्य पितृ, पितृभ्या पितृभ
पितृ पित्रो पितृणा ।

डो ॥ ५२ ॥

ऋकारस्यार्भवति डो परे पितरि पित्रो पितृषु ।

एव जामातृभ्रात्राद्यः । नृगञ् । ना नरौ नरः न
नरौ नृन् नृ नृभ्या नृभि न्रे नृभ्या नृभा नृ, नृभ
तभ्य नृ नृः ।

नुर्वाणामिदीर्घः ॥ ५३ ॥

नृग्यस्य नामि परे वा दीर्घो भवति नृणा नृणां न

मधिवी रतिसञ्जा मधतिथेत्यादिना लोकतोऽपगत्या उत्राऽभित्वादावपसर्गेषा
यथवदो मयीमान्ताद्य निषेध सेमानीनामङ् कृन्द इत्याशाथप्रथीगार्थमाङ् से
न्नादीनामिति इन्दस्तेव आदिशब्दान् सोनामित्याद्यपि ॥

यामञ् । यथाय निश्चिंत्वनुवर्णैताय शेषयद्यपि परत्वात्पञ्चनि
प्राप्नोति तथापि तन्नोपसम्भवाच्चिरवकाशत्वाच्च या एव पञ्चसु कर्तुंभी
इत्यादौ परत्वात्तु मावाधात्प्राप्तयत् ॥

नृणामेहोदयस्वमसिपदनामर्षेवदवत्यादि मयागमिद्वापमाङ् नुर्वेति ।
इन्दस्य नामि परत्वादीद्य इत्यर्थे नुर्वेति मूषमर्षतो न्याय्यात्तस्य * मूष

नो नृपु हे नः हे नरो हे नरः कर्त्तृगन्दस्य पञ्चसु विशेषः ।

स्तुरारु ॥ ५४ ॥

सकारत्प्रत्ययसम्बन्धिनः ऋकारस्यार्भवति पञ्चसु परेषु ।
 कर्त्तृ सि इति स्थिते यदादेगस्तद्भवति सेरा द्वित्वाद्देर्लोपः
 कर्ता कर्तारौ कर्तारः हे कर्तः हे कर्तारौ हे कर्तारः कर्तारं
 कर्तारौ कर्त्तृन् कर्त्ता कर्त्तृभ्यां कर्त्तृभिः कर्त्तृ कर्त्तृभ्यां
 कर्त्तृभ्याः कर्त्तृः कर्त्तृभ्यां कर्त्तृभ्याः कर्त्तृः कर्त्तृः कर्त्तृणां
 कर्त्तारि कर्त्तारि, कर्त्तृषु । एवं नम्, हीट् मशास्तु प्रभृतयः ।

उकारान्तस्य क्रोष्टुशब्दस्य भेदः ।

उकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चस्वधियु लप्रत्ययान्त-
 स्यैव रूपं वक्तव्यं ॥ + ॥

क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ । यसि ल-
 प्रत्ययान्तवद्भावाभावात् क्रोष्टृन् ।

तृतीयादी लप्रत्ययान्तता वक्तव्या ॥ + ॥

क्रोष्टा क्रोष्टना क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टृभिः क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे
 क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभ्याः क्रोष्टुः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्टृनां
 नुडागमि कृते हसादित्वात् लवद्भावात् नास्ति ।

कृतसक्तुं आगमानुशासनस्थानित्वाद्गुणभाव लिङ्गवचनस्यन्वयीत्वा कर्त्तृङ्
 उरित्यत कृत इत्यनुशासनेत्यस्य च उपरत्वात्तावन्मात्रवदृष्टे तिस्रः घनस्य प्रियतिस्रौ
 प्रियवतसावित्यादौ ऋकारातिदेशाभिपाततश्च सकारसम्बन्धी स्युस्तुल्यस्य सकार
 सकारान्तस्योपीति पञ्चस्वित्यस्य शरम्पुपलक्षणत्वात्त्रिगुणोच्चारणित्यादि शभि
 लप्रत्ययवद्भावात्तावन्मात्रवद्भावात् पञ्चसु लप्रत्ययवद्भावात् विधीयते तृतीयादी म्भरादी च
 वेदवर्षादे शभि तद्भाव इत्यर्थः ।

कृताकृतप्रसङ्गे यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययो
मध्ये नित्यविधिर्विनवान् । क्लोटरि क्लोटे क्लोटोः क्लोटोः
क्लोटुपु ।

चकारान्ता लकारान्ता एकारान्ताद्याप्रसिद्धाः ।

। ऐकारान्तः पुंलिङ्गः सुरेग्यः ।

रैरिभ ॥ ५५ ॥

रैग्यम्याकारादेगो भवति सकारभकारादो विभक्तौ
परतः । सुराः । स्वरादो सर्वत्रायादेश, सुरायौ सुराय हे
सुराः हे सुरायौ हे सुरायः सुराया सुराभ्यां सुराभि
रित्यादि ।

ओकारान्तः पुंलिङ्गो गौग्यः ।

ओरो ॥ ५६ ॥

ओकारम्योकारादेगो भवति पक्षसु परेषु । गौ गावौ
गाव हे गौ हे गावो हे गावः ।

आम् शसि ॥ ५७ ॥

ननु कृताकृतप्रसङ्गे कथं पक्षेण पक्षानुसारात् इत्यत आह कृताकृतप्रसङ्गे
इति । य कृतेषु प्रसङ्गे चक्रेषु स विधिर्नित्य इत्यथ नित्यानित्यधीर्नित्या
विधिर्विनवान् इति स एव यदागमात्कृतेषु कृतेषु इति कृताकृतप्रसङ्गे
रान्ता इत्यादि यथापि कर्तव्यमिति केचिद्वदन्ति प्रसङ्गे च पूर्वपरिभाषाया
चकारादयो कृतेषु तदापि तदनात्प्रसिद्धाएव पूर्वपरिभाषायाभावात् ।

रै । सच भू च सम् तथिम् सिभ रे इतिमात्रं तिकवहान्तं नात् पक्षोर्निर्दिष्टं
स्येव नम्य अथवा रादय ऐरे इति पक्षोत्पत्त्ये आयादेश्च यन्तोपे च सन्धिरादे
रैश्वस्यैकार आभवतीत्यर्थः ।

ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे गां गावै
गाः गवा गीभ्यां गोभिः गवे गोभ्यां गोभ्यः । ह्रसीत्यकार-
लोपः गोः गोभ्यां गोभ्यः गीः गवोः गवां गदि गवोः गोषु ।
एवं सुदीशब्दः ।

ग्लोशब्दस्य षसादावविशेषः स्वरादावावादेशः । ग्लौः
ग्लावी ग्लावः ग्लावी ग्लावः ग्लावा ग्लोभामित्यादि ॥

॥ इति स्वरांताः पुंलिङ्गा ॥

धाम्शसि धा धम् शसि समानपदस्य कृताकारवर्ज्यं परत्वं न्याय्याभावाद्वा
इत्युच्यते नृत्वा प्रसङ्गः ।

इति मारुत्वतप्रसादे स्वरांता पुंलिङ्गाः ।

॥ अथ काराशाः ऋनिद्राः प्रदर्शयन्ते ॥

तदाप्रसो गद्वा गण्डः ।

आवतः प्लियाम् ॥ १ ।

अकारास्तावन्नः प्लियावर्तमानादाप्लययो भवति

आप १२ ।

आवन्तात्पर्य मेर्लोपो भवति । गद्वा ।

दीरी । ३ ।

आमन्तात्पर्यो ईकारमापद्यते अ इ ए ग द्वे गद्वा

धिरि १४ ।

आवन्तात्पर्यो धिरिर्मवति । हे गद्वा ।

अम्वादीनां धी ऋष्यः । ५ ।

अम्वादीनां धी परे ऋष्यो भवति । हे ऋष्य हे ७

हे ऋष्य ।

अमंशुद्धा नान्दन्तकरतीना प्रतिषेधोवाच्यः । ८ ।

हे अम्वाहे हे अम्वाले हे अम्बिके इत्यादीन् ऋष्यो
भवति । गद्वा गद्वा गद्वा ।

टीसोरे । ९ ।

आवन्तास्य टीसोः परयोरेत्वं भवति । अयाटेः
गद्वाया गद्वाभरां गद्वाभिः ॥

अप आप आप् आप् तस्मात् तदन्तादित्यर्थं तत्राप अट्टा मा
शीतिषट् अतिशुद्धेनेत्यादाविकदेशविरहितस्यानन्तत्वादावन्त्येव तत्कार्या

ङितां यट् । ७ ।

आवन्तात्परिषां डे ङमि ङम् इत्येतेषां यडागमो भवति गङ्गायां गङ्गयोः गङ्गासु । एयं यद्वा मेधा शान्ता मान्ता हेला दोला प्रभृतयः ।

सर्वादीनां तु ङिम् विशेषः ।

यटोऽच ' ८ ।

आवन्तात्सर्वादेः परस्य यटः सुडागमो भवति पर्वस्य वापोकारो भवति सर्वस्य सर्वाभा सर्वाभाः सर्वस्याः सर्वाभां सर्वाभाः सर्वस्याः सर्वयोः सर्वाणां सर्वयां सर्वयोः सर्वासु ।

आकारान्तो जराशब्दः ।

जरायाः खरादौ जरस् वा वक्तव्यः । + ।

जरा जरसी जरे जरसः जरा जरमं जरां जरसो जरे जरसः जरा जरसा जरया जराभां जराभिः जरसे जरायै जराभां जराभाः जरसः जरायाः जराभां जराभाः जरसः जरायाः जरसोः जरयोः जरसां जराणां जरसि जरायां जरसोः जरयोः जरासु ङे जरे ङे जरसो ङे जरे ङे जरसः ङे जराः । इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दः ।

अन्त्यादीनामित्थत्वादिशब्देन सावदेताऽऽज्ञातोतादिसंश्लेषः, अन्विकानां तु अन्त्यादिषु भिन्नत्वात्तदप्रसङ्गः ।

ङितामङ् इत्येवास्तिङ्गि तस्येवास्तिङ्गिभिरित्याह ङे ङसीत्यादिदेशे निवर्तयति ।

तस्य च प्रथमा द्वितीययोः हरि गन्धवत्प्रकृत्या बृद्धिः बृद्धौ
बृहयः बृद्धिं बृहो बृद्धोः श्रुत्वाब्धमो नत्याभावः बृह्या
बृद्धिभारं बृद्धिभिः ।

इदुद्गाम् । ८ ।

स्त्रियां वक्ष्यमानाभागे विकारीकाराभागे परेषां द्वितीया
वचनानां या अहागमो भवति । बृद्धो बृहये बृद्धिभारं
बृद्धिभाः बृह्याः बृद्धेः । बृद्धिभारं बृद्धिभाः बृह्याः बृद्धेः
बृह्योः बृह्योनां स्त्रियां ।

योः । ८ ।

इय उच्यते तस्मात् इवर्णास्ताश्च परस्य छेराभावेभ्यो
भवति । बृह्या । अहागमाभावे आगोऽप्यभावः । बृद्धौ
बृह्योः बृद्धिपु । एवं मति भूति छति रुचि छति मिह
गान्ति भ्रान्ति आनि शक्ति प्रभृतयः ।

एवं धेनु रज्जु प्रभृतयः स्तोत्रिणाः । धेनुः धेनू धेनव

अस्या इत्यत्र तदन्वविधेरित्तादेकदेशे विकारिपित्तैरस्य इत्यदी. पुंलप
कथोरपि अस्मिन् वाच्यत्वात् प्रदाहा ही अदि इत्यत्र अस्मात् ।

इदुद्गाम् वेपुवदन्तो वानुहतेष्विष्य स्त्रीलिङ्गामिष्य भाषितत लिङ्गाम
एषि मद्दु प्रधतीना शाकटायनाक्षीषामपीष्यन्ति स्त्रीया ।

स्त्रीरिति विग्रहत्वात् इय उच्येति तुममावधानित्यत्वात् म्यजदी वा अदा
मिष्यस्त्रीलिङ्गदीरित्येव अहागमाभावे आगोऽप्यभाव इत्येते ।

इमेष. । इमेष ईप् च इमेष तस्मात् लघुत्वरत्वात् ईप् मीषं
अमापि ईदप- ईप् ईप् इति विवचायां निष्कृत्वा कौशाभ्यां मिष् कौशब्धि

धेन् धेन् धेन्ः धेन्वा धेन्भ्यां धेन्भुभि धेन्वै धेन्वै धेन्भुभां
 धेन्भुभा धेन्वाः धेन्वाः धेन्वाः धेन्नां धेन्तो धेन्वोः धेन्वु ।

ईकारान्त. स्त्रीलिङ्गी नदीशब्दः ।

हसेपक्षेर्लोपः ॥ १०

हसान्तादोवन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति । नद्यो नद्यो
 नद्यः ।

धाञ्छ्व ॥ ११ ॥

इण्यण्यण्यण्यारधानोः श्वियां धो परे ह्रस्वो भवति हे
 नदि हे नद्या हे नद्यः नद्यो नद्या नद्यो नद्या नद्योभ्यां
 नद्योभिः ।

डितामट् ॥ १२ ॥

श्वियामौकारान्तादकारान्ताच्च परेषां डिता वचनाना
 माडागमो भवति । नद्यै नद्योभ्यां नद्योभ्य नद्याः नद्यो

आदेशे निवृत्ताभाव यद्यपि हसान्ताद्ययोगान् श्रीपेनापि सिद्धिनयापि
 ककलीर्ण इत्यादीनां ककारान्तात्वात् क्विपि प्रकाराद्याद्येति विशेषस्य कञीयविधे
 प्रसङ्गेनानिष्टं स्यात् ।

धो । वेयुवद्वयती आनुकर्षण्यद्वित्यस्त्रीलिङ्गात् फोवर्जमभिव्यक्तानामिति
 नदस्यावसया अधात्मीरिति ए अनिव्ययलोपलक्षणायम् अन्वया प्रकृत्या धो प्रधीरि
 नि अस्त्रीन प्रधीशब्दे कारभ्य धाते ईजता न स्यात् इयुवत्वाच्च ईयो हेमू रिव्याड
 न इत्यन्वयं विमानता दृश्यु क्तं चित्पूर्वैश्च इत्यादि प्रयोगात् प्रोक्तम् फोवर्दि
 प्रसङ्गात् केचित् ननु इत्येव इहारात्वादाविति स्यादिति चेत् सत्यम्
 यत्र इत्येव वायुवर्णोऽप्येवम् एतत् न अस्त्रीधामसामध्यात् अन्वयात्प्रोक्तं न कुर्या
 धि य योऽस्त्री शसदीर्घसाधारणा नद्या रिवर्षाविधौ लिख्यते ।

नदीना नद्या नद्यो नदीषु । एष गौरी सरस्वतो ब्रह्मापी
कुमारी किशोरी कनभो प्रभृषय ।

लक्ष्मीशब्दस्यैवत्वाभावात् सेर्नीपो नास्ति । लक्ष्मी
लक्ष्मो लक्ष्मा । शेष नदीवत् हे लक्ष्मि । स्त्रीशब्दस्य ईदन्त
त्वात्सेर्नीपोस्ति । स्त्री ॥

स्त्रीभृषा ॥ १३ ॥

स्त्रीशब्दस्य भृशब्दस्य च द्रुयुर्वी भवत स्वरे परे । स्त्रियो
स्त्रिय हे स्त्रि हे स्त्रिया हे स्त्रिय ।

वामशसि ॥ १४ ॥

स्त्रीशब्दस्य अस्मि शसि च परे वा इयादेशो भवति ।
स्त्रिय स्त्री स्त्रियो स्त्री स्त्रिया स्त्रोभग स्त्रोभि स्त्रोष ।
शेष नदीवत् । स्त्री स्त्रियौ स्त्रिय स्त्रिय स्त्रियो स्त्रिय स्त्रिया
शोभग शोभि ।

त्रियुड ॥ १५ ॥

द्रुयुवन्तात् स्त्रिया वर्तमानान् द्वित्वा वचनाना वडा

दि ता यद्यपि स्त्रियायोरित्यतो इत्यदीर्घमाधारणानुवृत्तिसंघातीयोद्देशानि
अनन इत्याम्बु विकल्पेन विधानात्परिधिषा दीकारान्ता द्वाकारान्ता च्छुक्तम्
अवापि स्त्रियस्त्रीलिङ्गानामित्यथावसायास्तु नय भूष्य इत्यादावल्भाव । लक्ष्मी
शब्दस्यैव लक्ष्मिमुद्रकतीत्यथावसायादित्यथ । तदुक्तम् । अथो लक्ष्मीतरी तस्त्री उ
धा दीर्घागुणादित् समासामपि शब्दानां सित्वापी न कर्त्तव्यति । स्त्री शब्दस्यैव
शब्दात् स्त्रीत्वं कृत्वा स्त्रियत्वं ।

स्त्रीभृषा । यस्तु अत्रवच्यमाने अथात् उ प्रत्यये धातोस्त्वर्थाभावाद्भवमापा
वारम्ब तामशयोरित्यथ यद्यपि स्त्रीभृषोरित्यत एकदाग्निद्विष्टानां सड धा

गमो भवति स्तिद्यास्तु नित्यं । श्रियै श्रिये योभरां योभाः
श्रियः श्रिया' योभां योभाः श्रियः श्रिया' श्रियोः ।

अगदीनां वामोनुद्धृत्यः ॥ × ॥

श्रिया योभां ङी परेऽङ्गागमाभावे आमोप्यभावः ।
श्रियां श्रियि श्रियोः योषु हे श्रिः । एव ङी धी प्रभृतयोप्य-
नौवस्ताः ।

एवं भूगद्धो भ्रगद्धवत् । वृजस्याद्दीनां नदीशद्धवत् ।
वध्ः वध्वी वध्व वध्ं वध्वो वधूः । जम्ः जम्वी जम्ः हे
जम्ः हे जम्वी हे जम्ः ।

ऋकारान्तो माहृशद्धः ।

माता मानरी मातरः मातः । रैगद्धः सुरैगद्धवत् ।
नौगद्धो ग्लोशद्धवत् । गोशद्धस्तपूर्ववत् ।

॥ इति स्त्रीलिङ्गाः ॥

प्रकृति सद् वा निरतिरिति भू शब्दस्याप्यनुवृत्तिरपि वाशब्दव्यवस्थादान्तर-
विकल्पे वैयुवद्वयव्य वाशब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वेन स्त्रीशब्दस्यैवभवेऽपि अर्थात्
कस्याभारान्नित्यमटि श्रिय नदीवदित्युक्तम् ।

वैयुव । इवच लघुष इदुव् तस्मात् वैगधिधिसदलस्येति इदुव् इवच लघुष इदुव्
चरापि नित्यस्तिनिर्दिष्टमिद्यमाश्रुतिषि मयो इत्यादावङ् प्रसङ्ग इति
श्रीशब्दस्य प्रकारवाचित्वादिद्वयस्त्रीलिङ्गानां स्त्रीत्वस्यैवमिद्युवस्यानादुव् इवच लघुष इदुव्
नित्यादि सिद्धि कुमारीमात्मन इच्छति कुमारीयतीति कुमारी इति
प्रकृतिकामापाती किपि प्रकृतिवदिति वचनात् इति इवच लघुष इदुव्
माहृशब्दस्य ऋकारान्तत्वेन भूयद्विवीप्याभावेऽपि इति इवच लघुष इदुव्
इति । विचारविमर्शयतनेव वचते ।

इति धारमन्तप्रघादेस्वरान्ता स्त्रीलिङ्गाः ३

शुक्, शि ससर्व्वस्यव्यक्तव्य' । × ।

नुस यमः । ४ ।

नपु सक्तव्य नुमागमी भवति शौ परे यमप्राहारान्तस्य
न भवति ।

मिदन्तात खरात परीवक्तव्य । × ।

नोपंधायाः । ५ ।

नान्तस्योपधाया दीर्घा भवति शौ परे धिर्वर्जितेषु पञ्चसु
नामि च नत्वोति । कुलानि । हे कुल । हे कुले ।
हे कुलानि । पुनरपि कुल' । कुले । कुलानि । शेषं देववत्
एवं मूल फल पत्र पुष्प कुटुम्बादयः ।

श्वन्त्यादेः । ६ ।

अन्याटेर्गणात् परयो, स्थमो श्त्तुर्भवति । शकारः
शित् कार्थार्थः । उकार उच्चारणार्थः ।

नोपधाया नख नान्तस्य उपधाभीपधातव्या मेति साहित्यिक पठारत्' दृष्टव्य
वा अत्र यद्यपि पञ्चमिति सामान्देनील तथापि वा दीपोऽतुरित्यती बालुवत्समान
स्वीपुंसयो पञ्चसु नपु सक्तव्यसाविति विवक अघावित्यपि स्वीपुंसयोरेव ज्ञीवि
मानाभावात् ।

श्वन्त्यादे । अघावित्यन्तानुवृत्ते र्हेरपि अतीऽपवाद् समानाद्दीर्घा धातो
रित्यथ कृती क पौवेत्ततो वाशुत्तमे र्थैवम्यया हे अन्यदित्यव सीपामघङ्क यत्तस्य
दित्यवाम् सुगभावत्तावापि श्त्तुविधानसामप्यादेव सीपामात्र इति तदसत दिन
नाप्रामन्यायेमाशुको श्त्तुविधेस्तदपवादत्वान् विधानस्य च स्थमोरेव सार्थकत्वात्
आदिशब्देन उतमात्मा' पधोपादीयन्ते एकतरस्य एकाश्च प्रावामिति उत्तरप्रत्ययान्त-
ल्लिङ्गतरादित्युत्तरसूत्रे प्रतिषेधात् नपुंसकधोवागुष्प इत्यनिर्दिष्टस्यानित्यत्वेऽपि शुभ
नञ्चया विधीयमाननामिन एव स्थाने भवतीति नियताशुशीनामिन श्यानिनीशे या
अन्यत्र लिङ्गे ।

तावसाने । ७ ।

अवसाने वर्णमानानां भ्रमानां जया भवन्ति चपा वा ।
 अन्यत् । अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । पुनरपि अन्यत् अन्यद्
 अन्ये । अगगानि । अनातरत् । अन्यतरद् । अनातरे
 अनतराणि । १ । इतरत् । इतरद् । इतरे । इतराणि ।
 । २ । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । २ । कतमत
 कतमद् । कतमे । कतगानि । २ । शेष सर्व्वग्रह्यत
 एते चान्याटय ।

ईकारान्तोऽश्विगच्छ ।

नपु सकात् स्वमोर्मुक् । ८ ।

नपु गकसिद्धात् परयो स्वमोर्मुग् भवति । अश्वि ।
 यष्ट्या । ८ ।

इय उय ऋय यय । तेषा यणा । नपु सके धी
 या गुणो वक्तव्य हे अश्वि । हे अश्वे । हे अश्विनी । हे
 अश्वीनि ।

उक्त हि ।

सम्बोधने तूगनसस्त्रिरूप सान्ते तथानान्तमयाप्य
 दन्त । माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणत्विसन्ते नपु सके व्याघ्रपटा
 वरिष्ठ । २ ॥

यष्ट्या नपु सक इत्यादि पठन्ति पुराचार्यैः सन्तिमाह सत्र शीतिमध्यन्दिन्या
 दक्षिणाम्बुदिनि आचार्यैः सन्तस्य सन्तस्यस्य त्रिरूप यथाया कपाला समाहार
 त्रिरूप शीति दपाणीत्यर्थं वदितकामयत तथा इत्यन्ते इ ऋ ऋ लृ यथात् नपु सक
 गणध वदितश्रीरवार्य व्याघ्रपन्तीव तां मध्य वरिष्ठ अष्टक्यत् ३

नामिनः । १० ।

स्वरे नाग्यन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य शुभागमो भवति
स्वरे परे । ईमौ अस्थिनी ।

अद्यास्थां शसादौ । ११ ।

अस्थ्यादीनां शुभागमो भवति ईकास्यचाकारोभवा
शसादौ स्वरे परे ।

अक्षोपः स्वरे । १२ ।

अभ्ययुक्ताच्छसादौ नान्तस्योपधाया अकारस्य लोप
भवति शसादौ स्वरे परे मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य

नामिना । विभक्त्यधिकारादिभक्तिसर एव न दृष्यान्नादौ ।

अद्याम्या । शस आदियेदामित्यतद्गुणसमिपानपट्टरीध्राश्रयसात् अचवित
टादावित्यर्थे तदुपादानस्य वयोवैधरि व्यादावनुक्त्यर्थे यत्तु प्रियाम् 'एन, पा
आदौ पुषि शसिपरिपि प्राशयैलदिति तदुक्तं पाणिन्यादिविरीधाम् अद्यामि
बहुवचनेन अस्थिदधिसङ्गुथिअधि शब्दास्यस्ये अत्र तदन्वयिधरपीट्त्वान्पिय
प्राशयैनेत्याद्यपि नामिनः स्वरे इति तुम्बिष्ठेऽपि पुनर्नृम् विधानव्यानास्त्रि
मिति भाभावादेमिति क्वचिन्नदुक्तम् विज्ञेयत्वापरत्वाच्च तदभावात् । नाप्य
पुत्रभावार्थे नृम, परत्वादि प्राप्तेः अतएव शुभन्तस्येतिपाठ वन्तुतः प्रिय
प्राशयैनेत्यादावनपुंसकेपि पुंसिअर्थे तुम्बिधेरप्याश्रयकत्वान् अक्षोप, योमो
धेन विविशदन्तसी इति मकारवकारान्तपुक्तं संयोगादुत्तरस्य न भवतीत्यर्थे
भोनाः प्रतिशेष इति अकारः प्रतिषेधार्थः अप्रमत्तादाविति गृह्यस्यस्येजान
श्रीष्टे राश्रय्यादि सिद्धि कन्वेत् कुलशब्दान् शस, सौपरि नृमि अक्षीर स्यात्
श्रुतस्यम् पूर्वविप्रतिषेधेन भीपधाया इति लोपविधौ सति अतःभावात्प्रापा
वैधरिण्यतीदावुक्त्येवाद्रपुंसके टादौ परेऽन्वय शसादाविति या व्यञ्ज्या
शुभन्तस्योत्पत्तय बह्वचनेन प्रयोगादुत्तरादित्यादस्यामिति श्रामकारानिविधेय

भवति । अस्या । अस्त्रिभ्यां । अस्त्रिभिः । अस्त्रोः । अस्त्रिभ्यां
अस्त्रिभ्यः अस्त्रुः अस्त्रिभ्यां अस्त्रिभ्यः अस्त्रुः अस्त्रोः अस्त्रां ।
वेङ्क्याः । १२ ।

इङ्क्याः परयोर्षा प्रकारस्य लोपी भवति । अस्त्रि ।
अस्त्रिनि । एवं दधि सकथि अचि शब्दाः । दधा । दधिभ्यां
दधिभिः । सकथि । सकथिनो । सकथोनि । २ । सकथ्या ।
सकथिभ्यां । सकथिभिः । अष्टा । अचिभ्यां । अचिभिः ।
इति पूर्व्ववत् प्रक्रिया ।

नपुंसकस्य ङ्ङम् । १४ ।

नपुंसकस्य ङ्ङम् भवति । नपुंसकात् स्यामी लुक् ।
ग्रामणि । नामिनः स्वरे । इमी ग्रामणिनी ग्रामणीनि ।
नामिनः स्वरे नोपधायाः इति दीर्घः ।

टादावृक्तपुंस्कं पुंयद्वा । १४ ।

उक्तपुंस्कं नाम्यन्तां नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे
पुंयद्वा भवति । नामिनः स्वरे । ग्रामणिना । ग्रामणा ।
ग्रामणिभ्यां । ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्ये । ग्रामणिने । ग्रामणिभ्यां
ग्रामणिभ्यः ग्रामण्यः ग्रामिनः ग्रामणिभ्यां ग्रामणिभ्यः

वेङ्क्याः । इङ्क्या इङ्कित धीः पुञ्जुक्तादिति अत्राप्यनुवर्तनीयम् अतएव
यच्चनीत्यादावप्रसङ्गः नपुंसकस्य परीनिर्दिष्टत्वात् आदिनीत्यस्यैव न सुशकङ्कम्
मिथादी ।

टादौ । एकप्रकृतिनिमित्तत्वेऽपि पुञ्जुक्त्वात् येन तदुक्तपुंस्कं अतोभिरप्रकृतित्वेन
पुञ्जुक्त्वादि पीञ्जुक्त्वादीनां नपुंसकानां तदुक्तपुंस्कं पीञ्जुक्त्वात् फलं पीञ्जुक्त्वात् नतु पीञ्जुक्त्वात्

ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामण्यां तुमन्त
स्वामि दीर्घः । नामिनः स्वरे । ग्रामणिनां । ग्राम्हेः ।
ग्रामण्यां । ग्रामणिनि ग्रामण्यां । ग्रामणिनोः ग्रामणिषु हे
ग्रामणि हे ग्रामणिनो हे ग्रामणीनि । अतीम् । सोमपं
सोमपे सोमपानि । २ । सोमपेन । सोमपाभगां । सोमपैः
सोमपाय सोमपाभगां सोमपाभयः पूर्ववत् ।

उकारान्तो मधु शब्दः । नपुंसकात्स्यमीर्लुक् । मधुं
नामिनः स्वरे इति नुमागनः । मधुनी । जग्गसोः शि ।
नोपधाया इति दीर्घः मधूनि । पुनरपि मधु मधुनी मधू-
नि । नामिनः स्वरे । मधुना मधुभ्यां मधुभिः ।

ऋकारान्तः कर्तृ शब्दः । नपुंसकात्स्यमीर्लुक् । कर्तृ ।
नामिनः स्वरे । ईमो पुष्योऽनन्ते कर्तृणो कर्तृणि । २ ।
कर्त् । कर्त्ता कर्तृणा कर्तृभ्यां कर्त्भिः कर्त् कर्त्णे कर्त्भ्यां
कर्त्भ्यः ।

ऋतोऽ उ. । । म च ङित् ङिति टे कर्तुः कर्त्ण
कर्त्भ्यां कर्त्भयः कर्तुः कर्त्ण कर्त्ताः कर्त्णो. कर्त्पु
हे कर्त् हे कर्त्णो कर्त्णि ।

ऐकारान्तः अतिरै शब्दः रायमतिक्रान्तमतिरि कुलं

इति निमित्तं पीलुजलजन्तफुले पुनरिति अत्रहृदि पीलुशब्दग्रहणनिमित्तं पीलु
जन्तानि इलेभु पीलुत्र जात्यवच्छिन्नपीलुजन्तत्वमिति उक्तञ्च एक एव हि य शब्द
स्त्रियु लिङ्गेषु वर्तते एकमेवाद्वयताप्याति उक्तयुक्तत्वदृश्यते इति एकाद्वयतादीना
सुरभ्रतोना ऋणादेशेसभ्यचराणातिशारीकारौ वक्तव्यामिति सुरि सुविधी मयु

नावमतिक्रान्तमतिगु जसं ।

उकारान्त उपगु गण्डः उपगता गावो यन्मिति तदुपगु ।

॥ इति सारान्ता नपु सकलिङ्गाः ॥

अथ हसान्ता पुंलिङ्गाः प्रदर्शयन्ती ।

तत्र हकारान्तः पुंलिङ्गो अनङ्ङुगण्डः । नाम संज्ञायाम् ।

स्यादयः ।

पञ्चस्रनङ्ङु ह आमागमो वक्तव्यः । × ।

सायनङ्ङु हः ॥ १ ॥

अनङ्ङु ह्यण्डस्य भी परे शुभागमो भवति ।

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २ ॥

सुबुनी सुत सुबुनी यतीवादी च वा इत्यत् सुरिणा सुराया सुबुना सुयवा सुतना
मुत्वा इत्यादयोऽपि वा ।

॥ इति मारसतत्रसादि सारान्ता नपुं सकलिङ्गाः ॥

पञ्चस्रनङ्ङु इति । पु वडावामे पूर्वविप्रतिषेधेन धीविल्लस्य वावात् नैव कर्त्तव्यं
इत्यादौ च परत्वादेव अतीकउरित्यादीर्वाच ।

अनुपुच्छति मूर्धेऽन्त्ये च मूर्धे च इतीत्यत्र लिखतः पञ्चस्र चतुरागमो वेदन
परत आम्शोपेति पदानुबन्धे अनङ्ङुह्यण्डस्यामानमी भवति पु सि पञ्चस्र
सकेशी च अकारात् क्रिया वा ततश्च अनङ्ङुह्यो अनङ्ङुह्यो तथा अनङ्ङुह्योत्वनङ्ङि
नन्वच शुनि हकारस्य अन्त्याभावान्नदापदानोऽसिद्धव्यवहारो कथमनुस्यार इति
वेदव्यं नद्यापदान् इति धीमविभागात्वात् ।

धो । अथ च शुभागमोर्विरोधाभावात्काम्ये ।

संयोगान्तस्य । रसैरसादौ विमन्नाविष्यर्थे रसैरव्युत्पत्तिस्त्वामर्त्याद्वारव्यवस्था-

संयोगान्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च । रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव लोपो नान्यस्य ।

ह्रसेपस्त्रिलोपः ॥३॥

हसान्तादोब्रंताञ्च परस्य से लोपो भवति । उवं इति वत्त्वं । लोपविधिसामर्थ्यान्न दत्वम् । अनङ्गान् अनङ्गाहौ अनङ्गान् अनङ्गाहं अनङ्गाहौ अनङ्गुहः । अनङ्गुहा अनङ्गुद्भ्यां अनङ्गुद्भिः ।

वसां रए ॥४॥

वसु यंसु ध्वंसु भ्रंसु अनङ्गुह् इत्येतेषां रसे पदान्ते च दत्वं भवति । अनङ्गुह्ये अनङ्गुद्भ्यां अनङ्गुद्भ्यः अनङ्गुहः अनङ्गुह्योः अनङ्गुहा अनङ्गुहि अनङ्गुह्योः अनङ्गुसु ।

खसि चपा अमानो धायम् ॥५॥

अनङ्गुह्यशब्दस्य धौ परे अमागमो भवति । सावनङ्गुहः ।

गान्तमाश्रयणीयं ततश्च तस्योपनिष्ठादी सकारस्य संयोगान्तवाभावः पुंभ्यामिन्पादीष भवति अत्रापि शानु कर्षणशीलावाजहं कर्म इत्यादी रेफाकारक रात्परस्य सर्वानान्तलोपोभावात् ।

अनङ्गानित्यत्र वसांरसे इति दत्वमात्रावपि लुप्तिवशात्सामर्थ्यात्प्र धौ । अथ अतुराम्शोचिततः अतुर् इत्यस्यानुष्ठम्भेऽस्मिन्मत्त इत्यत्राप्यत्वम् द्वैदयोः प्रसक्तत्वात्साथ प्रसङ्गः अथ च अत्रिधातसामर्थ्यादासीऽपवादः अन्यथाविरीषाभावात् नृमुच भवत्यथ ।

उसां । वशामिति वङ्गवचनं वङ्गपल्लव्यकमित्यभिप्रेत्याह नृमुचंस्त्रित्यादिषुः प्रत्ययत्वात् नृमुचद्वयेन तदन्वयेति वक्ष्यतेत्यर्थः सोपिमात्पदेतिविधानिन्पादी तदभावात् पुर्वं दत्वं चानपीमात्तलोपः ।

उर्व । स्रष्टोम परेण भयोश्च । हे यतहुम् हे यतहुम्
हे यतहुम् इत्यादि ।

गोदुहगच्छभ्य भेदः ।

दादिर्घः ॥७॥

दादिर्घातोर्हकारस्य चर्त्त भवति धातोर्भसे परे नाम्नय रमे
पदान्ते च गोदुष्मि इति स्थिते ।

दादिजवाना भ्रसात्सस्य भ्रभासध्वो ॥८॥

धातोर्भ्रभासास्यादौ वर्त्तमानानां जवाना भ्रभा भवन्ति
मकारे ध्वग्ले च परे नाम्नय रमे पदान्ते च ।

यावसाने ॥९॥

अवसाने वर्त्तमानानां भ्रमाना जया भवन्ति चपा वा
गोधुक् गोधुग् गोदुहो गोदुह. गोदुह गोदुहो गोदुह

अन्ते । दादित् धातुपात्रीपदशावण्यासामदैक्षितम् ततश्च अर्धोत् इत्यादि
अकारमे कृतस्य यदावमात्तद्गुचीनूनात्तद्गुच्येन एतन्न इति पकारादिर्न्यु
देशवन्त्यायां दादित्वावर्त्तमानानिहमात्मन इच्छति दामलिच्छति दामलिच्छती
दामलिच्छ इत्यादेशामधातोर्दादित्वादिष्वपि धातुपाटि गद्भावात् चलसः ।

दादिजवाना । अथ यावसाने इत्यतीवात्तदर्थे क्विप्पद्या अन्तर्लोति अप इत्यात्
तदा दामलिच्छादीषु म गद्भावात्तन इच्छति गद्भीयति गद्भीयतीति गद्
इत्यादौ मध्यवर्त्तनीषु पकारस्य भ्रभल नापत्यापि मकारस्य वावसाने विराम
रेषानमित्यवस्थात् प्रसिद्धीत्, अथ अर्धो अथाभ्रसात्तन्मित्यन अथादितिभ्रभ
वा इत्यतश्च अथा इत्यनुवर्त्तत ततश्च वा अर्धस्य चार्धत्वाद्वासाने वर्त्तमानानां भ्रभा
जयापपाथ भवन्तीत्यर्थं विकल्पार्थत्वे तुभ्रसाना अपजवीवितार्थं क्वपथय स्यात्

गोदुहा । भकारादौ दादेघे इति घत्वे आरि जघस्य द्कार-
रम्य भ्रभे धकारि च कृते भ्रभे जवाः । गोधुग्भ्यां गोधुग्भिः ।
खमे चपा भ्रसानां । क्लिलात् पः सः । कृतस्येति पत्य ।
क प्र संयोगे चः । गोधुच् हे गोधुक् हे गोधुग् हे गोदुहो
हे गोदुहः ।

मधुनिह शब्दस्य विशेषः ।

होऽट् ॥१०॥

धातोर्हकारस्य द्रव्य भवति धातोर्भ्रभं परे नाग्रथ रसे
पदान्ते च । वावमाने । मधुनिट् मधुनिङ् मधुनिहौ
मधुनिहः हे मधुनिट् हे मधुनिङ् हे मधुनिहौ हे मधु-
निह मधुनिह मधुनिहौ मधुनिह मधुनिहाः मधुनिङ्भ्यां
मधुनिङ्भिः ।

तुरासाह शब्दस्य भेदः ।

सहेः पः साटि ॥११॥

साटि रूपे सति सहे धातोस्मकारस्य प्रकाशटेशो भवति ।
तुरासाह् तुरासाह् इत्यादि ।

द्रुहादौना घत्वटत्वे वा ॥१२॥

द्रुहादौनां धातूनां घत्वटत्वे वा भवतः रसे पदान्ते च ।
मित्रधक् मित्रधुग मित्रधुङ् मित्रधुङ् मित्रद्रहौ मित्रद्रहः

पङ्क्तिः । मधुनिहमे इत्युक्तेऽहमेति कृते इत्यादौ धातोर्भ्रभं कृतं
द्रुहादौनामिति आदिमन्त्रान्त्रुहविहोममन्त्रे चनापिवायो वायव्ये चकवा-

मिषद्रुधं मितद्रुहो मिषद्रुधः मिषद्रुधा । भूमे लवा । मिष
ध्रुग्भ्या मिषध्रुग्भ्या इत्यादि । एवं तत्त्वमुद्—घुग्
गण्यौ ।

रेफालासतुर्गण्यो नित्यं बहुवचनात् ।

चतुराम् गौच ॥१४॥

चतुर् मध्यस्थामागमो भवति पञ्चमु परेषु गौच । चत्वारः
चतुरः चतुर्भिः चतुर्भाः ।

रः संख्यायाः ॥१५॥

रेफालासंख्यायाः परस्थामो मुष्ठागमो भवति षट्त्वं द्वित्वं
चतुर्षा चतुर्षु ।

नकारान्तो राजन् मध्य । नोपधाया इति पञ्चमु
दीर्घं ।

नाम्नो नोलोपम धौ । १७ ।

धत्त इत्याभाः तृतीयं रूपं स्यात् कश्चित् क्वचिद् इतिपाठे तदाउत्तेमतिचत्वा वा
भवतीत्याद्यै तत्र द्रुष्टिर्हादिलिप्यन्त्यादेव वाक्वभेदेन डत्व कश्चित् क्वचिद् इति
इति क्वचिद् पूर्वत ततश्च दृष्टादीनां धत्तं वाभवतिपत्वाभावात् डत्वमिति सूत्राणां
दर्शितं ।

चतुराम् विषयगौचेष्वान्दध सन्धि चतुर्गणितिसाहेतिक धट्टान् वा पञ्चति
अनुवृत्तिसामर्थ्याभिव्यक्त्या इत्यादी गौचत्वेऽपि र सख्यायादृष्टान्तेन सख्यावाचिने
एव गौचत्वे तु मिषचतुरां प्राधान्ये तु परमचतुर्षां शीघ्रिसग इत्यत्र दानुष्टव वा
श्रीकाश चतुर्ष्वित्यादी विसर्गभाव एक चतुर्ष्वितिप्रादवाह ।

नाम । नाम्नीनरति सामानाधिकरण्ये च्छी मकारात्सन्धात्परत्वं ।

नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपग् भवति रसे पदा-
न्ते चाधौ राजा । राजानौ राजानः राजानं राजानौ ।
अक्षोपः खरेऽम्बयुक्ताच्छसार्द्धौ । स्तोत्रुभिद्युरिति चुत्वेन
जकार' ।

जञोर्ज्ञः ॥ १८ ॥

जकारञकारयोरीगि ज्ञी भवति राज्ञः राज्ञा राज्ञे
राजभ्यां राजभ्यः ॥ २० ॥

वेङ्केगः । राज्ञि राजनि राज्ञोः राजसु इत्यादि । एवं
यन्त्यन् आश्वन् स्ववर्ग्यन् प्रभृतयः अम्बयुक्तादिति विशिष्यशा
दक्षोपनाम्नि । यञ्जुनः यञ्जुनाइत्यादिष्वन् युवन् भगवन्
गव्यानां पञ्चसु राजन् यञ्जवत प्रक्रिया शमादौ तु विशेषः ।

श्वादेर्वडः १९ ॥

श्वादेर्वकारस्य उत्वं भवति शसादौ स्वरे परे तर्जु-
द्वेषि इकारे च । शुनः शुना श्वभ्यां श्वभिरित्यादि । युज् ।

नकारान्तलोपीपदिगावम्यभ्यामीय लोपसादेशविशेषलान् पठामि'इत्यन्त -
कथं नरनारायणादिषादिभूतशक्ति नम्य लोपपसङ्ग तथा सुद्धिन् प्रत्या-
इत्यादावुपदेशकाक्षी भाष्यत्वाभावात्तन्लोपाप्रसङ्ग मोभीधातीरित्यादिनामस्य सदा
राज्ञेनात् चधाविमस्य डेरप्युपलक्षणाद्वैदिकत्वात्ता परमेया'मन् इत्यादौ क्वावपि
मक्षापाभावात् जञीम इत्यव नकारा'परण अकारेण दाने अ इत्यादौवाञ्जानाती-
त्यादौ न चकञ्जत्वात् ॥

दादे । वधीर्घनिष्यतीष्यतिष्यतुवतंते ताव च वकारेण युज् ५ प इत्यर्थाव
धारणात्तन्मरन्तोत्त वकारभाषीर्जन्तु वकाररवर्ध एतान् न चाग्राभ्यामोप सरे

इतोत्प्लसु ॥ २० ॥

पथादीनामिकारस्यकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु ।

थोनुट् ॥ २१ ॥

पथादीनां थकारश्च नुडागमो भवति पञ्चसु स्याद्विषु
परेषु पंघन् सि इति स्थिते ।

शब्दस्य वकारस्योत्त्रे कर्तुं मवर्णे दीर्घः सह । यून्ः यूना
युवा युवभ्यभिरित्यादि । यघिन् शब्दस्य भेदः ॥

आ सौ ॥ २२ ॥

पथादीनां टेरात्वं भवति सौ परे । पन्याः पन्यानी
पन्यानः आचविधानाच्च सेर्लोपः । हे पन्याः पन्यान्
पन्यानी ।

पथां टे. ॥ २३ ॥

पथादीनां टेलीपो भवति यसाटी स्वरि परे । पथा
पथिभ्या पथिभिरित्यादि । एव नघिन् ऋभुचिन् शब्दौ ।
दृष्टिन् शब्दस्य भेदः ।

इति साप स्यादिति वाच्यं सपथ्ये कवथोऽत्रीपविकल्पत्वे स्वल्पसमस्तत् समादा
वित्यादिभ्यादीपीकारे श्वेद्युक्तम कश्चिदोपि इति सूत्रम् तत्र च ईय ईप्च तयो
सनाकारे ईय लक्षित्वधिकारः, यमी मघानी युवतीत्य दी निपातकार ईका च
श्रीभलपुशानी पथी कुलयोसो सुष्टूनी इत्यादि मघकौटिल्ये मघन मघ-मघीसा
सौति मघवान् मघवन्तौ इत्यादि वत्पुत्र्यान्तो मघवच्छब्दाः न्यएव ।

इतीत । पथाटिरित्यत पथामित्यनुवत्तै त तत्र पथामिति वद्वयनेन नघिन् ऋभु
चिन् शब्दावप्युपादीयते इति । यत्रापि वद्वयनेन च रूपस्यापक्रतामभिधेयात् इति

इनां शीसो ॥ २४ ॥

इन् हन् पूषन् अर्थमन् इत्येतेषां सी सी चाधो परे
उपधायादीर्घो भवति । दण्डी दण्डिनो दण्डिनः हे दण्डि
न् दण्डिनं दण्डिनो दण्डिनः दण्डिनां दण्डिभ्यां दण्डिभिः
इत्यादि । ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महणः हे ब्रह्महन् हे ब्रह्म
हणौ हेब्रह्महणः ब्रह्महणं ब्रह्महणौ । यसादौ अकारलोपः

हनोष्ते ॥ २५ ॥

हन्ते र्धातोर्हकारस्य घकारो भवति नकारे जृणिति च
परि । घसंयोगे शोत्वनिषेधार्थः । ब्रह्मन्नः ब्रह्मन्ना ब्रह्महभ्या
ब्रह्महभिः इत्यादि । पूषा पूषणौ पूषणः हे पूषन् हेपूषणो
हे पूषणः पूषण पूषणौ ।

पणोष्णः ॥ २६ ॥

पकारणकारमयोगे णो भवति यसादौ स्वरि परे ।
पूषन् शब्दस्य यसादौ स्वरि परे वा टेलोपः । पूष्ण पूष्णा
पूष्भ्यां पूष्भिः पूष्णे । ङो टिलोपो वेति केचित् । पूष्णि
पूष्णि पूष्णो पूष्णसु । अर्थमृण अर्थमृणा अर्थमभ्यां
इत्यादि । संख्याशब्दाः पञ्चन् प्रभृतयो बहुवचनात् । स्त्रियु
सरूपाः । पञ्चन् जस् इति स्थितिः ।

इतित्यादि । इन् प्रत्ययत्वादिभ्रान्तश्च नीपधाया इत्यनेन सिद्धे ऽपि नियमात् सिद्धौ
सम्भारभ्रीनियमापेति न्यायात् ।

इन् । इन् घने इति ष्ठे द् इनीघन् इत्यतीदन् इत्यनुवर्तनीयं ततश्च इन्
इस्य पत्वभावतीत्यर्थे अथवा एष इन्द्रमसौ जुहावेत्येवापि प्रसङ्गात् तत्र इकारोऽन्व
हितपरत्वमभवात्तस्य वा व्यधधानपरत्व जृणित्परत्व तु धातोरिति विवेकः । एत्

जगत्सोर्लुक् ॥ २८ ॥

पयान्नकारान्तसङ्गाया परगो जगत्सोर्लुक् भवति । प्रत्ययनापे प्रत्यय लक्षण । लुकि न सन्निमित्त । पञ्च पञ्चभि पञ्चभ्य ॥ २ ॥

पञ्च ॥ ३० ॥

पकारान्तकारान्तसङ्गाया परस्यामो नुडागमो भवति । नोपधाया इति दीर्घ । नास्त्री नौलोपश्रुधी । पञ्चान पञ्चसु । एव समन् नवन् दशन प्रभृतय ।

अष्टनीयाडौ ॥ ३१ ॥

अष्टन् शब्दात्परयोर्जगत्सोयाडो भवति डित्वात् टिलोप । अष्टौ अष्ट अष्टौ अष्ट ।

दासु वा आ आसु ॥ ३२ ॥

अष्टन आसु परासु विभक्तिषु वा आत्वं भवति

नकारान्तकारान्तसङ्गाया परगो जगत्सोर्लुक् भवति । प्रत्ययनापे प्रत्यय लक्षण । लुकि न सन्निमित्त । पञ्च पञ्चभि पञ्चभ्य ॥ २ ॥

जगत्सोर्लुक् । पयान्नकारान्तसङ्गाया परगो जगत्सोर्लुक् भवति । प्रत्ययनापे प्रत्यय लक्षण । लुकि न सन्निमित्त । पञ्च पञ्चभि पञ्चभ्य ॥ २ ॥

पञ्च पञ्च । पञ्च पञ्च तन्नाम् अत्रापि मङ्गाया प्राधान्यपरम प्रथम मिलादी भवत्येव गीतलेतु पञ्चपञ्चानामित्यादी न अष्टन इव इत्यात् आत्वं मङ्गायात् । नास्तु इत्यनमात्पञ्च एवञ्जीविधि अत्रापि मङ्गाया इत्यनुपगतमित्त्वात् ननु वाडा वदन्तीनाम् इत्यपि अ इति लोकेकवचनम् इति मङ्गायात्पञ्च

अष्टभिः अष्टाभिः अष्टभ्यः अष्टाभ्यः । २ । अष्टानां अष्टसु
अष्टासु ।

मकारान्त इदम् शब्दः ।

इदमोयं पुंसि ॥ ३३ ॥

इदम् शब्दस्य पुंसि विषये अयमादेशो भवति ।
सिसृक्षितस्य अय । द्विवचनादौ त्यदादेष्टे रस्यादावित्यकारः ।
इद औ इति स्थितिः ।

दृश्यमः ॥ ३३ ॥

त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ । परे इमौ
इमे सर्वादित्वाकृन्ती त्यदादीनां धेरभावः । इमं इमौ
इमान् ।

अन्टौ सीः ॥ ३४ ॥

इदमोऽनादेगो भवति टौसीः परयोः । अनेन ॥

अत्रः ॥ ३५ ॥

अ प्रत्याहारपदधादवाभावेण दृश्यत्वं स्याद्भाविति द्वितकरणे व्यक्ते न्यत्त
नौचत्वेभ्यो जगत्सीरीतमेभ्यो इत्यस्यवाभावरूपे अष्टानामित्यत्र नृदिभ्यो
धात्वे वा उपदेशकाले मकारान्तस्य पुङ्, आवाभावेपि नृदि उपधादीर्घे च समादि
परत्वेन भक्षोप इति सुप्तागन्त्यादेशकमेव रूपम् । इदम् अनेकवचनान्तस्य
मकारान्तत्वाद्देसिपः ।

संज्ञायै ई अष्टौ प्राप्तासीत्वा, र्णाभावात्परपि प्रबुद्धमयीमाभावेति ।

सुप् । सुभिर्यत्तदात्तस्य । नित्यकारे चिञ्, पि पुनर्विधानसामर्थ्यात्परं
संज्ञके तद्वत्त्वं त्यदादेष्टे । अनात् अनेन अदम्, पटीकिर्त्तिते

इदम सकारे भवाम् च परे अक्रान्ते भवति ।
 कृत्वाय अद्वीत्यात्व । आभ्या ।

भिसभिस ॥ ३५ ॥

इदमदसोर्भिस भिसेव भवति । नभकारभ्याकार
 एरिभवत्वे । एभि अस्मै आभ्या एभ्य अस्मात् आभ्य
 एभ्य अस्य अनयो एषा अस्मिन् अनयो एषु । क्रिम
 शब्दस्य त्यदादेष्टेर स्यादाविति मर्वाकारे कृते सर्वशब्द
 वह्पम् । क को केक को कान इत्यादि । धकारान्त
 तत्वबुध् शब्द तस्य रमे पदान्ते चादिजवानामिति भ
 वार । वावसाने । तत्वभुत तत्वभुद् तत्वबुधा तत्वबुध
 हे तत्व भुत हे तत्वभुद् तत्वबुध तत्वबुधा तत्वबुध तत्व
 बुधा तत्वभुद्वा तत्वभुद्वा इत्यादि । जकारान्त समा
 शब्द ।

नाव्ययति व शर्थाभावात् । अथेत् न च इत्याय विस्मै परत्व न मुदत्वावाप्यन्ता
 तन्पि मन्द मुदशब्दान्कारपरत्वप्रतिपादनात् च शपराकादी पइतादी प
 स्याधि विस्मै परत्व न मुदत्वाप्यन्ता सवात्प्रसङ्गात् प्रयोगे विस्मै शब्दात् वस्तु
 इत्येव पु शीत्यतइदम इति विभक्तिविपरिणामेन प्रसङ्गानुवर्तनीय म
 तिदिष्टमात्मना एव भवतीति सर्वस्य स्यात् पक्षादिदिष्टस्यस्य वक्तव्यत्वं न प्र
 गानुसारेत्यान्वाप्रसक्तिर्वा ।

भिम भिसामिस्त्रि न काश्लरव्यावृत्तयेनिसाभिप्रतात् न भनार
 कार इति इदमदसोर्भिसकारथोरप अकचिनु इमके असुकेरित्यादि ।

अथ । आश्लरव्यावृत्तयेनिसाभिप्रतात् न भनार इत्यम् अथ क

छगपराजादेःपः ॥ ३६ ॥

छकारान्तस्य पकारान्तस्य च राज् यञ् सृञ् सृञ्
भ्राजादेय पकारी भवति । धातोर्भ्रमे परे नाम्नश्च से
पदान्ते च ।

घीङ् ॥ ३७ ॥

पकारस्य इत्वं भवति धातोर्भ्रमे परे नाम्नश्च रमे
पदान्ते च । वाचमाने टकारः छकारश्च । सम्नाट् मन्नाड्
मन्नाजी मन्नाजः मन्नाजं मन्नाजी मन्नाज' मन्नाजा मन्ना-

ह्रस्वराजादेरित्यप्यत्र ह्रस्वस्य च आख्यायादीडत्वनिवेद्यार्थमित्यस्य युक्तम् अवेट् इत्यादौ
इत्त्वदर्शनात् नचहेलीत्यादौडभाभावाद्यम् इत्त्वविधाद्वज्ज् धीङ् इत्यस्यापि वैश्वर्यात्
षट् पडभ्यां षट्भ्य इत्यादौ वाचमाने भ्रमेज्जा यस्मिन्नाभ्रमनामित्यादिभिः सिद्धे
यस्यापि यथा मन्नात्वं न सि तेषां च षट्पदाणां मूढं स्यादिति स्थानादिसाम्यात् स्यामे
उत्तरतम इति न्यायत यस्याने उक्तिषु मन्नात्त्वमित्यत्र पकारस्य इत्त्वविधयसम्भवात् उच्य
इत्यस्य निर्दिष्टत्वप्रसङ्गात् घीङ् इत्यस्य सार्धकत्वमिति वाच्यं उच्यते इत्यत्र पकारस्यैव
वाचमान इति ज्ञात उकारस्य निर्देशात् मन्नात्त्वमित्यत्र पकारस्यैव इत्त्वविधानात्
धातोर्भ्रमे इति बाल्कलमसृज्ज् तमेव ईडे वेलीत्यादौ भ्रमेपरिदर्शनात् अतएव पाणिनि
नामि उच्यते इत्येवमित्याहुः तद्गत सर्वर्णत्वयथासंख्यात्वात् साचादेशविधानात्
तत्र भ्रमनात्मादेशिनां बहुत्वेन लवादिनामादेशानात् पञ्चलात्पञ्चकपञ्चकार्पञ्चया
यथा मन्नात्त्वम् तत्र च अथमानात्कत्वेन यथा मन्नात्त्वभावात् सर्वर्णत्वस्यैव मन्नात्त्व इति
सर्वर्णत्वविधाभादेयां सर्वपलाभात् प्रत्युत ईकीधरात्तत्रवर्णीइति मन्नात्त्वानाम्भ्रमत्वा
त्त्वस्यैवत्वप्रतिषेध स्यामेत्तरतमइत्यादिप्रयोगे वाच्येवर्णत्वस्यैव सर्वपलात्कारभ्यामे टकार
इत्यादि विषयप्रसङ्गं ईं टाल्यादौ एति षपड्मानातीति च प्रमत्ताश्च छ इत्यत्र च
पकारस्य इत्त्वविधानप्रसङ्गात् अथमाननिमित्तभावेन नैमित्तिकस्य ज्ञपस्य

नोलीप. ॥ ३६ ॥

धातोर्हसान्तस्योपधाभूतस्य लोपो भवति। अच्चेः पञ्चसु
नुम् वक्तव्य ॥ + ॥

प्रत्यन्च् इति स्थिते स्तोत्रुभिद्युरिति चुचेन त-
जकार सयोगान्तस्य लोपः ।

चो कु ॥ ४० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्गमे परे नास्त्व-
रमे पदान्ते । यथासङ्घेन । प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः
प्रत्यञ्च प्रत्यञ्चौ ।

अच्चेर्ग्नोपीदीर्घश्च ॥ ४१ ॥

दत्तादिग्नोभाषा मपु सके द्वितीयकवचने श्रवणादेरित्यत्र शतु इति योतविभादम-
शतु आदेशे एनदित्यादिमिच्छि इमन्शावश्रद्धोभ्यापय अथी एन व्याकरणापमथापय
अनेन राविर्धीता अघोणनेनासमध्यधीत अनयो शाभन कृत्वमघोएनयो प्रभूत
ममित्याशुशुम् एवमेतदोपि वाप्रसाम इति मकारदकाराविति सवर्धत्वादित्यथ
एवामध्यने तु सकार प्राशुधात अच्चेरिति अच्चुर्गतिपुत्रनयोरेतस्य नोलीप
इत्यनेन सवर्धत्तायाभव मन्दीपे एवमुत्पन्नधोयते यद्यपि परत्वाप्रथापदानादित्यनु-
धार मन्दीपेति तथापि परत्वात्वा विद्यात्पूर्वविप्रतिषेधन अनुवारे वा दरमवर्धने
विर्धयभाषाच्च स्तोत्रुभिद्युरित्याशुशु यच्चुक्ताकृतप्रमङ्गित्वेन तिस्यवात्सर्धोमान्त
भाषे द्युष्वाभाषात् कृत्वापसङ्ग इति वा युत्वे सवर्धत्तामन्दीपे तिमिताभावव्यायेन
मदमाषात्कृतमसङ्गतमेव तस्माद्दिशामिति वक्तव्येन वक्ष्यमासुपादानादप्यापि तन्त्र
कृत्वमिति सदसत् । मध्यात्रित्यादौ तिमिताभावव्यायस्यामित्यत्वप्रतिपादनात्
नास्त्वित्यादावपि दिशामित्यनेनैव कृत्वमवधे अस्ति इतिव्याजसर्धमपाताच्च अमित
अस्ति इतिव्याजसर्धे इति अस्ति इतिव्याजसर्धमपाताच्च अमित इतिव्याजसर्धे ।

अन्वेषार्थोत्कारस्य नोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः
 गभादेः। स्वरे तद्धिते द्वेषीकारे च निमित्ताभावे नैमित्तिक
 म्याप्य भाव । प्रतीच प्रतीचा प्रथम्या प्रत्यग्भिः प्रत्यक्षु ।
 एव तिर्थच् प्रमृणय । तिर्थच् तिर्थ्यश्चौ रिय्यश्चः
 तिर्थ्यश्चौ ।

तिरयादय ॥ ४२ ॥

तिरयादयो निपात्यन्ते गसादौ स्वरे परे तन्निमित्तं ईपि
 ईकारे च । तिरय 'तिरया तिर्यग्भ्या तिर्थ्यग्भिः तिर्थ्यच ।
 उदध् गच्छस्य उदीचदति निपात्यते गसादौ स्वरे परे ।
 उदीच उदीचा' इत्यादि । एवमग्निचितं ।

उकारान्त उकारानुबन्धो मङ्गत गच्छ ।

हतोनुम् । ४३ ।

उकारानुबन्धस्य उकारानुबन्धस्य च तुमागतो भवति

एव । ईपोति म्भानुने रोपि ईकारिवेद्युक्तम् उकारात्तानुबन्धस्य
 र्मान्नित्तं इति वेदगीरित्यतः कानुत्तेत्यस्य च व्यत्ययशापूर्णापेक्षया चतेर्त्तै अवेति
 मुत्तकारनिर्देशे तु पूजापेक्ष्य नवीषाम्भादेव न उकारस्य मुत्तया उकारस्य भाव
 येति नियमाद्भाषाविधानमाम्यात् ईस्वति म्भानुवर्द्धितेन साध्य ततश्च
 प्रतीच इत्यत्र परत्ययाकारम्याप्रमद तद्धिते प्रतीचीन प्रतीच्य ईपिमतीचो'दक
 उकारे मतीचीकृति एष्विति निर्देशेन यत्कार्यम् नवी पु मयीरवेति न पु सन्
 तुमभात् पूजापेक्ष्य तु पञ्चमविशेष गसादौ प्रत्यक्ष प्रत्यक्षान्तिनादि मयीनात्
 य पे कुचे च प्रत्यक्षान्तिनादि सुपिङ्गो कृकटुमिति कुक्तिवेषादिमेष प्रत्यक्षमु
 तिरयादेष चादिगलान् चमु' अथनीतिविषये एतौपरि'दमष्टे रद्यादौ चदद्राङ्
 अदद्राधौ अदद्राध अदमुदेष चमुमुदेष अददीच इत्यादय प्रयोगानुसारं
 तीर्थे वा ।

पुंसि पञ्चसु परेषु ।

नृसमहतो धी दीर्घः शौ च । ४४ ।

नृसन्तस्याप् शब्दस्य महच्छब्दस्य च उपधाया दीर्घो भवति, पञ्चसु धो वर्जितेषु शौ च परे । महान् महान्तौ महान्तः महान्तं महान्ती महतः महता महद्गा महद्भि इत्यादि हे महन् ।

उकारानुबन्धो भवत् शब्दः ।

अत्रसो. सी । ४५ ।

अत्रन्तस्यासन्धस्य च दीर्घो भवति धि वर्जितेषु शौ च परे । भवान् भवन्ती भवन्तः इत्यादि ।

मिथ । उच्यते च इ इत यत् स मिथ् शब्दमिथि त्याङ् उकारानुबन्धेत्यादि नन्वसत्तेरप्यकारानुबन्धित्वात् नैव नुम्सिद्धी यत्तव्य न च यत्तव्यमिति चकार्य सिद्धीसत्कारभौनियमायेति धातुपूर्कारानुबन्धे र्देवेति अत्रन्तस्यासत् पर्यन्तत् इत्यादौ नृसमासं नृस्य महत्त्वमिति योगविभागादस्यैरित्यस्य युजिरपनचत्वात् युजिरसमासगम् युङ् युजी इत्यादिसमासेषु अत्रयुगावित्यादि पञ्चसु शब्दस्य नपुंसक अतिरिक्तविषयस्येपि द्विषां मिथश्चिर्ध, पुंसोऽङ् पुंसोऽङ् इत्यती विभक्ति विपरिणामेन पुंसोऽङ्गुत्तमिवां तयाच कियत् कियती इत्यादौ ननुम् ।

नसन्महत । स च अप् च महत च तेषां समाहार नसन्महत तत्र च न वा दीदी शतुरित्यतीयानुष्ठे महच्छब्दसादृश्याच्च असात्कविभाजने इत्यस्य क्विपि अन् असावित्यादौ नसन्त्विति न ।

अत्रसो । अत्रस्य अत्रच अत्रसोतथो अत्रापिवातुठमो सुट् वसीसुव पिश्रय इत्यादौ न नृसमासगत्तेरन्वैतकारेण अत्रन्तलाभावात्तदीर्घ इत्यर्थे ननुषङ्गित्यादौ तुल्य कर्त्तव्यत्वात् आङ् कश्चित्पदान्तेषु पदानामाश्रयात् टीरन्त्यादिति तुल्यनिर्घेधात् भवतीति भावः ।

ऋकारानुबन्धस्य भवच्छब्दस्य तुमागम एव न दीर्घः ।
भवन् भवती भवत इत्यादि । पठन् पठन्ती पठन्त पठन्त
पठन्ती । पचन् पचन्ती पचन्त इत्यादि ।

शकारान्तो विश्व शब्दः । ऋगपराजादिना पत्वः । पोष्
पकारस्य ङत्वः च । वावसाने चपा जवाथ । विट् विड
विश्वो विश्वः ।

पकाद्यन्त पप शब्दो नित्य बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूप
जगमोर्लुक् । षोडः । पट पड पड्भि पड्भ्यः । २ । ष
इति तुडागमः । पड् नाम् इति स्थिते ।

- ङ्णः । ४६ ।

सख्यासम्बन्धिनो ङकारस्य षत्वः भवति नामि परे
ष्टुभिष्टुः । पष्ठा पट्णुः । कश्चिदपदान्ते पदान्तताग्रयणीया
दीषा रः । ४७ ।

दीप सजुप आगिप् हविष प्रभृतीना पकारस्य रेफो भवति
रमे पदान्ते च । दी दीपी दीप दीप दीपोः । दीप
शब्दस्य शसादौ स्वगे परे नान्तता वा वक्तव्या । दीप
दीष्ण दीषा ङाष्णा दीष्णा दीर्भा इत्यादि । सजू सजुषो
सजुप सजुषा ।

शिपो रये पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः । + । मजुर्भामि
त्यादि ।

पु सोऽसुहः । ४८ ।

पु श् शब्दस्य पञ्चसु परेषु असुहादेशो भवति । ङकारा
न्तोऽन्त्यादेशार्थः ।

स्वरे मः ॥ ४८ ॥

अनुस्वारस्य मकारो भवति । पुम् अस् इति स्थिते ।
 वृत्तानुम् । नममहतोऽधो दीर्घः शो च । संयोगान्तस्य
 लोपः । पुनान् पुमांसी पुमासः पुमांस पुमांसी पुमः
 पुंसां पुभ्यां पुंभिः ङे पुमन् ।

असंभवे पुंसः कक् सो ॥ ४८ ॥

वेदान्तैकवेद्यस्यामनो बहुत्वासम्भवेऽर्थे वाच्ये सति
 पुंस् शब्दस्य सुपि परे कगागमो भवति ।

दीर्घाः । अङ्गरीरादिबिभ्यत्वीर इत्यनुवर्तते बहुवचनं बहुना याङ्कमित्यभि
 प्रैत्याह दीर्घसञ्चयिष्यादि यद्यपिदास्यतीतिदर्मटोऽसिदीरिति ततश्च परत्वात्पूर्वस्य
 अल्पत्वेन सिद्धिनयापिपुष्पी प्रैशोऽपिपुष्पुत् तत्र सङ्घर्षत इति सञ्जुमिषमिति
 घमकृतिकस्यगिनमात्रांस्तदर्थेक्रियमाथमेषामभ्युपकारकम् अल्पप्रपञ्चाग्रयेष वा
 भवाभोऽतिरिष्यादी रेफप्रकृतिकस्य स्वयैवत्यनेन पक्षे रेफदेशप्रसङ्ग स्यादिति
 वाच्यं बहुवचनान्तादर्थ्यव्यवायातदभावात् गृह्यतादधनन्तानावृत्त्येव अकारिणा
 एतादृशान्तादा लोपपक्षे अवधार्यम् सञ्जुप्रशिषीरितिर्षीर्विहस इति नृपेणेत्यत्र
 आङ्पूर्वेषामसि क्रिये उपधायाङ्कारे धातुसम्भित्वादिवर्षोऽर्थो । अथवा
 अकारान्तासामप्रोक्त लोर्विहस इति दीर्घविपरिभावेपिअवशातनात् सुव्यवहारी
 दीर्घाभाव अल्पप्रपञ्चाग्रयपि दीर्घविध्यै वा सप्तमीवृत्तव्येधातोरेपि रेफस्य
 विभक्तं धातुर्भेति विधानात् ततश्च वाङ्गरीनिविष्यन्मोघसकारोऽ

असंभवे इति । वेदान्तैकवेद्यस्यामन एकमेव शिरोऽर्थं मेहनताभिकचनेन
 ईदमरेकत्वेन प्रतिपादितमनुम पदेषु बहुवचनमिति पदं देवाच्येऽविहित
 बहुवचनान्तादर्थ्ये अथवा मदीमाकानीप्रेऽपुंभिः अमरे पदेषु ए पुंश्च
 अङ्गुलीत्यादि मदीमाकानीप्रे च्छाविर्जातमित्यत्र सञ्जुप्रपञ्चै, तत्र मदीमाक

स्कोराद्योऽस्य सयोगाद्यो ॥ ५० ॥

सकारकवारयोर्लोपो भवति धातोर्भ्रंशे परे नाम्न्यस्ये पदान्ते च । सुष् । एव विदस गच्छ । विद्वान् विद्यासौ विद्याम हे विद्वन् विद्याम विद्यासौ ।

वमोर्वत् ॥ ५१ ॥

वमो सम्प्रश्चिनो वकारस्य उत्व प्राप्नोति गमादौ स्वरे परे तद्वित्ते ईपि ईकारे च । विटुप विटुपा वमोर्वत् विदद्वा विद्वद्दि विद्वत्सु इत्यादि । सुवचस गच्छस्य अत्वसौ सो सुइतिदीर्घं सुवचा सुवचमो सुवचम ङे सुवचं सुवचम सुवचमो सुवचम सुवचसा सुवचोभ्या सुवचोभिः । उग्रनम् गच्छस्य भेद ।

उग्रनसो ॥ ५२ ॥

* ये एकदेशविहृतस्यान्यत्वेनकारागमपत्वेष्टान्प्रमस्यानकार यणु मध्यवर्तिनापि सकारस्यादित्वविषयायां स्कोराद्योऽस्य वि स लीप इति तदसत् । एवविधादित्वविषयायां अमासाधिकत्वात् छलप्रयुक्तं समय कुर्यादिकरण प्रमाणाभावात् अतिप्रसङ्गः ।

वमो । अत्रापि पूर्ववदकारसङ्घिताकारस्य उत्वम् वसारेकान्तवत्कस्यादि इतो रश्चुपल्लवत्तात्पर्यवान् तस्युप वमोर्वत् निमित्ताभावात्प्रायःकृष्णसात्रान्तपो न्यान्तीप तथा लसन्नाम जम्बुप इत्यत्रापि भागाधारात्स्वसाभाव निमित्ताभावात् तद्वित्ते ईदस्य विदुषान् इपि विदुषी ईकारे विदुषी कुम्भे । उग्रनसा धाविति सकारान्तस्याग्रस्य गच्छस्य सकारस्यान सकारान्तान्ता सकाररूपेण चान्तान्ता अत्रत्य नानादन्तयोर्पि काले परैस्तान्ताप्रकृतिरपि विदुष्य चात्रमेव सूी अत्र लता दरिद्रतावपीदमादस्य धावत्प्रशब्दादस्य इत्युक्तं ।

उग्रनस्, पुरुदंशस अनेहस्, इत्येतेषां सेरधेडा भवति ।
डकारटिनोपार्थः । उग्रनां । उग्रनौ ।

धी सान्तता नान्तता अदन्तता वा यक्तव्या ॥१॥ हे
उग्रमः हे उग्रनन् हे उग्रन ।

अदस्ग्दस्य विशेषः त्यदादिष्टेरिति सर्वत्राकारः ।
अद् सि इति स्थिते ।

सोस ॥ ५३ ॥

अदसो दकारस्य सो परे सत्व भवति ।

सेरौ ॥ ५४ ॥

अदसः सेरौ भवति असो । द्विवचने अद् औ इति
स्थिते दस्य म ।

मादूः ॥ ५५ ॥

उद्य ऊद्य ऊ अदसोमकारात्परस्य ऋम्यस्य ह्रस्व-
उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घकारो भवति । अमू । बहु-
वचने सर्वादित्वाज्जसी अद् ए अमे इति स्थिते ।

एरीयहुत्वे ॥ ५६ ॥

बहुत्वे सत्यदसएकारस्य ईकारो भवति । असी अमं

मादू । ऊंइति विरट् व्यापटे उद्य ऊद्येति आदेशयीरेकमात्रविभाषत्याग्यात्
एवादेशिनावपि एकमात्रविभाषी यावौ ततश्चान्तरतमत्वादेकमात्रस्यैकमात्र उ दि-
मापस्य च विभाष इत्यर्थः ।

एरी । अत्रापि मादित्यनुहत्तेरमुके इत्यत्र म मन्वे चत्वे च क्त इति वक्ष्य-
भक्तत अन्यथा एवैवधीनयामकाभावात् सामान्ये हीतः ।

अमू अमून् मत्वे उत्वे च कृते टानाम्निना । अमुना द्वि-
वचने अद्नी यात् पद्यादुकार । अमूभ्या ।

भिस्भिस् । ५७ ।

इदमदसो भिम् भिमेव भवति न भकारस्यकारः ।
अमीभि अमुषै अमूभ्या अमीभा अमुष्मात् समूभ्या
अमीभा अमुष्य । ओसि एत्वे अघादेशे च कृते पद्यादुकार
असुयो अमीषा अमुषिन् असुयो अमीषु ।

सामान्ये अदस क स्याद्विच । ५८ ।

असुक असुकौ असुके ॥

॥ इति हसन्ता पुल्लिङ्गा ॥

सामान्ये विगयापक्षान्नेर्षे अदसगन्तु कप्रत्ययी भवति स च स्याद्विनत
सैमिप्रत्ययस्यादि प्रकृति अदसश्च तद्वत् तन्महितस्यायदसोऽदन कार्ये भवती
त्वपि तन्नेर्षाश्च अथवा सि प्रच्छेद सकारउपलक्ष्यते ततश्च सै सकारस्य पाणि
वदिति स्याद्विचत् सकारान्त्व भवतीत्यर्थः । ततश्च तन्मध्ये पतितसङ्गणनेन प्राण
इति कप्रत्ययसहितस्य सैरी सै स इत्यादि कार्ये वस्तुत साद्विचदित्येव यात्
असुकौ इति स्त्रीपुंसयो नपु स्के अदक इति सैरी इत्यत्र ऋन्वीषित्यती मणूकपुत्र्या
याजुक्ते कप्रत्ययसहितस्य वा । औत्वाभावपक्षे च स्याद्विच ति सकारादधिक्या
र्थाभावरक्षीत्ये असुक केचित् कप्रत्ययस्य स्याद्विचतिदशात् कप्रत्ययपि त्वदायत्
मत्वीत्यादि भवति व्यवधानात् नस्यौलङ्गणत्वात् वासुकशर्क्रेत्यादिप्रयोगसिद्धित्यात्
तन्मत पाणिनिविरोधात् असुकथे असुक्यादित्यादिषु कप्रत्ययसहितस्य सर्वाणि
कार्त्वाभावप्रसङ्गात् असुकशर्क्रेत्यादि नु पृक्कशर्क्रेत्यादि ।

॥ इति सारस्वतप्रसादे हसन्ता पुल्लिङ्गा ॥

॥ अथ हसन्ताः स्तिलिङ्गाः ॥

तत्र हकारान्त उपानह शब्दः ।

नही धः । १ ।

नही हकारस्य धकारादेशो भवति रसे पदान्ते च ।
 धावसाने धस्य दत्वं तत्त्वं । उपानत् उपानद् उपानहौ उपा-
 नहः हे उपानत् उपानहं उपानहौ उपानहः उपानहा
 उपानहां उपानहिः इत्यादि ।

धकारान्तोदिव् शब्दः ।

दिव औ । २ ।

दिवीवकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे । द्यौः
 दिवौ दिवः हे द्यौः ।

वामि । ३ ।

दिवीवकारस्य वामि परे वा आत्वं भवति । द्यौः
 दिव्यं दिवौ दिवः दिवा ।

उरमे । ४ ।

नहः । धावीश भमे ह्यधिकाराद्भनदमित्यादावपि । उपानद्यत इत्युपानत ।
 दिव अथावित्यनुहस्यभावात् हे द्यौः ।

उरमे । अथ रसस्य उरसे तच्चित्त मधीवैचमित्यत उमित्यनुवर्तते ततश्च द्रुवित
 इत्यादि । मेधित्त्वं उरसे इति पितृः इति च उरसे इति ऋद्वे । रसस्य इमीपनस्य-
 भावात् । उरति योगविभागात् पृथुः इत्येव इत्यादी इकारेपि च वम् । विश्वरूपे
 तिस्रस्यस्यस्यैव इति ऋद्वे भिद्यमिति विश्वरूपेणैवम् इतीवाचकरीत्यर्थे
 सतस्य प्रियाक्षिप्रदत्तनीवा दन्तामी प्रिद्यतिमा प्रिद्यतयेत्यादी पु अपि म्नावाचक
 न इवत परादेशो प्रियास्यपत्तोषि वा अकार अकारि वा मया वा प्रियात्

धातोरिकारोकारयोर्दोषो भवति रेफवकारयोर्ह्रस्वप-
रयोः पदान्ते च । गीः गिरौ गिरः हे गीः गिरं गिरौ गिरः
गिरा गीर्भ्यां गीर्भिः गीर्षु । एवं धूः धूरी धूरः हे धूः पूः
पुरौ पुरः हे पूः पुरा पूर्भ्यां पूर्भिः पूर्षु ।

धकारान्तः ममिध् शब्दः ।

समित् समिट् समिधौ समिधः हे समित् हे समिद्
समिद्धां समिद्धिः समिक्तु ।

भकारान्तः ककुम् शब्दः ।

ककुप् ककुब् ककुभौ ककुभः हे ककुप् हे ककुब् इत्यादि ।
दकारान्तान्तादादयस्तेषां त्यदादेष्टेरिति सर्व्ववाकारः ।
आवतन्तियामित्याप् । स्या त्ये त्याः । या ते ता
या ये याः एया एते एताः अन्वादेशे एतां एनां एते एने
एताः एनाः । एवं किम् का के काः ॥

इयं स्त्रियां । ८ ।

इद्म् शब्दस्य स्त्रियामियं भवति सो परे सिमहितस्य ।
इयं इमे इमाः इमां इमे इमाः अनया आभ्यां आभिः अस्थौ
आभ्यां आभ्यः इत्यादि ।

चकारान्तः खच् शब्दः ।

चोऽकुरिति कृतं । खक् खग् त्वधौ खच' खग्भ्यां
इयं । आदेशविधानसामर्थ्यात्तादात्म्यभावात् इडाकत्वात् सिन्धीय आभ्याभि
स्यादावकारादेशे आप्रप्रातिपदिकन्यासेनाच्छ्रितस्य लकारादेशे अदीबच्चादितिभोग
विभङ्गादात्तेभ्यश्चिदि ।

रासु हे त्यक्त । एव एव वाच्यं प्रकृतम् ।

अप्यर्थो नित्यो दृष्टव्यनाम् ।

अप्युक्तं इति नित्ये । मन्मथत इति दीर्घ । वाच्य ।
द्वितीयाद्यवयवमे पक्षसु इति विग्रहवात् न दीर्घ । अप ।

भित्तयो । १० ।

अपादीनां भयारे परे दाव भवति । अत्रि चडा
अत्र अथा अक्ष, ।

गतागती दिग् शब्द ।

दिगा क । दिग् इम स्पृग्, मृग्, इत्यादीनां रके
पदान्ते च वाच्यं नानि दिक् दिम् दिव्यौ दिग् हे दिक्
हे दिग्दिशां दिगौ दिग् दिगा दिग्भ्यां दिग्भिरित्यादि ।

पकारान्तस्त्रिय शब्द ।

पौट् इति इत्त्वं साधमाने टकार ।

त्विट् त्विक् त्विपो हे त्विप त्विपा त्विपाम् त्विपि इत्यादि ।
आग्निपुत्रस्य सपुत्र मन्मथपुत्रस्य । आग्ने आग्निपौ
आग्निप आग्नीभ्यां आग्नीपु आग्नीषु हे आग्नी । अग्नी-
निर्गम्यादस्य शब्दस्य सो न विरोध । द्विवचनादौ टेरन्ते मत्वे

भित्तयाम् अपादिति अत्राप्यत्रानिर्देशादित्यत्राप्यत्रानन्तर इत्येव क्रम
नीच । अत्राप्यत्रानिर्देशादिति तस्य तदन्तरपदस्य धेति तन्तरपदत्वमनेनापि
भवतीति भाव । अत्राप्यत्रानिर्देशादित्यत्रानिर्देशात् सो कुरित्वात् कुरित्यनुवर्तते अत्र
अत्राप्यत्रानिर्देशात् अत्राप्यत्रानिर्देशात् ।

च कृते अनन्तरमायतः स्त्रियामित्याप् । दीर्घत्वं विभक्ति-
कार्यम् ।

आदूइति ङ्खस्य दीर्घं च उकारजकारय । असौ
अमू अमूः अमुं अमू अमू' असुया अमूभ्या अमूभिः अमुयै
अमूभां अमूभाः अमुयाः अमूभां अमूभाः अमुया' अमुयोः
अमूपां अमुयां अमुयोः अमूपु ॥

॥ इति हसन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथ हसन्ता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते —

रेफान्तीवार्यश्चः ।

नपुंसकात्परमोर्लुक् । वा' वारी वारि २ । अयम्
इति विगेषणात् शुम् न भवति वारा वाभर्ता वार्भिः
वारे इत्यादि । चतुर- शब्दे चतुराम्भौचेत्याम् चत्वारि
चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भाः चतुर्भाः चतुर्णां अतुर्पुं ।

नकारान्तोऽहन् शब्दः ।

अन्ह. सः । १३ ।

इति सारस्वतप्रसादि हसन्ता स्त्रीलिङ्गा ।

अयम् इति नमयम् इत्यत्र नपुंसक केवस्य अयम् इति विशेषणादित्यर्थः ॥

अहन् सभादित्यत्र स इति ब्रह्मणश्चक्षतेति नाधीनो लोपप्रधावित्त्वनेत्यर्थः
अथवा ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभिरित्यादावहीत्यादिप्रसङ्गः अभाविति निर्दिष्टस्य भीकमनित्य
मिति नाधी नीनीपमिति योगविभागात् सन्तुही नपुंसकानां न लोपो वेति हे
ब्रह्म हे ब्रह्मन् । इत्येतीति सर्वत्रेत्यत्र सिनीपे अत्र नमस्यापि नष्ट इत्येती लुक्
निमित्ताभावत्वात्स्य वा नित्यत्वादीर्घस्यानिङ्गिति अथवा वा अथा इति अने

अहन् शब्दस्य न कारस्य सकारो भवति रसे पदान्ते
च । स्त्रीर्विसर्गः । अहः ।

इमीवेडयोः । अन्ही अहनी अहानी अन्हा अहोभ्यां
अहोभि अन्हे अहोभ्या अहोभाः अन्ह अन्हीः अन्हा
अन्हि अहनि अन्हीः अहम् ।

ब्रह्मन् शब्दस्य रसे पदान्ते च नस्य लीपो वक्तव्यः । + ।

ब्रह्म ब्रह्मणो ब्रह्माणि । पुनः । ब्रह्म ब्रह्मणो ब्रह्माणि
ब्रह्मणा ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभिः इत्यादि । सम्बोधने ।

धो नपुंसके नलीपो वा वक्तव्यः । × ।

हे ब्रह्म । एव चर्मन् वर्मन् शर्मन् कर्मन् व्योमन् दामन्
नामन् प्रभृतयः ।

नान्ताद्दक्ताच्छन्दसि द्विशीर्लोपो वक्तव्यः । - ।

छन्दस्यागमजानागमजयोर्नीपास्त्रीपो च वक्तव्यः । + ।
परमेव्योमन् सर्व्वाभूतानि ! त्वदादीनां स्यमो लुकि कृते टे
रत्व न भवति । स्यादाविति विशेषणात् द्विवचनादौ टेरत्वे
कृते सर्वशब्दवद्रप नियं । त्वत् त्वे त्यानि । पुनः । त्वत्
त्वे त्यानि त्वेन त्याभ्यां त्वै रित्यादि । एवं तत् ते तानि ।
ततश्च शिन्लोपे । भित्तिभावात्वाये ननु सुपधादौघेयीर्द्विषती अकारस्य अकार
अथवा वाया इति च्छेद एवच हीर्लोपः शिश्वाभावतौत्वं ततश्च शिपरत्वाभावा
दातमत्रमनिश्चमित्तिमित्यन्त्यादानुसम्भावेस्तत्रर्षेदीर्घे अभावित्थञ्च इपलजयत्वा
च्छन्दस्वाप्तीपश्च संज्ञापूर्वकत्वेनानित्याशा व्योमन् इत्यत्र न लोपाभावात् परमे
भूतानेतिरिच्छन्त्यन्तयोतनायम् त्वदादीनामित्ति लुकिनतप्रमित्तमित्ति प्रतिषेधा
दित्यर्थः ।

यत् ये यानि ।२। एतत् एते एतानि ।२। किं के कानि ।२।
इदम् इमे इमानि । तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् ।

चकारान्तः प्रत्यच् शब्दः ।

प्रत्यक् प्रत्यग् अक्षेरलोपो दोर्घश्च प्रतीची शुभ्रमः
प्रत्यञ्चि तकारान्तो जगत्शब्दः । जगत् जगती जगन्ति
जगद्गंगा जगद्गिरित्यादि ।

महच्छये तु नमम्यहत इति सिद्धिपये दोर्घान् । महत्
महतो महान्ति २ इत्यादि ।

पकारान्तो हविष्शब्द सञ्जुप् च । हविः हविषी हविषी २
इत्यादि । सज्ः सजुषी सजूषि ।२। एव सकारान्ताः पयस
सजस वचम् प्रभृन्वय । पयः पयसी पयसि ।२। पयसा
पयोभ्रामित्यादि । अदम्शब्दस्य मोर्लुकि कृते स्त्रोविस्सर्गः
दिवचनादौ टेरत्वे कृते मत्वोच्चे । अद् असुनी अम्नि ।
पुन २ अमुना अमूभा अमोभिः अमुसौ अमूभां अमोभा
अमुष्य अनुयो अमोपा अमुषिन् असुयो अमोषु । श्रेष्ठ
पुंलिङ्गवत् ॥

॥ इति हसन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ इति हसन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

यूयं वयं जसा ।३।

जसा सहितयोर्युष्मदस्मदीर्युयं वयं इत्येतावादेशौ
भवत । यूयं वयं ।

त्वन्मदेकत्वे युष्मदस्मदो ।४।

त्वन् सत् इत्येतावादेशौ भवत एकत्वे गम्यमाने ।
एकतुं नाम एकार्थवाचित् ननु कश्चन तेन त्वत्पुत्रोम
त्पुत्रइत्यादौ त्वन्मटादेशौ भवतएव ॥

आम्स्मो । ५ ।

युवथी । इती वचन द्वार्थवाचित्वमित्यर्थे ततश्चमीपत्वे इत्येतावित्नीर्युष्म
दस्मदीर्षिवचनपरत्वाभावेपि युवाचीम एव । यथा युवा थावा अतिक्रान् अति-
क्रान्तान् अतिक्रान्तिनेत्यादिविषये अतियुवा अत्याथा अतियुवान् अत्यायान् अति
युवथा अथावथेत्यादि ननु द्विवचनपञ्चलामापेय्यादिषु युवथीरात्रयोर्था पुत्र युष्म
त्पुत्र अस्मत्पुत्र इत्याश्रवपि द्वार्थवाचित्वात् युष्मदीर्युवाची स्यातामिति चेत् मैव
दीर्घत्वतोदानुवृत्तेर्ध्वत्वम्यथा तद्भावात् ।

आमी । मन् विधावपि मवर्णे दीर्घत्वेनेदमिहावा विधिवेयस्य विधानसामर्थ्या
आम्स्मोरस्येत्यस्या प्रसङ्गादश्रवणमादेशमिवविद्व्यादिति चेत् मैव अमादेशेत्यमा
मिति प्रसङ्गात् न च लक्षप्रतिपदीकस्यापि न्यायनिकृतात् तदमश्रव अस्मादेव
आपङ्गादम्पुत्रत्वान्वायस्यापहने अतएव क्वमित्यादायम्स्मसीरस्येत्यकारत्वीप ।

त्वन्मत् । एकत्वे एकार्थवाचित्वे इत्यर्थे सतश्च त्वमतिक्रान्ती अतिक्रान्ता
मित्यादिविषये अतित्वाम् अतित्वानितरादि । यथा च युवान्त्वान्तेतिविषयहमदा
युष्मदस्मदीर्षाकादेशवाचित्वाभावाद्युतावत्प्रदादेशानामनभावादितियुष्मान् अचङ्गात्
अतियुवथेत्यादि ।

आम्स्मो । या अम् स्मो अम्पुत्र अम्पुत्र भिद्य तस्मिन् भिमाभिसुपनघाति ।
ननु अम्पुत्रिथीइत्याम् विधानसामर्थ्यादृष्टमनुवृत्तौ अदीर्घिर्दिष्टस्यापिनाश्रवणमादेशे
नेदमिदौ दीर्घविधिवेयस्यमिति चेत् मैवम् युष्माभिरित्यादाश्च राजलिनभिर्षो

युष्मदग्रदोष्टे वात्स्य भवति अस्मि सकारे भिति इ
परि । त्वा मां युषा आवा त्वादाष्टे रत्ये कते यस्मिन्ति
दोषत्य ।

गमोगो वक्तव्य । + ।

दुष्मान् अग्रान् । त्वन्मदादेशे एते—

एटाठयो । ६ ।

युष्मदग्रदोष्टे वात्स्य भवति टा डि इत्येतयो परदो ।
अयादेशः । त्वया मया युषाम्या आवाभ्यां युष्मामि अन्नामि
तुभ्यं मया उवा । ७ ।

हे संहितगौर्युष्मदग्रदोष्मभ्य मद्यमितेयताप्रदिशो भवत ।
तुभ्य मद्वां युषाभ्यां आवाभ्यां ।

भ्य सशुभ्रम् । ८ ।

युष्मदग्रभ्यां परोभ्यम शुभ्र भवति शकारो भकारा
द्वित्वव्याहृषार्थं तेनात्वात्वे न भवत । युष्मभ्य अग्रभ्य
उमि भयमोग्रुत् । ९ ।

भकाराकारप्रसक्तान् अर्थे य इति कान् वृत्त इत्यस्य पु। अकारप्रसक्तान्
भित्तविक्रमभावात्त्वाप्रसक्तान्

५ म उचित्सी मन्त्रिकापडिमाहयव्यादास पद्यम् एवतावधारणाया
मयाउनुयैरभ्यस्यम् मयतीत्यर्थं अन्तेकारा दशवाद्बलेन सप्तदेशेभ्यः
चित्तकरप्रयोजनमाह—अकारइति व्यद मन्त्रिकादिना आपयलीतिव्यर्थं द्वित्व
अपवाद निष्ठावुक्तम् प्रवृत्तिरित्ये त्वन्पिनदप ।

असिद्धो । नानुभवततमन्त्रिकापत्यमित्यु कारावुभवत्वादेशेवप—प्रतामय
मन्त्रिकादिना नाम्नाय आपी शिवाकवस्तत्प्रमिन्नोत्तं अकार सप्तदेशे इति

पञ्चम्या ङसि भामो' श्त्तुर्भवति । शकार' सर्वादे
शाधे । त्वत् मत् युवाभ्यां आघाभ्या युष्मत् अष्मत् ।
तव मम ङमा । १० ।

ङसा सहितयोर्युष्मदम्भदोस्तव मम इत्येतावादेशौ
भवतः । तव मम युवयो' आवयो । सर्वादित्वात्सुट्—
सामाक । ११ ।

युष्मदम्भदभ्यां परः साम् आकम् भवति । युष्माकम्
अष्माकम् त्वयि मयि युवयो आवयो । युष्मासु अष्मासु
अथानयोरदेशविशेषविधिः प्रदर्शयते ।

युष्मदम्भदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयाभिस्तेमेवान्नोवम्-
नसौ ॥ १२ ॥

तत्रैकवचनेन सह ते मे भवत द्विवचनेन सह वां

त्वम्भदादेशेयदाथत्व मयीमालम्बीपीवा नन्वेवं व्यापञ्चविधोयता एकवधाविजात
त्वम्भदादेशेष्वेष्टमिद्धि सादेवेति चेत् मत्वम् भूमि प्रत्ययलक्षणत्वेनत्वदाथत्वप्रम
दात् । यद्यपि लुक्क्रियमानेन प्राप्नोति तथाप्यतिप्रवदन्त्यार्दित्वादिभिर्भ्ये श्तु
विधि ।

साम् । सुटसहित आम् साम् स आकम्भवतीत्यर्थे समुटकलादेशविधानादौ
एवंच मुरुभावादाकम्भोऽप्राप्तेरेटाङ्गीरित्त्व ए इति योगविभागात् ईरेत् अया
देशेच अतित्वयामतियुष्मामतियुष्मामिलादि । केचित्तु समुटकनिर्देशस्य भावि
सुट्निष्ठत्वात्तदास्यवा कविधनोऽप्येव्याक भवत्येवेति अतित्वाकमित्याद्याहु
अकविधानेनैवेष्टमिद्धि एकं विधान भाविसुट्निष्ठत्वपर्ये ऐतत्करीतिअतस्य किं
अन्वीये इत्यन्त्यापिसिद्धार्थे गीणत्वे इत्यादिभाषित्वा युवावादिविधानसुप्तसुप्त
चिन्तायाम् यथा यदियुष्मदम्भदो तु द्विव वदती समानभावात् भवतस्तदा पुत्रा

नौ बह्वचनेन सह यस् नसौ ।

स्वामी ते स. समायात स्वामी मे साप्रतहृत ।

नमस्ते भगवन् भूयो देहि मे गोक्षमक्षयं ॥ १ ॥

स्वामी वा स जहामोश्चैर्हृद्वा नौ दानदाचनान ।

राजा वा दास्यते दान ज्ञानं नौ मधुसूदन ॥ २ ॥

देवो वामवता द्विष्णुर्नरकाश्चो जनार्दन ।

स्वामी योषनयान् राजा स्वामी नोऽसा जनार्दन ॥ ३ ॥

नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञान नोर्दीयता धनम् ।

सानन्दान्व प्रपश्याम पश्यामीन सुदु खिन ॥ ४ ॥

तदितरसङ्गे भसाचार्ये अमिषदतीत कल समामतलक्षणव्याख्यलक्ष्मत् इत्यादर्शो
भवतो हिलवहुत्वान्दते समामर्श ।

इमं दे सत्रक्षिपु चातमरसमगुभ्य तयामत्र युयु यथे स्व महमिति अर्थैर्वदन्तु
दया इति सदाहरणानि तु तथ तथीकाश्चुषानि । पद्यादिचक्षिनयानुपसंग्रही
ता मयादिविधाने यथाऽभि मयौवाधिता त्वामा इत नियेषादेशो भवतस्त
पद्याशेकवचापहुवचनयास्तवममादिविषयेष्विभिन्नप्रयादतीवाच्ये रन तत य
षडौषतुया द्वितीयाभिरितिसामान्यवचनेतद्विवचनमावविषयसंबन्धा दीवचप्रयासदा
त्वात्पक्षीदिवचनमच्छतरीके मयौ प्रसञ्जे यातामित्यत आह ।

अयानयोरादश विभक्तिविधिरिति । आदेशान्वयमसादृशमथा तेमथायादेश
विधानमित्यर्थ एव न पाठ्यवाचकभावादिदाय पुमदक्षदो इतमथादीना एव क ।
युमदक्षदो सम्बन्धाद्ययास एतत्त्वम् पद्यादी नाद्यविवचनात्ककवन तेमहादि
विकाराणां प्रत्येक यथास व्यञ्जनमुसन्धियम् पक्षीत्यस्यान्वसरत्वान्पुष्ववम् । केचित्
द्विपरीत्यविधानेन नियमोनेच्छतेषु अती भवन्ति संवाहविभक्तिषु वसाटव आणव
त्रयेकेन विधीती वागित्यादिमहाकविप्रथीद इत्याह । अत्र यो द्वेष्यतीशानुसङ्ग

त्वामामा ॥ १३ ॥

अमासहितयोर्युष्मदोस्वामा आदेशीभवतः ।

पश्यामि त्वामदालीढं पश्यमामदभेदकं ।

पश्यामि त्वा जगत्पूज्यं पश्य मा जगतांपते ॥

नादौ ॥ १४ ॥

पादादौवर्त्तमानयो र्युष्मदोर्नैते आदेशा भवन्ति ।

रुद्रोविश्वेऽरोदेवी युष्माकं कुलदेवता ।

गएव नाथो भगवानप्साकं यापनाशनः ॥

पादादावितिकिं ।

पान्तुवोनरमिंहस्व्यं नखलाङ्ग संकोठयः ।

हिरण्यकशिपोर्वचः चैत्रासृक्कर्मरुणाः ॥

चादिभिश्च ॥ १५ ॥

चादिभिरपि योगैते आदेशाभवन्ति ।

तत्रचायं प्रभुर्विष्णुर्ममचायन्तद्यैवच ।

अथ अत्राप्यस्य अन्वादेशे विकल्पेन अन्वादेशे तु नित्यं दिश्यमानपूर्वप्रत्ययान्तात्पर्योत्पत्त्यादिशेषविकल्पे नपठोचतुर्योद्वितीयाभिरिति सहाय्यं स्वतीव्रानिर्देशा-
इभक्तिनापेन भवन्ति प्रथमी प्रथः सुभ्रत्युव इत्यादौ अन्वादेशेतेनपाटीन् अने-
रीवाहरति स्वाभीति इत्या दे चतु. श्लोके ।

त्वामा । अमीति इतीयातेनयोरपवादः शिग पूर्ववत् । मदेन आधीन्द्रोदुक्त. मत्री-
प्रस इत्यर्थः ।

नादौ । आदावितिमासान्तरादिमावभूतपीरादेशनिकेधात् चो पात् मते-
पात्वित्वाद्यौ आत्पादिभूतपीरापि न नादात्पिठ्यमेति. योग विभागात्तन्मोदक प्गदि-

सार्धैर्विभक्तिकम्पसित्ये के ।

पूर्वस्त्रिद्वितीपुरस्तात् परस्त्रिद्वितीपरिण ।

आह्न च दूरे ।

दक्षिणाह्निसमन्तिवागडात्मा ।

किम सामान्ये चिदादि ।

कथित्कथनकचन ।

तदधीनकाभूर् योर्जासात् ।

राजाधीन राजसात् सर्वं भक्तकरोति इतिभक्तसात्

जर्पुर्व्यर्गोकरणे ।

जरोक्षत्य उररोक्षत्य ।

मद्यादि कानिनिपात्यते ।

सद्य अद्य सपदि ।

अधुना सापत ।

शीघ्र भूटिति पूर्वेट् अन्येषु परेषु. उभयेषुः ।

यर्हि तर्हि कान्ते ॥

अथ प्रत्ययान्तनिपातामाह राजादिरिति विभक्त्यथ देवकालाद्यधिकरण
विभक्त्युत्पत्तदकारदौ यन्त्रयित्वाऽन्यत्वात्वादि वैदुशन्दास समर्थैः, य खूनिप
तहिते तन्मा अल्पमशा इत्यथ तस्मिन् मजीर्त्ष राज्यात्मा सुवन्थे तत य
यदा येषु यस्यो यामु वा यथ कश्चिन् कृतो केषु कर्त्ता कासु वा कृद् कृत् क

सार्धैर्विभक्ति क इति सधामा विभक्तोनामर्थे भवतीति सार्धैर्विभक्तिक
पञ्चदशती शब्देऽर्थाऽप्येतादिव्ययं दक्षिणस्यां दक्षिणा हि वागडात्मा इ
धुराप सत्रन्थे आह्निसमन्तिवागडात्मा इति सूचितम् यामाहूरेण तेषां नि
क्तिम् इति सूत्रप्रत्ययान्तात् किमशब्दात्सामान्ये विभेदाप्रकारेणैवे चिदादि

प्रादिरूपसर्गाः ॥७॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर
दुर दुस वि आढ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति
परि उप् अन्तर आविर अयंगणउपसर्गसंज्ञकः ।

प्राग्धातोः । १८ ।

उपसर्गाधातोः प्राक्प्रयोक्तव्याः ।

तद्व्ययं । १९ ।

तदिदं चादिरूपमव्ययसंज्ञं भवति ।

उक्तो भवतीत्यर्थः, कौं चित् काचित् किं चित् कानिचित् कश्चिद्यत् कस्यांचित्-
त्वादि । किम् इति सामान्योक्ते, क्वचन कृतश्चेत्यादि तदधीनेति तस्याधीन इत्यर्थं
तस्य काव्य इति लक्षणे व्ययम् ।

राजाधीन राजसात् । सर्वे भक्ष भक्ष मन्त्रसादित्यर्थं क्लिप्तान्प्य स इत्यथ
वर्धारित्यन्ती वासुदेवी रवि मादित्यादी मात मन्त्रयत्वाभावात् पञ्चराजकीयभक्षमन्त्र
प्रादि । प्रभादियैश्च सप्तादिर्गणउपसर्गं मन्त्रसादित्यर्थं सपञ्चराज्ये ईत्युप
सर्गं इत्यन्वयं मन्त्रातोऽधामुपसृष्टानां भक्तिक्रियायोगे तां प्रत्येवोपसर्गं त्वं ततश्च प्रगती
नाप्रकीयत्वात्प्रत्यायक इत्यादौ तमनक्रियायोगेनयनक्रिययायोगाभावात्तां प्रत्युप
सर्गं त्वाभावात्त्वाभावात् प्रादिक्रमणिदीर्घेभ्यश्चसम्भ्रवन्ति पुत्रिर्घोमपद्विभक्तौ च्याग
निपूजाउद्देशे क्रमेणीदाहरणानि प्रयात प्रवसामुषक . प्रभुर्हेमन् प्रवदन्ति
शाघादा । हिभवती मन्त्राप्रभवति प्रभुक्तमत्र प्रीयित, प्रसप्रसुदकम् प्रशक्तीविप्रा
प्राधत्तेकस्यां प्रशास्त्रीणि प्राञ्जलि प्रशान्तं प्रलीकयति वधेकतीदर्थेने च विक्रमाभि
मुनेभ्यः अधीनमीत्यसातिलोम्भकेषु परानत पराहत परागत पराहत
दराज्ञानं परागत पराजित पराधीन पराहत पराहृत पराहृत पराहृत पराहृत पराहृत
विप्राति निदग्नेन आनर्द्धे वर्जने नीय्ये नारसेसम्भ्रवित, अपयति अपकृतवा

अपश्यत् अपदिशति अपहसति अपविर्गते इष्टोऽप्य अपहरति अपसरति
मयीग पेशप्रभवस्यप्रत्यक्षसिद्धिपुम्पाद्गीकरत्तुवक्त्रीभाभिमुखवा विसम् सङ्गत
पुत्रे एतन्मदन्तिसप्य सध्वदन्तपि काष्ठैगसमा नाभिसयश्रुतेसंसिद्धि मन्त्रुता
कन्यासंग्जाति सन्धसिमकुह मयातिवेदाधिष्ठानसामीप्यपशाहावानुबन्धने सात्या
भिमुपहीनेषु विसर्गलिप्येष्वनु अनुवाकमधीते अनुष्ठानदेशे अनुमेवमर्षति अनु
रथ अनुशय अनुकृति अनुवक्त्रीमातरन्भावति अनुष्मिन् योजार अनुष्ठान
अनुषङ्गमसताङ्गति ज्ञानावलम्ब्यतीषदधेभ्याद्विपरापते अशने यीदियीमिष लोकयी
ग्राह्युद्यत्त अवगतीष्ये अवलम्बादर्थं याति अवदासं अवलम्बति अवकीर्णं अवपति
अवधात निर्विद्यीगान्यपादेशाति ऋमिलामनिशयेन सङ्ग निमेषमूर्निर्द्वैष्ट निज्ज्ञान
निर्वेश नियतम् दुरीषण्येऽश्रुये क्लेशसम्पत्ति सङ्घटे दुर्गति दुर्म्भिनं दुर्व
दण्डं दुर्द्वैतम् नाग विद्यीगातिशयभ्रमोऽङ्गवाङ्मयेपैशुन्यास्तरणेभूषेवदर्शना
मिमुष्यन्ते अनवभ्यासुप्यस्वीर्यदर्शने विरुदाहृत विचित्रागतिर्भवत पाणिने
विशुक्त विक्रीर्षी वितटानया । विभक्त विभु विददन्ति विगायतिविक्षित
विभूषित विन्नापित विमुख विभान्त विशिष्ट विक्रान्त विक्रीकयति आडिष्टा
मयवाक्त्रे पदर्शनेपादिकर्ष्ये शिवन्धनेऽभिविधी माटारुक्तसामीप्यमश्रेये अभिम्ब
नित्रप्याग्नीर्दानानुभवविषये प्रतिष्ठादेशमयांदासवेसुष्योर्ईकर्मणि आर्कावने
आविश आशानाति आताडनप्य आनिशति आरभतेकवचनमावभाति आकुमार
यश् पाणिने आक्षरगिरुपटेन आहत आसन्नावयम् आर्षति आशने आदने
आशीतम् आपवदित्तत् आसदम् आदित आमुक्ते दु एम् आनहयने आनष्टति
आरीक्षितिराम्य धष्भृश्राष्टिमिन्धकौष्ठप्रबन्धने अलभविमसीपेनिर्द्वैष्टनीपरमाश्र
निकरीमन्धीनां निपततनिमृद्धीत निदिशति निविशतिनिपुत्र निषह निपूत
मदकम् निरुक्तः निदर्शनम् निरुक्त पापान् निन्द्य अधिरध्वनैश्वर्यशिवधरणा
धिके उपाध्यायादधीते अधिपति अधीन सातुरध्वेति अधिष्ठतम् अधि सध्वः

तक्षावन्तश्च । २० ।

तक्षा क्वप् तुम् नम् चि डा धा वतु आम् कृत्यस् यम् ।

अव्ययाद्विभक्तौ लुक् । २१ ।

अव्ययात्परस्य विभक्तौ लुग्भवति न तु शब्दनिर्द्देशे ।

अज्ञोऽपि भूयासमुच्ये अपि वीजनमपि अपि पापिन् भद्रमपि मरणमपि अपि-
 मद्यतिहार तटपि विक्रमातिक्रमिबुद्धीभ्रशार्थोतिमवेत्यति अतिरथ अतिक्रामति अपि-
 गहनम अतिततम् अतिमनुज्ञानम् प्रमशानुसवेपूजाभ्रशक्त्युभे सु सुपुङ्गवः
 सुकृतम सुसाधु सुतम सुदुष्कर सुगमि अत्यावन्त्यवियोगीर्ष्व कथ्यान्नामप्रकाशने आश्रय्यो
 मीचयेऽनावेकप्रार्थान्प्रशिक्षु उद्वह उद्वहति उतत्तिपतिरत्यन्तम् उचरति उत्सृज
 उद्वहति उत्सृज उत्सृज उत्सृज अभिपजाभ्रशार्थेऽप्याधिसाध्याभि
 म्बुद्धकेसाद्व्यवचनाद्धारक्ष्यायेषु निदपित अभिवदति गुरुम अभियुक्त अभि-
 क्षिपसते अभिलक्ष्मीणाधि अभिजात अभिमूढ अभिदप अभिधान अभ्यवहरति
 अभ्यवतिमादमाद्रे दानद्विसाङ्गीकरो प्रतिनिधी कश्चित्प्याध्यामिसुधयोऽप्योऽप्यो
 वारण प्रतिदधते प्रतिद्वेषतम्य प्रतिद्वहति प्रतिद्वहति प्रतिद्वहति अभिमन्तुर्लुंनत
 प्रतिप्रतिश्याय प्रतिनृत्यद्वहति प्रतिर्कोषं प्राग्भि प्रतिविह परि समन्तनीभ-
 वाध्यामिदीपक्यासुवभूवाद्यैपूजने च वर्धनेवसनेरिभेपरि भ्रमति परिगतोऽग्रि
 पामं परिभाह परस्कारोतिरुन्वाम् परिश्रयते परिवरति गुरुम् परिव्रित्तैभ्यो
 इष्टीदेव परिधनेवाप परिदेवनम् उपसानीयसामथ्य व्याप्रावायेऽकृतौऽकृतौदीप
 दानक्रियावीप्सारवाश्रयनपूजने उपकृष्यन्तिदति उपसर्गति उपसर्गं प्राग्भि
 उपदिशति उपरत उपचात उपहरत्यर्थं उपचार देव देवसुपचरति उपसमते
 भोक्तुं उपाध्यायादर्धते उपचितं पितापुत्रेण अदिशामिक्वदुद्धीणादन्तमंश्रेतपर
 रूपमनाकप्रयेंनपाशाधि कविभि परिष्कारितम् ब्रह्मते चन्थोः । आकिष्कार ।

अपश्य अपदिशति अपहसति अपविरति इष्टोष्टि अपहरति अपसरति
 मदीयं पक्षप्रभवस्यप्रभवविधिपुभूपाहोकरवप्रेवकीधाभिमुषया विसम् सङ्घ
 पुत्रे वसन्वद्विषयस्य सुखं वयपि काष्ठैर्मांसशा नाबिसदशतेस्तंलिहि सम्भूताः ।
 कन्यामगच्छति संशयमगच्छति सयातिवेदाधिष्ठानसामोष्यपक्षावागुवचने साया
 भिसुषदीनेषु विसर्जितसर्वेषु चतुषाकमधीते अनुष्ठानदेशे अनुमीषस्यर्षति अनु
 रथं अनुशय अनुकति अनुवत्सीमातरस्यावति अनुष्मिन् योडाव अनुश्रुत
 अनुधरमताइति आमावन्वस्युपद्वेयादिपराभवे अवचयेतिधीनेषु लीकमी
 शान्तमाप्त अवसतीर्थे अवलम्बायति याति अवदातं अवलम्बते अवकीर्णं अवसति
 अवथाग भिर्विद्योगात्यपादेमाति क्रमेलाभनिदयनि सङ्घ निनेधमूर्तिर्दष्ट निःशान्त
 निर्वेग निघितम् दुगीपदर्थेकश्चेत्ते कृमासम्पति सङ्घटे दुर्गति दुर्भविन दुर्वच
 दर्शत दुर्दिनम् नागत्रयीगातिप्रदभक्तमेष्विवाहस्येपैशुन्यावरणेभूयेषटयान् ।
 मिमुक्तके अनवभ्यासुग्नग्नौयेदर्शनं विवटाष्टत विचिचारतिभैतवत पाकिने
 विगुरु विक्रीर्षी वितटाग्याः । विमनस्त विमु विवदन्ति विनायतिविधिर्
 विभूयित विलापित विमुष विधान विमिष्ट विज्ञान, विवीकयति आदिष्ट
 मयवासे पदपात्रेपात्रिकर्ष्य विवचनेमिविधी श्रुताह्वसामीष्यस्येये अभिमल
 नित्रयाग्नीर्दानुभवविकारी प्रतिष्ठादेशमर्वादात्यहंसुग्रीर्हैकर्मधि आकाशये
 आविप्र आज्ञागति आतावनज्य आलिङ्गति आरभतेकवचनसावहाति आहुंमार
 यश् पाकिने आधारतिकपटेन आहत आसत्राययम् आसति आशने आदर्श
 आशीतम् आप्ण्डिल तन् आव्यदम् आदिष्ट आसुक्ते दुःसम् आरुहयने आरुद्धति
 आरीडतिराय्य धक्षुश्रुमादेशनित्यकौमप्रचभने अन्नाभोषिसमीपेनिर्देशेनीपरमाशय
 निकरीश्वीना निपततिनिगृहीत निदिशति निविशतिनिपुण निवह निपीत
 मुदकम् शिकट निदर्शनम् नित्रम पापान् निलय अधिरध्ययनेश्वर्यवशिलकारणा
 धिके उपाध्यायादधीते अधिपति अधीन नागुरध्वेति अविकृतम् अपि सश्व

त्कावस्तश्च । २० ।

त्का क्यप् तुम् नम् चि डा धा वतु आम् क्तवस् शम् ।

अव्ययादिभक्तेर्लुक् । २१ ।

अव्ययात्परस्य विभक्तेर्लुग्भवति न तु शब्दनिर्देशे ।

स्त्रीश्रीयतिभूपासमुचये अपियोजनमक्षि अपिपापिन भद्रमपि मरणमपि अपि
 मद्यतिहार तदपि विक्रमातिक्रमीषु ह्यौभशायांतिशयेति अतिरथ अतिक्रामति अति
 गहनम् अतितमम् अतिमनुज्ञानम् प्रसंशानुमतेपूजाभयकृद्भयमे सु सुपुष्य
 सुकृतम सुसाधु सुवत सुदुष्कार सुमन्त्रि सुखावन्द्यदिव्यीगोर्ध्व कर्माभाभप्रकाशने आचर्यो
 मोषणेजावेचनप्राधान्यशक्तिषु उदय उद्वेकति उत्तपतिउत्पन्नम् उदरति उत्सृज
 उद्गतोऽथ उत्पद्य उत्सृज उद्वेक उद्वेकति उद्वेकतिउत्पन्नम् उद्वेकति उत्सृज
 सुखकसाहयश्चकाराद्धारक्षाध्यायषु निरूपित अभिवन्ति गुरुम् अभियुक्त अभि-
 लिपसते अभिसन्धोव्याधि अभिजात अभिमुख अभिरूप अभिधान अभ्यवहरति
 अभ्यसतिमाह्वयान् दानद्विसाहीकृतौ प्रतिनिधी कृषितन्याध्याभिमुख्ययोर्यातौ
 वारय प्रतिवचते प्रतिदेवतस्य प्रतिगृह्णाति प्रतिदृष्टि प्रतिभारत अभिमन्युरजु भग
 प्रतिप्रतिग्राह्य प्रतिनृप्यङ्कति प्रतिर्कषे प्राप्समि प्रतिषिद्ध परि समनतोभ
 ाव्यामिदीवकदासुचभूषार्थेपूजने च वस्त्रैर्नेवसभेरिभेपरि भसति परिगतोऽग्र
 तम पदिवाद परस्करोतिरुन्वाम् परिश्रजते परिवरति गुरुम् परिचिगर्तेभ्यो
 टीदेव परिधमेवास परिवद्वतम् उपसानीष्यसामर्थ्येभ्यात्राचार्यकृतौयतौदाप
 तनक्रियावीप्सारम्नाध्ययनपूजने उपकृम्बन्वितति उपलसीति उपसीषी पापमि
 उपविशति उपरत उपघात उपहरत्यर्षे उपचार देव देवमुपचरति उपकृतते
 तीक्ष्णं उपाध्यायादर्धते उपचित प्रितापुषेच तद्विधातिशयबुद्धीसादन्मंश्रेतपरा
 तनमप्राक्चयेतदाग्रादि कर्षिभिः परिकारिततम शब्दतु अलक्षित भाविशर ।

अव्ययानां न च लिङ्गादिनियम उक्तः इति, -
 सदृश त्रिपुलिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
 वचनेषु च सर्वेषु यत्रथ्येतितदव्ययं ॥ १
 उक्तान्यव्ययान्यलिङ्गानि ।

॥ इत्यव्ययानि ॥

प्रागधातो प्रागितिषामान्योक्ते प्रत्ययतिष्ठते पर्यायवृत्तित्वादीव्ययानप्रयोगेषु
 एतदव्ययम् एतेषु च केचिदात्वव्याधने यथा आदमेविवरति कश्चिददत्त विभक्ति
 यथाविजयत प्रभवति केचिदात्वव्ययमनुवर्तते यथा अधीते आश्रयति केचिदात्वव्यय
 प्राधानादनर्था यथा अवतिष्ठतेवितलोक्ति तदुक्त — धात्वव्ययवाचने कश्चिदकश्चि
 मनुवर्तते तमेव विशिष्टान्योऽनर्थकोऽप्य प्रयुज्यते इति ॥

जायते ज्ञादय प्रत्यया अनेयम्तत्तदा जाक्यत् तुम् नम्भिः कावधा च
 धात्वव्ययम् कत्वम् आम्सु इत्यादय प्रयोगतीक्ष्णेषा लिङ्गादिनियमाभावे शोकारमु
 तिपरायव्यत्युतिष्ठतिमाह उक्त इति धादीनामव्ययीभावानां तत्रादीनां च
 साधारणार्थं क्त्वादिशक्तिवचनसादृश्यमुक्तम् एते आत्वव्ययवर्जं यमिच्छुः क्तम् ।

॥ इति सारस्वतप्रसादेऽव्ययानि ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययाः।

अधुना लिङ्गविशेषविजिज्ञापयिष्या स्त्री प्रत्ययाः
प्रस्तुयन्ते ।

आयत १२ ।

स्त्रियां अकारान्ताद्यान्त्रः स्त्रियां वर्त्तमाना दाप्प्रत्ययं
भवति । जाया माया मेधा यदा धारा इत्यादि ।

एतान्वाल्पूर्वकं स्त्रीप्रत्ययनिर्दरणं प्रतिजानीते ।

उदासीत्यादिलिङ्गेषु स्त्रीपुंसपुंसकेषु विशेषस्त्रीलिङ्गस्य विशेषणेन प्रापदि
मिच्छत्वा स्त्राधिकारविहितता प्रत्यया स्त्रीप्रत्यया यद्वयेन चोक्तं स्वविमितिं प्रत्य
मधश्च स्त्रीत्वम् न च गोत्वादिवत्प्रामाण्यविशेषं लक्ष्मीशब्दादिभ्यश्च तदुक्तम् न
क्षेत्रादिसम्बन्धो विमिश्रता वा सनादयः तदुपलक्षणा जातिगुणभावस्या गुणात्
शब्दीपञ्चमितीऽर्थात्प्रामाण्यकारण्यपिलिङ्गानां लिङ्गतत्वाच्चैर्विकल्पां सप्तदशिता
तया इयमपनिर्दामिति येषु व्यपदेशी दृश्यते लोके स्त्रीपुंसपुंसकाणि प्रोच्यन्ते त
लीकेन गोत्वादिसमाश्रयैर्यद्व्याप्तान्यसुपलक्षते व्यञ्जकैरनुसृतत्वात्स्त्रीत्वं पुंस्त्वा
तया तस्ती व्यञ्जकवैचित्र्याद्यनाथ स्त्रीत्वमेव हि व्यच्यते ननु पुंस्त्वादि न
स्त्रीत्वमिधीयते ।

अजाटेयाप्यक्तथ्यः † ।

अजा एडका कौकिला चाला वक्ता शूद्रा मण्डिका ।

काप्यतः । २ ।

कापिधरेपूर्वस्याधारस्यइकारोभवति कारिका पाथिका
पाठिका कालिका तालिका ।

वटिभागुरिरत्नोपमयाप्योरुपसर्गयोः ।

आपञ्चैव हसन्तानां यथा वाचानियादिना ।

अत्रगाहः यगाहः अपिधानं पिधानं ।

अत्रादेरिति । जाटेरयोपधादिन्याद्विधेयविधानादोपिमात्रे वचनम् काल
सा कन्धकेत्यादौ च प्रथमधरोवाचितादोपि चकारादनुक्तसमुच्चाराशोभनमात्रि
नपिच्छिभ्य फलात् सम्भला भ्रमकन्ध्यादि एककन्ध्यादि केचित् अन्यत्र दास
नीत्यादि तत्र व्येहा कनिष्ठा मध्यमति पुंयोर्गोपि तथा मन्पुत्रास्तुप्रान्तगतौ
तात्पुत्रादपि सपुत्रा एकपुत्रा अन्यत्र तु शतपुत्रोत्वादि तथा मन्पुत्रास्तुत्यादि
मूना अन्यत्र धर्ममूनी कचिन्नात्थायां पदाकादपि विपदा अस्मन्मत्तादप्रना
इतीहिवानीवतिलोप बहुसीमी बहुसीमानौ बहुयम् बहुयन्तानी उपधा
रनीऽनन्ताया आवोपीनीवेति वाग्व्यवस्यया आप्येवडिलीके नर्गपिवहर
इराग्यौ बहुराजानौ इत्यादि प्रथीगानुसार्त्तीनुसरणीयम् ३

कापि । ककारेण्यव्य वहित आप काप् तक्षिम ततश्च बहव परिप्राशका म
ह परिप्राशकेत्यत्राप आदिपरत्वेन तेनस्ववधाभरप्रपाप्रासरेन साहचर्यात्
कारीपि प्रथयसम्भरेवनीध्व एवमत्रजावित्यादिपच यवि आप्यत्यर्थेथयकेत्य
न प्रसोवेत्यसौ वातुक्थैषान्नामेयं सामिकेत्यर्थेदन्त्ये ममकार्दमे यदि च प्रथय

ऋस्यो वा स्त्रियां ।३।

कापिपरतरादौ च पूर्वस्य ऋस्यो वा भवति। वैशिक
 घण्टीकल नदिका नदी का श्रेयसितरा श्रेयसीतरा श्रेयसि
 त्रमा श्रेयसोत्तमा । नौकादौ न भवति वा ग्रहणादियं वि-
 ज्ञानिच्च येन पतन्त्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातानामनेकार्थत्वात्

पाराभावेऽपि भवति तथाग्राम् कायनि भरिकेत्यत्रापि अथवाकापीति सामान्योक्त
 वपिवा शब्दव्यवस्थया शक्येत्यादावित्ताभान्, यकासकेत्यादी प्रत्ययसंभ्रविकाप्या
 न एवं अधिका उपत्यका जीवका भावका देवका यज्ञका विपका ध्रुवक
 चटका दण्डका इष्टकापलका पिप्यन्कापठका अलका करका मेनका कन्यव
 परकेत्यादिषु प्रयोगानुसारिणत्वम् तारकाश्रीतिषि अन्यवतारिका वर्षकातान्
 अन्यवधिका वतंका इकुभीप्रार्त्ता उदीचानुवर्तिका अष्टकापितृदेवत्ये अष्टिकान्
 इत्यादिशर्मदेन श्रीत्वाभावतद्वावम्बवस्था तथा सूतकादीनां वा मूतिका सूतव
 पुत्रका इन्द्रारिका इन्दारका तथायत्पूर्वस्यस्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थानेयोऽकारमन्त्या
 वा भाष्यका भाषिका अष्टकता अठकिका तथाभस्वैवाजाशाहासा एवामनन्
 भाषामपि वा भस्वका भस्विका अमस्त्रका एयका एयिका अन्नका अजिका अन्न
 टिका इके हिके स्त्रका स्त्रिका एवाशानएतयोर्नन्पूर्वयोर्नन्त्वम् अनेवका अने
 भस्वादेरपठकौन्त्वे पि वा निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका अभाषितप्रुक्त्वादिदित्यापय्या
 शोदारकस्त्रापि वा गङ्गाका यज्ञिका अगङ्गाका अगङ्गिका परमगङ्गाका परमगङ्गि
 उन्नप्रुक्त्वन्तु इभिका यथा बहुव्रीहौ नित्यम् अस्त्रिका तप्त दक्षिणाविका उ
 दिका कल्पिकेत्यादौ व्याख्यायोर्नित्यम् तथा सुगायिका सुपादिकेत्यादींश्चावन्तयर्क
 रपि नित्यमित्यादि यथा प्रवीर्णं व्यवहारात् नान्त्वात् श्रीकाया आभाषितप्रुक्त्व

द्विः १६ ।

पकार टकार उकार ऋकारानुबन्धात् स्त्रियामीप्प्रत्ययो
भवति । प वराज्ञी ट् कुरुचरी उ गौमती ।

अपययोरानित्यम् । ७ ।

अप्यप्रत्ययप्रत्ययसम्बन्धिनोऽवर्णात् परस्य शतुर्नित्यः
नुमीकारे ईपि च परे । ऋ पचस्ती पठन्ती इत्यादि ।

नदादेः । ८ ।

नदादेर्गणप्रत् स्त्रियामीप् प्रथयो भवति । नदी गौरी
गीतमी ।

इन्द्रादेरानीप् । ९ ।

इन्द्रादेर्गणादानोप् प्रत्ययो भवति । इन्द्राणी भवानो
गव्याणी ।

सन्धियकारसरेष्वेव न विभक्तादिस्वर अतो वायु दध्यर्केलाटाव प्रसङ्ग इति
अवस्था ।

द्विः । पञ्च त्वउप आच द्वितदित् यस्य रथ्यात् । अत्रापि पूर्ववदानु
इत्ते अत्रपुल्लजायामित्यादि पञ्चाद्यश्चिबपेयादीशिवेपि न सन्धियेत्त्वचपेउमस्या
दित्यादि अवस्थापमाद्यम् ।

नदादेः । नदादेराकृतिगणत्वात् सोपपेयां योचरीजचरीम्बेरां वाटशी
पथनी प्रथतपीऽविहितलक्षणा न दादो अया ।

इन्द्रादेरिति । इन्द्रादेर्गणादानोप्प्रथयो यत्तच्च इत्यर्थे । ते च इन्द्रवक्षण
भवशर्वदद्रभइहिमाच्छेववयवतमातुत्याचाव्यादय पक्यत्वाज्ञीकासकारादा हिमा
रुण्णधीर्महन्ते महहिम हिमाभी अरुण्णानी यवाहीर्ष दुष्टी यषो यवाती यवमा
क्षिप्याम् यवतानी मन्तुषीपाध्यायाभ्यां च वा मातुत्तानी मातुन्नी उदाध्यायानी

ईप् समाहारे गुणय । १० ।

ममाहरार्थे इप् प्रत्ययो भवति गुणय ।

ययो पञ्चकुली ।

पु योगे च । ११ ।

अकारात् पुंयोगे ईप् प्रत्ययो भवति । शूद्रस्य स्त्रीः
शूद्रो गणकी ।

जातेरगोपधात् । १२ ।

जातिवाचिनाऽयकारापधाटकारान्तात् पितृवामीप्

उपाध्यायी आवाद्यादवत्यश्च वाच्येऽमी वाप्य् इतिवाच्यो वा वाप्य् इत्येवौ
वाच्यो कश्चिदापो कश्चिदा पुलोः तु ईरेव प्रथमी दृशो वाच्ये कश्चिद् इत्या
पुला ।

ननु कभीरेव विधीयतां कश्चिद्वैदिके वेदादीनादिभिर्हि विधानकर्मणां
एव लोप इत्यलोपो न जात अन्वयवामीपमेव कुर्वन्ति विक्रयम् इत्यन्वये
इत्यवति इत्यवती इत्यवत्यन्वयं स्त्री इत्यादीनादावपि दीर्घं वामीपि च मदा
मीत्यादीनां वेति पितृवै दीर्घवत्त्वं च ईक्षमाह्वार इति ममाहाराद्यश्च वाच्य
ईप्प्रत्यय पूर्वमेव गुणो वक्ष्य इत्यर्थः । अकारात् समाहारस्योः एव इत्येव इति
पुंयोगे पुंवाचकीपि च मन् पुंयोगात्स्वित् वनेन तज्जादीनादिर्लक्ष्णं एव
इत्यवत्यं स्त्रीत्यर्थं अकारात्पितृवामीपान्तात् स्त्रीवाचिका ।

जातेः । अन्वयवामिति सामानाधिकरण्यात् जातिवद्वाचि पितृवामिधापका भद्रं च
आवास्यानिर्वाचका लक्षणे इत्यभिप्रेत्याह ।

जातिवाचिन इति तद्वचनं भागम् । आवाचिवद्वाचि जातिभिर्वाचनी च न सवनात्
वाच्येऽप्यातनिर्वाचनी मीव च चरये एवति इत्यन्वयेऽनेन इत्यवत्यं आवाचि
मन्वाच्यं यद्यपि वाच्यं यन्वा अन्वयवामिरेव इत्यर्थे एतेन नन्वादिजातिवत्ता
मात्रवाच्यत्वात्ते वाचिवाचित्वात् सवनात्तस्य यथावाह लिङ्गात्तौ वेति वा वाच्ये

प्रत्ययेभवति । मेघो शूकरो हंसो कुङ्कुटो वा द्रुशी । अग्र-
कारोपधादिति किम् । चत्त्रिया वैद्या ।

प्रथमवयवाचिनोऽतर्द्धप यक्तव्यः । + ।

कुमारो किशोरो कलभो । प्रथमग्रहणात् किम् । हृद्वा
स्यवोरा । अहृदणात् किम् । शिशुः ।

स्वाङ्गादा । १३ ।

स्वाङ्गवाचिनो यास्त्रियामोप प्रथम्यो भवति । सुमुखी

विज्ञानि न भजतीत्यर्थं ब्राह्मण ब्राह्मण्योऽद्यादीर्हि निःश्रुत्वा । एतच्चाधिकमग्रहाय
निति शगादे सर्वलिङ्गत्वेपि पूर्वेष्वेवाप्य जातित्वा देवदत्तादेःसर्वलिङ्गत्वे नाति
व्यानावाह सकृदाप्यातेति सकृदुपदेशनियमव्यथ एतेन नित्यत्वमेकत्वप्रत्येक
परिसमानत्वधीकम् ततश्चैकस्मिन् पिच्छे उपदिष्टा तस्मिन्नप्येपि पिच्छान्तरे उपल
भ्यात् देवदत्तादिय संज्ञाशब्दत्वेना तथाभावात् प्राति भ्योमिरिति भाव ।

ननैवमपद्यथात्मन्व सर्वलिङ्गत्वेप्याकृतिगणाभावाद्द्व्यामिच्छादत् आह ।
श्रीपद्य चरुषे सहेतियीवमिति पूर्वाचाप्याथामपत्यसंज्ञाचरणानां वेदशाखा
ध्ययवक्रिया सम्बन्धात् क्रियाशब्दानां जातित्वात्समुक्ति अत्रभातेरिति श्रीपदिभावेत्
नवग्रहयमुकयमभ्यामनुर्य् भ्योधीपधेभ्योपिमवधीत्यादि नचित्यती मन्डूकप्रुत्यावाह
इति मत्तिकावलाकीत्यादौ स्त्रीमात्रविषयाच्चातिवाचिनी न ॥

प्रथमवयीवाचिनइति । कालकृता शरीरावस्थावीचनादिविषय । तत्र
यद्यपि केचित्कौमारयीवनमध्यत्वग्रहत्वाभि चत्वार्योऽह ।

अथत्तु कौमारयीवनम्यविरलानिषीच्छन्ति अपरिणु आपीरुपाहवेहालीयावत्
शीरनिवर्तक मध्यम भ्रततिर्यावत्परतीरुह उच्यते इत्यन्यथा घोष्याहु तथापि
यावत्तीरुहिसम्योऽवस्थायाः सर्वाएकीकृत्य प्रथमवय । याथापथयवत्यसारा
शीकृत्यद्वितीयमितिद्विवय पत्तोऽचामिमेत सचोक्त तद्वतां यावदनेन बहिसम्य
पथादपायन युज्यतामिति एतदे वाभिप्रेत्याह प्रथमग्रहणाद्दृइति ॥ आह-

मृगाक्षी तत्त्वही वा पशुणात् पशुवदना कमलवदना
इत्यादौ न भवति ।

ऊदोकादक्षेरोष्वा यज्ञव्य' । X ।

अंगुलि' बहुली धुलि धनी पाजिः प्राजो । अक्षेरिति
विशेषणात् कृतिः भूति' ।

एच भन्वाटे' । १६ ।

महदधीलम् । अद्वसू तैमशाङ्गं प्राणिव्या-विकारजम् । अतस्तस्य तत्र दृष्टं
तेन चेतनमायुतमिति शरीराभ्यन्तरे चारिषाङ्गः । प्राणसोऽस्माभ्योति प्राचीन
चित्तप्रतीति प्राणिव्य तत्तमादम् । एव मोक्ष्यापि प्राणिव्यवाक्याङ्गाणां
नवाह । अत्रमिति । तस्य तु द्रवत्वात् एवमपि ज्ञानस्य प्राणिव्यवाट
द्रवत्वात्तमाङ्गतास्यादत्र पाठः । मूर्तिमदिति । अत्रैवमत्र दृश्यरिनाथं
काठिन्यादिसंविशेषो वा मूर्तिमै हासार्थेति तस्य ज्ञानस्यायुतमनेन
परिमाणवत्तस्य गुणमयमपवन्न वा अतानशीकारादभूर्तिमत्र ज्ञानस्य
व्यय । एवमपिमोक्षादियं शीतलचणवत्ताक्याङ्गता स्यादत्र पाठ अकारिजमिति ।
विकारीवातादिवैपल्यतो न जातः । शीकादिभ्य विकारजः । रूपादिपरित
कोशादे स्माङ्गतामयदायमाह अतस्तस्य च नृपथेति तत्र प्राणिव्य न दृष्टं अन्व
तत्र अतमानमपिसाङ्गः । एवमपि प्रतिमायवयवानी मृगाक्षीनां प्राणिव्येन विं
यादिनामस्य तत्राययप्राणिव्यापि मन्त्रे स्यात्तदपितथैव । प्राणिसुखादि
मन्त्रमप्राणिसुखाद्यपि जाकमितिभावे एतादृशेषु मुक्षीमुक्षीवात्वात्प्राणिव्य
सुखनाथा प्रतिमा प्रत्युदाहरणेषु कर्तव्यं सुखाद्याला अत्रैव दामुत्राणां मुक्षी
त्यादि ।

हृदिकारादिति अक्षेरित्यत्र त्रिशन्नेन अर्थाद्यद्यते अर्थादित्यर्थः । अत्र
अकारणि अक्षरणि विद्यानी न वक्तव्यत्वात् ।

द्विषः । मन्त्रादेरित्यादिशब्दात् तत्राकार्याधिकृतिकुमिद्व्युत्कर्मशीलमन्त्रेपुत्र
कृतानुप दीये एव अन्व पृत्तकृतु स्यात् ।

मन्वादिर्गणात् स्त्रियामोप्प्रत्ययो भवति एकारादेशश्च
चकारान्मनोरौ वा । मनावो मनुः वृषाकपायी ।

पत्रादयः । १५ ।

पत्रादयी निपात्यन्ते । पत्नी अन्तर्वह्नी सखी अशिक्षी
अहंजरती प्राची प्रतिची उदिची समिची । दार-
शब्दो नित्य बहुवचनान्त पुल्लिङ्ग । दारा दारान् दारैः
दारैभ्यः २ दाराणा दारेषु हे दारा ।

वीर्गुणात् । १६ ।

उकारान्ताद् गुणवाचिनो वा स्त्रियामोप् प्रत्ययो
भवति । पट्टी पट्टः मृद्धी मृद्दुः तन्वी तनु चञ्ज्वी ऋजु ।

पत्रादय इ स्त्रियादेश्यतीवानुहते क्वचिदर्धविशिषे क्वचिद्यवतित्यवस्थापनी
यम तत्र पत्नी इति यत्रसर्वोऽग एकपुत्र्यतगवा पति स्वऽपलपत्रान् प्रमाणात् विद्य
मानपूर्वस्य तु वा दृष्टपत्नी दृष्टपति मपत्रात्पुत्रिन्य मपत्नी एकपत्नी । अन्तर्व-
होर्भयान् एवमन्वयान्तर्वतीशाला तथाभट् धामिपतिवती अन्यपतिमती भगरी
तदा मर्षीसुप्रथमा मन्वुर्भाष्यादि नशिष्टयन्ता साचञ्ज्वी अजरतीप्राचीमकी
मान्पौ मूरी अरणी अमितपतिवधारमिकीपलिङ्गीण्तापनीजानपट्टी कुञ्जो
अमवधेवदृष्टान्ता गाथी आवपनयेत् गोवा,त्या एत्वी अकृत्रिमाचित्स्वलाया
भाञ्जीयाणाचित्भाञ्जान्या गानीस्वीत्यर्चेत् नानाऽत्या कापी वधेचेत् कात्याऽत्यानाथी
अनाच्छादमधेत् भीलाऽत्याकुयोअयीविकारचेत् कशाऽत्या कामुकीमेदुनेच्छावतोचेत्
कामुकात्या ऊवरोकेमवेक्षेत्कवराऽत्या औपधीप्रापिनि च नीनीमद्रापावा भीपी
भीनानोषीमीसेत्यादयोऽर्धितलचपा पत्रादी द्रष्टव्या ।

वौ । वाची मुकशब्दे मन्नुशीपादभेदोपचारात् मुफनवाचको गच्छते ।
वा इत्यन्वय स्थैर्येभ्यश्च मयानीपथाश्च सव पतिभ्यराकत्या । पाठ्यु मुकशब्द

उत्तज । १७ ।

उकारान्ताभ्रनुचजाते स्त्रियाम्प्रत्ययो वा भवति
पङ् पगु धामोरुः वामोरुः ।

यूनस्ति । १८ ।

युवन शब्दात् स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति युवतिः एभ्यो

श्रीलम् । सत्वे निविशतेऽपेति इत्यत्रातिषु इत्यस्ये चाधेयत्राजियात्रस्येति
 प्रकृतिसुंषः । इति सत्त्वं द्रव्यं वाक्यस्यात्यत्रात्रस्ये दृशत्वात्सत्वे निविशते इत्यनेन सत्त्वं
 द्रव्यभाववृत्तित्वात् सत्त्वं तत्र च सत्त्वात् इत्येते । तस्याद्रव्यगुणकर्तृगुणो
 एव च द्रव्यत्वस्य द्रव्यभाववृत्तित्वात् प्रातिपदिसादत्त आह अपेति अपत्
 ष्कति अद्यात्सत्त्वादेव यथापीततायाम्भादेर्भौमिमा नचेव सत्त्वात्वादिर्द्रव्यात्
 येति । यद्येव गीत्र साद्यादिमति वतैमानसद्वादेरपेति एत आह इत्यत्राति
 इत्यय इति गीत्वं हि द्रव्यत्वात्कलरगानाजातिषु न दृश्यते गुणस्य चात्मात्
 दृश्य भीलादेस्तथादिष्वपि दर्शनात् एवं सकल जातिष्वत्रादेर्द्वे पूर्वोक्तविशेष
 विशिष्टत्वात् कर्मत्वतिव्याप्तिवारणायाह चाधेयत्राजियात्रस्येति चाधेय उच्यते
 पुष्पादिवीगाहस्यादिविषय गन्धन अक्रियायां निव्य चात्माशब्दे सकलादि कर्म
 नूत्याद्यमत्र नर्त्तव्यं इत्यस्येति न्यासि तस्य सारम्भकावयवेषु निवेदानप्राप्तिपय
 मादुत्याद्यरूपत्वात्स्यत्वात् स्यात् मीऽमत्ववृत्तितुषु च इति गुणो न दृश्यत्सभाव द्रव्यत्
 तु द्रव्यत्वभावमिति ननु सत्तादीनां मित्यत्वादुत्याद्यानुत्याचीमयरूपत्वाभावेद्वारि
 प्रसङ्गाभावात् पूर्वोक्तविशेषत्ववैयर्थ्यमिति शेषस्यम् नित्यगुणमवधार्य न्याधिकरणी
 स्याद्यगुणेनाग्नीभगरूपत्ववत्त्वात्सत्त्वजातीयोर्मिलितयोक्त्याद्यानुत्याद्यरूपत्वादिति
 प्रभवध्यायनहारणार्थं तदिति दिक् । कर्मस्यो वृत्तिरिक्तत्वे जातिभावात्तयो गु
 इति तु तान्निका ।

अतः । अथापि पूर्वोक्तौ वागुत्तस्येव हेतु एव्युरित्यादी न । यद्यपि ज्ञसी
 कारविधानपि दीर्घेकादीशाहोचयवसुत्तपयते तद्यपि दीर्घैरिधानसामर्थ्यादत्र
 यत्र औपकथ रित्यादी समाचारकप्रत्ययानावायंमिभ्यनुसर्त्तयम् ।

लामत्वात् श्यादय. आवन्तादाप् श्वाप् इति सिलोप. इव-
न्तादये पसोर्लोपः पूर्ववत् प्रक्रिया ।

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

यून्क्षिरिति । तुवन्श्च्यतिप्रत्ययो भवति । ईषोऽपवाद ङलोप पुरति ।

१ इति आरम्भतत्प्रादे भद्रयासुदेवविरचिते स्त्रीप्रत्यय- ॥

कारकाणि ।

अथ विभक्तार्यो निरूप्यते ।

निर्द्धार्ये प्रथमा ॥ १ ॥

धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छब्दरूप लिङ्गान्तस्यैवाये

लिङ्गविशेषपतिपादक प्रत्ययादिकल्प्य पूवाङ्गस्यादिप्रत्ययनियामक प्रकरणमवस्य
भगत्या मारिषु प्रतिजानीत ।

अथेति विभक्तौना द्याचो वाच्यो वाच्ये विभक्त्यर्थे स च प्रातिपदिकाशय
धन्वन्विक्रपत्वे वाच्ये येषु शेष्येषु या या विभक्त्यो भवति त विभक्त्यया स्य
नि भान एतच्चर्म काव्यभिप्रायेण तत्र प्रथमोद्दिष्टप्रथमायमाह ।

लिङ्गाये इति धातुविभक्तिकर्म्यैर्मर्थवर्त्तिनमिति कात्यादिषु लिङ्गान्तान्तराभि
धानाप्रामलक्षणेन लिङ्गवक्ष्यमाह ।

धातुप्रत्ययवर्जमित्यादि । प्रथमशब्दाच्च प्रत्ययविशेषी विभक्तिरूपो लक्ष्य
नामनक्षय लिङ्गवक्ष्य च विभक्तिवर्जित्वाभधानात् धातुवर्जमिति तु सप्रवर्त्ति
प्राय विचारविशेष्य नामनक्षयात्तोऽवनेय शब्दात् इति शब्दप्रकृत्युपलक्ष्यमूला
न्तरान्तपदथा शब्दप्रकृति कसर्वापि लिङ्गात् इत्यर्थे पु स्त्रीनपु सकल्लिङ्गा
नू तन्वात्तरीयकस्याभिप्राये एव । अभिहितकारकाणां प्रातिपदिकात् सपदात् इति
वचसाप निर्द्धार्ये प्रथमा लिङ्गाद्यैश्च सर्वानुत्प्लुतत्वे नि तत्र तत्र कर्त्तव्यताविशेष
विवक्षायां शिरोय निविशयविधानात्कामान्यविहितप्रथमाया वाधात्प्रातिपदकम् ।

सन्मात्रे प्रथमाविभक्तिर्भवति । लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित् । तत्सद्ब्रह्म ।

अन्योक्ते प्रथमा ॥ २ ॥

रवि रिवराजते राजा । रोपत्क,मारी रोरूपयते ।

बोभुज्यते भुवं भूपालः । प्रागास्तां रामन्तच्छणी ।

यदा कर्ता प्रथमान्तः कर्मणि द्वितीया तदा ॥

यदा कर्ता तृतीयान्तः कर्मणि प्रथमा तदा ।

सन्ति सन्तः कियन्तः कुमारा शिरते खेरं रोरूपन्तेच

नारका जेगीयन्तेच गीतज्ञाः मेन्मियन्तेरुजाहृताः ।

विगाटयोपीति । क्वचित्प्राथम्येण । विंगन्तीवपुंसकप्रशब्दात् प्रमादपथीपचयसांभवेतिरूपोवमुधर्मं सप्तग्रामप्रसवौ लिङ्गमित्यादिनामङ्गाभाष्याद्युक्ते, परिमाथसारिणीय आटकमित्यादिशब्दात् परित सर्वतीमानन्दाहनीहृदिमम पात्रम् सपन्नामं प्रमाणश्च यत्नं एकत्वहितवहुत्वानि एते प्रथमार्थाः । प्रथमायाश्चर्चा एषैरेष्वपि प्रथमाभवतीत्यर्थः । सदाहृति तदित्यादि । तत्स श्रीतिवाक्येतिरुत्पन्नेन कारकविशेषानाकलितवहुमापमुच्यते । सदित्यनेनापि सदधीतिवाक्येतिरुत्पन्नेन । नित्य विज्ञानमानन्द ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मपदेनापि निरस्य समानविशेष सन्मावमुच्यते ।

यथावत्तद्विभक्त्यन्वयी यत् सत्कायचयावाप्यत्वेन परमायं सन् तदब्रह्मेत्यर्थः रवि रिवराजतेराश्रित्यादौ कर्त्तव्यार्थेति तिङ्गाद्युक्तत्वाद्ब्रह्मार्थ इत्यनेनेव प्रथमा । तथाचोक्तं महाभाष्येऽभिहित्तीर्थोऽर्थे सन्पद्य प्रातिपदिकार्थे इति ।

नचैवमन्योक्ते प्रथमित्यन्वयेय व्यंगपरिचित्वाच्यम् तस्य कर्माद्यर्थं सदावाद्वितीयादिप्राहावपि निधमायंत्वान् । ततथायादनुक्ते कर्त्तव्यार्थे द्वितीयादय इत्यर्थः ।

यामकचमाभिमुषीकरश्च तस्य च लिङ्गार्थत्वाभावादारम्भ । ई पचन् ई पच-कनेत्यादौ हभीचरुष्य अद्वयानुष्ठीसुक्तत्वात्पूर्वेष्वपि भगीशुभं भगीशु ते इत्यत्र

श्रामन्वयेच ॥ ३ ॥

श्रामन्वणमाभिमुखीकरणन्तस्त्रिचर्यप्रथमाविभक्तिर्भवति
मा समुद्धर गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ।

कुमारौ स्वैरमासाद्याच्चमध्वंभी तपस्विनः ॥

भोस भोस भगोस् अघीस् ॥ २ ॥

एतेशब्दानिपात्यन्ते धिविषये ।

चमस्वभोदुराराध्यभगोस्तभ्यं नमोस्तु ते ॥

अधीष्व भोमहाप्राज्ञ घातघाघा स्वर्घश्चर ।

॥ इति प्रथमा ॥ १ ॥

शेषा कार्ये ॥ ४ ॥

कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विशेषावधी सन्ध्याऽऽधार
भावयो शेषाविभक्तयो द्वितीयाद्या एवार्थेषु भवन्ति ।

कर्ता कर्म च करण सम्पदानं तथैत्रच ।

अपादानाधिकरणमित्याऽऽहु कारकाख्येष्ट् ॥

अद्यु ते इति ऋट न सोतीत्यसुत तर्कं सोनु ते परशक्त्यप्याभावादविद्यमान
इत्यादिन्दर्भ । अस्या असङ्गकारापव मुषयतया प्रापन वा स्तुति । तत्र मन
अत्र पानामनन्तत्वात् पामस्यनात्तद्विशिष्टवचनासम्भवादविद्यमानास्तुतियस्य तत्कत्वा
अन सुवाक्यसामर्थ्यात् केवलं तुष्य नम इत्यर्थ । एतद्वीक्ष्य कानिदामेन भूतार्थ
आहति सा द्वि न स्तुति परमिद्धिन इति । यदा च केशवे विरिञ्चिस्त्रिभिधानात्
एन प्रकृष्या स्तुतिर्यस्य स तथा सर्वैरेवविरिञ्चिस्तस्यर्थः । इ अद्या अद्यवन स्वसा
थ करणाशब्दे माप घातयेत्त्वव ।

अथा कार्ये इत्यादिभिन्नपदनिर्होर्गे द्वितीयादिविभक्तीनां षट्कपदादौर्भव
संस्कृतापः । उक्तादन्ता शेषा इति अथमादा उक्तत्वात् अथा अर्थद्विष्टादिति

कार्यैकर्मकारके उत्पद्ये प्राप्ये संस्कार्यैविकार्ये च द्विती
याविभक्तिर्भवति ।

कटं करोति कारुकी रूपं पश्यति चाक्षुषः ।

राजं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥

गथा षड्भिन्नय इत्ययं तत्र तावदोषितानोषितविविधकर्मणो रीक्षितस्य च वि
धेऽपि मस्कार्यैविकार्ययोरवान्तरभेदभाद्रित्य चातुर्विधेनाह ।

उत्पाद्य इत्यादि । तत्र यदसञ्जायते तदुत्पाद्यं तत्र शीत्याद्यविकार्यसम्बन्धिनी
विज्ञेया । प्रत्यक्षेष्वनुमानेन वा न प्रतीयन्ते केवलं प्राप्यते तदा मदाप्य स्या
त्पराधानेन व्यपदेशान्तरनिमित्तं सस्कार्यं प्रकृत्युच्छेदे नावस्थान्तरत्वमापाद्य
विकार्यं । प्रकृत्युच्छेदतदुच्छेदाभ्यां मस्कार्यैविकार्यत्रिकाययो भेदी न वास्तव ।
अतएव चैविध्यमुक्तं भर्तृहरिणा निहत्य च विकार्यं च प्राप्यते इति विधा म न ।
सर्वेक्षिततमं कर्म चतुर्धाऽभ्यस्य कल्पितम् तथा यदसञ्जायते पूर्वं जन्मना यत्प्रका-
शते । तन्निर्गम्य विकार्यं च फलमेधा व्यग्रस्थितम् प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्
काष्ठादिभक्ष्यत् किञ्चिद् वा तरोत्या मुक्त्वादिविकारवत्प्रकृत्याकृतविशेषाणां विधि-
यश्च न कल्पते दर्शनादनुमानाद्वा तन्प्राप्यमिति कल्पनं । अनीक्षितं च द्विधी-
यैदासीत्ये न स्यात्प्रार्थयत्कर्तुं रनीक्षितम् सज्जानरेरनाख्यात यद्यज्ञायन्त्यर्क-
मिति सप्रान्तरेरनाख्यात अपादानादिकारकविशेषे रकथितमित्यय । अन्त्ये क द्विध
कर्म चेत्यादित्यज्ज् एदेवं सप्तविधं कर्म उत्पाद्यादिवत्तुर्विधं कथ्यमेवोदाहरति
कटं करोतीत्यादिष्वपि निति प्राप्यसीद हरम् राज्ञसिति च सस्कार्यस्य अन्विदेका-
भस्कारण राज्यशब्देन विवक्षणात् अनीक्षितोदाहरणं च अत्र भक्षण इति भुक्ते
एव यत्कन् ह्य भूयति । अकथितस्य च दुष्कार्यप्रदर्शितव्यो ननु एव सति
कर्मसुक्तं भोक्तुं सत्यवददृष्टदृष्टसुपपत्तर्भगाक् दुष्कार्येणां चतुर्धा यत्कर्म-

अभि सर्वतसोः कार्याधिगुपत्यादिषु त्रिषु -
 द्वितीयाऽऽन्नेद्वितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते

अभितो ग्रामं नदी यद्वति । सर्वतो ग्राम वना
 सन्ति । धिग् देवदत्तं । उपर्युपरि ग्रामं मेघा पतन्ति
 अधोऽधोग्रामं बलभाः पतन्ति । अधधि ग्राम शृगायर्
 समया निकषा हा प्रति योगेऽपि ।
 समया ग्राम । निकषा ग्राम अनु ग्रामं ।

तदुत्पलमपाद्यादिभिः कथितं कर्म यदा—गा मयीदुदोष धरामत्रं यदाधि व
 शधिम् हरीष देवान्पातासं पदच्छेत्त्वं च वाञ्छितम् । धर्मोक्त्याधिन्ने वेदमद्वी
 पद्येति । पादिवागन्वशाद्भक्तिं शिखीकीमन्त्रयद्रिपुत्र धारकामनयद्रभूत् रुकि
 नहरपुरम् । अकर्षस सन्निपिन मनस्य शीरधिं सुधाम् अवहन्नादिम् शिभ्रुमद
 दरीन् सुरान् । अयाह सुतस भगन्तमुमुत्रादिविजान् सुभम् । पञ्चमिं प्रा
 कर्म य फलस्य हरिभजे । इत्यादि इति प्रथितां ततवार्षिणात्रिमितभूतन
 निष्पादयतीत्यर्थं तं हरिभजे इत्यन्वयः । एवं पतन्ति सर्वत्र सम्भवते धर
 मासन्नक्षरणाद्यपाद्यादिलेपि तदविक्रयायां निमित्तत्वमाशायेन्वे षष्ठादि
 सुशर्ककत्वविधि यदायमनाद्यकधातूनामण्यत्वावस्थाकतुं कीनावस्थायां क्रम
 यदा—इत्थन्नमप्रतस्मै वेदार्थं ज्ञानवेदयता आशयदाश्वत् देवान् वेदमध्याप
 धिम् । आसन्नं धनिसे इत्यो मध्य मी श्रीहरिगतिरिष्यादिमयीगानुसारेण
 कल्पपूर्वं अक्षेरणाव्याहीभ्यतीत्यादि । एव कारकद्वितीयासुप्रोपपदद्वितीया
 अभिसर्जितरीरिति । अभिय सर्वेषामिन्त्री ताभ्यातसो अभिसर्जितरी ह
 न्मूयभाषं पक्ष इत्येकमभिसम्भवत इति व्यापत्तस प्रत्येक सम्भव तत्रा धिक

कालाध्वनोर्नैरन्तर्येऽपि ॥ ५ ॥

कालाध्वनोर्नैरन्तर्येद्वितीयाविभक्ति भवति । मासमधीते
क्रोधपर्वतः । नैरन्तर्याऽभावे मासस्य द्विरधीते । क्रोधस्यैक
देशे पर्वतः ।

॥ इति द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीया कार्या उपधाद्य उपरि अपि अध एतेऽवयवेषु धावे द्वित द्विभिव
एकमिति विक्राण्यीकरणत् द्विशारितमन्ते येषु तेषु योगे द्वितीया कार्थेत्वर्थ
ततोऽन्वेषापि अभयत प्ररित । समयानिकषाहानेप्रतीत्यादिधीमेऽपि क्रम
पीदाहरति ।

अभितो ग्राममित्यादि । भिक्षुजात्रेत्यादी जात्रादीनां सम्बोधनेन विवचनान्त-
कृताद्यर्थाविवचनाद्विग्रहयोगाभावात् द्वितीयादी उपर्युपरीत्यादी उपर्यध्वस
सामोष्य इति विवेचनम् ।

समयानिकषामन्दी सामोष्यलक्षणम्बन्धयित्तौ अथ यथापि सम्बन्धोभय
निष्ठतादुभयवर्षि योगस्तथाप्ये तद्वचनस्य षष्ठापवादवात्पशदी व्युत्पन्नित्वत्क
इति न्यासाद्देवै न षष्ठोप्राप्ता तत्रैव द्वितीयासम्बन्ध द्विनटत्वेऽप्यप्रधानादेव षष्ठोति
वचमाणत्वात् अपि शब्दस्य विकल्पात्तत्वेन हा राम हा देव तातमात इत्यादी न
क्रियाविशेषणानामपि कर्मच स्त्रीकर्मोदन् फलति क्रियाविशेषणानामपि कार्थ्या
दीनां कारणम् काल्पौ न करोति प्रत्यक्षेण पश्यति सुखादीनां च वा मुग्धं सुखेन
वा करोतीत्यादिप्रयोगानुसारेणान्यथापीत्यतोऽवस्यम् ॥

कालाध्वनोरिति । कालाध्वार्थे नैरन्तर्ये अन्यन्तमयोगेऽर्थेद्वितीयेत्यर्थ ।
नैरन्तर्ये किम् मासस्य द्विरधीते । क्रोधस्यैकदेशे पर्वतः । कर्तृसाधनधीरिति

दानपात्रे चतुर्थी ॥ ७ ॥

दानपात्रे सम्प्रदानकारके चतुर्थी । सम्यक् येशोबुद्ध्या
प्रदीयते सत्सम्प्रदानं ।

ददाति दण्डं पुरुषो महीपते

नैचातिभक्ता नच दानकाम्यया ।

यदीयते दानतया सुपात्रे

तत्संप्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः ॥१०॥

वेदविदे गां ददाति । अन्यत्र राज्ञोदण्डं ददाति ।

रजकस्य वस्त्रं ददाति ।

इति चतुर्थी ॥४॥

भिन्नइति । क्लृप्तं कर्मोक्तिमितिराश्रयात्कर्मण प्रथमा । वानरे कर्तुंभि
रगायेष मधुः पिदीषीषीपि तै रामेण वा सह पुनरपियुचते ।

करायैषेति । आतारैकवचनम् ॥

दानपात्रइत्ये तद्वाक्या कुरुते - सम्प्रदानकारकेइति दान नाम पूजागुणहकाम
नया स्वस्य स्वं स्ववपरिचयानेन परस्ववापादान तस्य पात्रम् । न विद्याया
किंचित्प्राप्तता वापि पात्रता यत्र उक्तमिमे शोभे तदि पात्रं प्रचक्षते इत्याद्युक्तं
तत्संप्रदानकारकमित्यर्थः । तथाश्लोक्तम् । सम्प्रदानं तद्वत्प्राप्त्याप्युक्तानुपपत्ताम्यया
दीयमानेन संश्लेषात्प्राप्तमित्यर्थं लभते यदीति तच्चत्रिविधम् अग्निरा कर्तुं प्रेरकम्
अनुमन्तेति तत्रानिराकर्तुं यथा । आदित्वावापि ददाति । प्रेरकं विप्राव
गा ददाति नद्यं गां द्द्वीति प्रेरितोददातीत्यर्थः । अनुमन्तुं मुखात्वे गां ददाति ।
न प्राचक्षते दीयमाना च प्राप्तममन्ते भट्टइतिमिति । तत्रक भर्तृपरिचया ।

विद्वेषाद्यधोपधमो ३ ८ ।

विद्वेषोविभागस्तत्र योऽपिचिन्नमयाऽप्यप्यतया या विद्वेषितस्तत्रापादाने पद्यमी । धावतोऽप्यप्यतत् । भूम्योऽप्यतत् ।

इतिपद्यमी । ५ ।

मस्यभ्योपधो ३ ८ ५

मस्यभिमोर्मध्ये योऽप्यधोपधमो ३ ८ ५ ।

भेदभेदकयोः पितृ मस्यभ्योऽप्यप्यतत् ।

द्विष्टोऽप्यपि मस्यभ्यः पितृपितृभेदकात् ।

एकक्रियातः परस्पररापेक्षारूप, मस्यभ्यः ।

राशः म पुनर्मोर्मध्ये, पितृपितृभेदकात् ।

गृह्णां यद्यत् यद्यत् कर्षोना रमयद्यत् ।

इतिपद्यमी ३ ८ ५

अन्तरालरणात्कृतं यद्यत् मस्यभ्योऽप्यप्यतत् । अन्तरालरणात्कृतं यद्यत् मस्यभ्योऽप्यप्यतत् । अन्तरालरणात्कृतं यद्यत् मस्यभ्योऽप्यप्यतत् ।

विद्वेषोविभागस्तत्र योऽपिचिन्नमयाऽप्यप्यतया या विद्वेषितस्तत्रापादाने पद्यमी । धावतोऽप्यप्यतत् । भूम्योऽप्यतत् ।

आधारे सप्तमी ॥ १० ॥

तदाधारोऽधिकरणं यद्धिध श्रीपद्मेपिकर सामीप्यकर
अभिव्यापक ३ वैपयिकः ३ नैमित्तिकः १ ओपचारिकः ६ चेति ।

क्रियाक तृतीयः । यथा यस्मिन् पश्यन्नाह कथ्यात्वमिति । परस्परव्याप्येण
/ यथैत इत्यवस्थोऽन्यमवधित्वमुक्तं मेपात्कारक्रियापेवमवधित्वं पृथक् पृथक् मेपया
स्वक्रियापेव कर्तृत्व च पृथक् पृथगिति ।

सम्बन्ध इत्येतत्पर्यन्तम् । सम्बन्धे यन्तीति । सम्बन्धश्च स्वस्वतिभावावय
वावयविभावादिभेदादन्तः कारकभ्यश्चान्य क्रियासम्बन्धाभावात् । तदन्तः सम्बन्ध
कारकभ्यः ३ च क्रियाकारकपूर्वकः । श्रुतायामश्रुतायो च क्रियायां साभिधेयते
इति । तत्र श्रुतायो यथा नमायाणामश्रीयात् । अश्रुतायां राष्ट्रं पुरुष इति
तत्र यद्यपि सम्बन्धस्योभयाश्रितत्वाद्बुधोरप्यपर्यायेण वा षष्ठीप्राप्ता तद्यप्यप्रधाना
इव द्विविधेषुपादिव तदुक्तं परार्थे स्वार्थनि चेदादप्रधानं विनिर्णयम् विशिष्य तु
प्रधानं स्वात्स्वार्थसर्वप्रकाशनात् ।

अद्यभेदकवी द्विष्ट सम्बन्धोऽन्योऽन्यमुच्यते द्विष्टीयव्यपि सम्बन्धश्च बहुगुण्यति
स्वभेदकान्ति ।

एकवचनान्त्रिकमेणीदाहरति राष्ट्रं स पुरुष इत्यादिः अत्र क्रियायीति
पुरुषपादयः प्रधानभूता राजादिभिरप्रधानभूतविशिष्यन्त इति राष्ट्रइत्यादौ षष्ठो
पुरुषपादौ तु सिद्धाभा प्रथमेन यदा पुन पुरुषोविशेषश्च तदा पुरुषस्य राजत्वैव
यदा श्रीभाष्यप्रधानत्वनं विवक्षितं तद्देभाभासपि षष्ठ इव यथा राष्ट्रं पुरुषस्य
वस्वमित्यादि ।

आधारभावयोरित्यसौदृशमाह । आधारे सप्तमीति अधिकृतयत यद्धिध
आधारः । अ च क्रियाव्यङ्ग्योक्तधरोरेव । तद्योक्तं भूँइरिषा । कर्तृकण्ठ

कृते गेते कुमारोऽसौ षटे भाव सुधीरते ।
 तिलेषु विद्यते तैलं इति वक्ष्यामृतं पर ॥
 युद्धे सव्रगते धीरोऽङ्गुल्यये करिणो गत ।
 भाव क्रियाक्षयणतत्रापि सप्तमीः ११ ॥

प्रमिवक्रिया अप्रसिद्धक्रियाबोधन भाव । वा
 टिव चीर आयात । पतत्य शुमान्नि पतितोऽगति

अयोपपदनिभक्तार्थानिरूप्यते ॥

विना सह नमस् कृते निर्द्धारणे व्याम्यादिभिः ।

व्यवहृताममासादारवम क्रिया प्रपञ्चम क्रियासिद्धौ शब्देऽधिकरण कृती
 आधारत्वेनाधिकरणमप्यात्मभिर्वाधिकरणभेदानाह षड्भिर्भिरिति ।
 अथ सिद्धयोरुपधारणयोगा प्रादेशिक सन्धय उपप्लेष । सामोप्य सा व
 भव समीचे भव साजादिकमिति वा अपृथगदेशयोरुपधारणयोगी सकल
 सम्यग्भेन व्यापकताभिप्रायक विषयीऽप्यत्र भावस्य भव वैषयिक निमित्त
 चम् उपचारितस्यवा तत्र भव समीचेऽहर्षी कृते गेते इत्यादि ।

भावपद व्याधिरुक्तानुसृतस्यपगाह भाव क्रियास्यव्यतिरिति । क्रिया
 वा च प्रसिद्धा अप्रसिद्धा चेति द्विविधा । तत्रापसिद्धादुत्पत्त्या लक्ष्यत्वा
 त्प्रसिद्धया क्रिया अप्रसिद्धास्वाराणांमनक्रियाया अवयव भाव इति भा
 विन्तित्वात्प्रसिद्धया वपदक्रियया अप्रसिद्धधीरात्मनक्रिया लक्ष्यते ।

अटमाली सूर्यस्यतन प्रसिद्ध चराति प्रपञ्चस्यतन अप्रसिद्ध ।

एव कारकविभक्तौ प्रदक्ष्योपपदनिभक्तौद्वैतयित्तुमाह विना सह ।

अयुमाच वद प्रत्येकमिष्टमभ्यं इति व्याप्रादादिप्रत्यय प्रत्येकं सम्यक्
 धवितादिभिर्वाग्नि विनोवा । स्यादियोगे तृतीय । अम अदियोगिने
 कृते आदिभिर्वाग्नि पद्यमो । निर्द्धारणादिसंज्ञानिर्द्धारणादी यवी ज्ञान

यतैरपि योगे हिते याद्या विभक्तयो भवन्ति । विना
पापं सर्वं फलति ।

विना वातं विना वर्षां विद्युत्तः पतनं विना ।

विना हस्तिक्षतं द्योपं केनेमौ पतितौ द्रुमी ॥

अन्तरेणाक्षिणी किं जीवितेन अन्तरा त्वां मां हरि
रित्यादिपदात् याह्यं ।

सहादियोगे तृतीया ॥ १२ ॥

सह सद्ग्रं साकं साह्यं स्रमं योगेपि तृतीया । सह

मनोवि चकारात् पापेन विना पापादिनेत्याद्यपि अन्तरेणैवैव नवस्तयोः ।

अक्षिणी इति द्वितीयादिवचन । अन्तरा मध्ये इत्यर्थः ।

इत्याद्यादिपदाद् याह्यमिति । इत्यादिनेत्युत्पत्त्यादिशब्दस्य प्रथमे सम्बन्धात् ।

यानुसारेण तृतीयार्धे हीनाद्यानुदांगे नदीमन्वरसिता सेना नया सह सम्बन्धे ।

यद्गृह्णीति सुरा हरिणा इत्यर्थः । तथा हीनाद्योपयोगेऽपि उपहरि सुरा

हरिणा इत्यर्थः । तथा लक्षणेन भूताप्यानभागवोच्चारणके प्रतिपक्ष्यशुभिर्योगेऽपि ।

तत्र लक्षणे हरिं प्रतिपरिचयु वा प्रकाशते भक्तिः । इत्यभूताप्याने भक्तोक्तिः

प्रतिपरिचयु वा विश्वोभक्त इति तात्पर्यार्थः । भागे लक्ष्मीर्हरिं प्रतिपक्ष्येण वा

वाहरेणोभक्तोक्तिरित्यर्थः । वीक्षायां भूतं भूतं प्रतिपरिचयु वा प्रभु । एकेकजि-

भूते प्रभुरसौत्यर्थः । तथा भागवत्कृतलक्षणाख्येकाभिधीर्णेऽपि हरिमभिवर्तते ।

मनोहरिमिति । इव देवमभिसवति । तथातिरुक्तमप्युत्पत्त्यादियोगेपि अतिदीवान

रुष इत्याद्योपपादनमूला ।

सहादियोगे तृतीया दर्शयन्नाह—सहस्रशब्दादि । लक्षणे अभित्यादिनिर्णय

साप्यापकागधीर्मां विनापि तदर्थविवक्षायां तृतीया यद्यपि योगस्य सम्बन्धत्वात्

दुस्रसम्बन्धान्नितत्वादुभयस्य प्रगतिस्थदापि षट्पत्त्यादत्वादप्रधानादेव आदिसाप्यात्

अन्तरेणाक्षिणी प्रकृत्यावाह । पापेणालसः । मोक्षेण मार्गः । समेनेति ।

ऋते आदियोगे पञ्चमी ॥ १४ ॥

ऋते ज्ञानान्नमुक्तिः । अन्योऽष्टहाङ्गिहारः ।

ऋते योगे द्वितीयापि ॥ १५ ॥

ज्ञानमृते

नियतकालं वेतनेन स्वीकरणे तत्करणाद्वा शताय शतम वा परिष्कृतं
 वेद्योगे मप्यमानात् मन्त्रिर्धानाय कल्पते मप्यते जायते इत्यादि तर्क
 तादृषि वाताय कपिला विद्युत् । हितवीने च प्राज्ञपाय हि
 तुमर्षक्रियायोगे तुमुनीऽप्रयोगे कर्षाश्च फलेभ्योयाति फलाभ्याहृतौ
 तदा तुमर्षभावप्रत्ययात्माश्च यागाश्च याति यष्टु यातीत्यर्थे । भीका
 शुकवर्णश्चान्यते कर्षाश्चि वाऽनादरे । न त्वानुष्ण नष्टनाये वा मुमु
 खा नामं मन्यइत्यादि । अश्ववर्जिते मन्त्रार्थानां कर्मणि शिष्टाया वा
 वा मत । अश्वनि तु नामे याति । उत्पद्यतौ तु भवत्येव उत्पद्येन
 अर्षिष्ठायां तु मनसा वने याति इत्यादय प्रयोगतोर्षाया । अश्ववर्ण
 कम्पादिक लोकाश्च शब्दस्त्वनादावसीयम् ।

ऋते आदियोगे पञ्चमीमुदाहरणम्—ऋते ज्ञानादिस्थादि । अन्य
 शब्दात्तन्मार्थोययोगेपि इतरीभिर्जीवा यामात् । अन्यीदेवदत्तायश्च
 आदियोगस्य यश्चदत्तादिनिष्ठत्वेपि एकत्वएवोपपद्यते पञ्चम्या त
 प्रतिपादयितुं शक्यमिति द्वितीयास्तन्मन्त्रिनः पञ्चमी न आदिमस्यादि
 पूर्वा यामात् अयमन्त्रात्पूर्वः दक्षिणेत्याजलनिपात दक्षिणादीत्य
 योगेपि दक्षिणा यामात् दक्षिणादि यामात् भारभ्यार्थयोगे बहिर्षि
 रथ मवात्पूर्वमिति वा द्वितीया इति । यामादिति पञ्चास्यानयोगे च

विनायोगेऽपि तृतीया ॥ १६ ॥

ज्ञानेन विना ।

द्विग्योगेऽप्यसौ ॥ १७ ॥

पूर्वोद्योगाद्दत्तः ।

निर्धारणे षष्ठीसप्तम्यौ ॥ १८ ॥

निर्धारण क्रियागुणजातिभिः समुदायात् पृथक्करणं

यत तदा प्रतिषेधे उपनाशात्पञ्चमी प्रथमं कृत्वापूति कृत्वासदुभय इत्यर्थः । इति
 दाने च तिस्रो प्रतिपञ्चति मायात् तिष्ठान् महीत्वा मायात् ददातीत्यर्थः ।
 इत्यभिनवा नामाद्योगे पञ्चमी तृतीया द्वितीया च पृथक्विनामानायाभात् यामिण
 याम वा तथा अद्रथयययानां स्त्रीकाल्यकृत्कृतिपयानां कारणे वा स्त्रीकाल्यस्त्रीकेन
 अत्यादत्तेन कृत्तेषु कतिपयान् कतिपयेन वा मुक्तः । द्रव्यवाचिषे नृ स्त्रीकेन
 विषेण एत इत्यादि इत्यभिनवाद्येभ्यः प्रातिपदिकार्थे द्वितीयापञ्चमीतृतीयाभ्याम् ।
 यामस्य दूर यामस्थानिक दूरात् दूरेण वा अन्तिकादन्तिकेन वा तदावारणार्थेना
 धातूनां प्रयोगे वारवितुमिच्छात् यवन्धी गा वारयति यत्रिमिषमात्मनो दग्धेनमि
 ष्वति ततोपि मातुर्विधीयते कृत् तदा विद्यास्वीकारेऽभ्यापकात् उपभाषायदधीते
 यतथाप्यकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी तद्युक्ताद्धन प्रथमानन्त्यौ स कालान्तरमी
 पनाद्गामी योजन योजने वा कार्पण्येन चानुहायणी भासि इत्यादिप्रयोगादवसिद्यम्
 विकल्पादिषु च पूर्ववत्कारादेव ।

निर्धारणादौ षष्ठी दर्शयितुं निर्धारण तावदाशेषे निर्धारणमित्यादि । क्रियाया
 गुणेन आत्मा वा धर्मविशेषेण निर्देश्यमावस्य समुदायाद्विधीकरणं निर्धारणमि
 त्यर्थः । तत्र षष्ठी चकारात्मनश्चि स्यात्प्राप्तानात्मसमुदायादेव न निर्धार्याम् ।
 ननु निर्धार्येमाथोऽवयव समुदायाद्विद्य इति यदा तदाधारत्वेन विवक्ष्यते तदा

तत्र षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । क्रियापराणां भगवदाराधकः
 श्रेष्ठः । क्रियापरेषु वा । गवां कृष्णा गौः संपन्नचोरा । गोषु
 वा । एतेषां क्षत्रियः शूरतमः एतेषु या ।

स्वाम्यादियोगे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः ॥ १८ ॥

आधारत्वादेव ह्येव शक्तिव्यवहारी स्यात् यदाचक्षयवमन्वभवाच्च दिवद्याते तदा
 ह्यस्य शक्तिव्यवहारी इत्येव षष्ठीसादेति चेत्सत्यम् तस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात्
 निर्धारणार्थक्यच्छा समासनिषेधार्थत्वाच्च क्रियागुणजातिरित्यस्य सम्भवदुक्तकत्वात् ।
 असीमां क्षात्राणां देवदत्त पदुरित्यादी मन्त्राद्भिर्नपि व्यवच्छेदे भवत्येव ।

क्रमेणोदाहरति क्रियापराणामिथादि आराधनकृश्या कृष्णगुणेन उदाहरण
 लाया च भगवदागवकादयो विशेष्येभ्य आदिप्रश्नात्कृषिन्कृष्यन्त्यापि भक्ति इत्यो
 यन्त्ययो । तथा भावकर्तृकाणां ज्वरिद्वर्त्तमानो कृषार्यान् कर्त्तव्यं चोक्तं कृत्तति
 रीत । भावकर्तृकादन्वय भरीभूमी कृत्तति कर्त्तव्यत्वात्वा तु चोक्तं कृत्तनीत्येव
 तथा नाद्यत कर्त्तव्यत्वात् सपिपी नाद्यते सपिपेभ्यं भूयादिति प्रार्थयते इत्यद ।
 चन्वय वट्ट नाद्यति याचत इत्यर्थः । तद्योच्चाद्यते महत्त्वव्यवधिपथेभ्येति
 प्रपूर्वाङ्गत्वे । नाटयते नाटयते दिनष्टेय कर्त्तव्येण हिनातामचारस्योच्चाद्यति
 निपद्यति निपद्यति एहति प्रणिपद्यति नाटयति क्लान्तपते पिनष्टि वा हिनायां किम
 घाना पिनष्टि अवन्यतीत्यर्थः । तथा चूनश्ववहारायैर्वावहरतिपणशीतून्तार्ग
 श्वेष कर्त्तव्येण शतस्य व्यवहरते पणते वा अन्वय कृत्तव्यत्वात् व्यवहरति विपतीत्यर्थः ।
 वाह्यत्वं पणायति शीतोत्यर्थः । शतस्य टीत्यति शीतपणैस्व आस्य वा शत शतस्य
 वा प्रतिदीव्यति तथा च गोऽर्षप्रर्गमे कालवाचिन्वधिकरणे पञ्चकलीङ्गं भूत्से ।
 अधिकरणविवक्षयां तु विरहन्वधीति इत्यादिपशुमिदुग्नात् प्रथमम् ।

स्वाम्यादियोगे समासो चकारान्

अरतौ च कार्ये ॥ २१ ॥

अरतौ धातौ प्रयुज्यमाने कर्मणि षष्ठी । मातुः अरति ।
मातरं अरति ।

द्वितीया पञ्चमी च वक्तव्या ॥ × ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा ।

भयहेतौ पञ्चमी ॥ २२ ॥

चौराद्विभेति । व्याघ्राच्चस्यति । विद्युताच्चकितः ।

श्रीलितौ द्विवचनेनेत्यादौ च न ज्ञानो हरिश्चन्द्र इव ब्रजानामित्यादौ न स्यात्
तदा नपुंसके भावे ऋषीने कर्माद्यविवक्षायां षष्ठी । सतां मतां । कर्तृत्वे तु सङ्घि-
नंतम् । अधिक्करदवाचिह्नयोर्नेपि । इदमेपामासितम् । इदमेषां भुक्तमोदनस्य
उपपद्यमानकनेच योमे षष्ठीवन्म्या । कामुकं तदा द्विप अनुवां सुरस्य सुरं वा
द्विषन् । हत्यानां प्रदीपे कर्तारि वा मया मन वा मेज्यो हरिः । उभयप्राप्तौ
ज्ञयं षष्ठी न । तेनत्या ब्रज मावः कर्षेण । कर्तृकर्मसोदभयोः प्रातिर्यञ्चिनकृति
एदृशेने कर्षेचि षष्ठी आद्यर्थो । महादीप्तोऽमीपेनेत्यादिसंयम् ।

अरतौ । अरताविकल्पमुहय एतच्च अरथापैत्रातुप्रदीपे कर्मणि षष्ठीव्यर्थं ।
चक्रागाद्व्यर्थोऽपि । मर्षिषीदयते । अदतामीष्टे । कर्मविवक्षायां तु मातरं
अरति । ननु कर्माद्यविवक्षायां सम्बन्धमाद्यविवक्षायां षष्ठीविशेषानयंत्वमेतत्वेति
चेत्कथं न एतदाश्लेषामर्षाद्रुपपद्विधानपक्षे न समास इति सूत्रात् एतच्च
मातुः अरतिमित्यादौ समासभावः ।

हेतविति । साध्यसाधक इत्यर्थः । अन्व पद्य अन्वित्वं साध्यम् कृतकत्वं
हेतुः । अनित्य इति प्रथम प्रदीप्यच्च साध्यत्वस्यांतमायेवदीपः ।

भयहेतविति । भयस्य हेतुः अरतं तच्च यद्यन्यर्थः । भिषिषुपनपथं लुगुचा-
विगच्छमाद्यार्थां कृतच्च यावाच्चगुह्ये । पाशाद्विरमति । धर्मोत्पन्नायति ।

सारस्वते—

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २३ ॥

कस्य हेतोरिय वान्या । अत्रस्य हेतीर्षसति ।

इत्यभावेद्वितीया ॥ २४ ॥

ग्रिथ्य पुत्रेण पश्यति ससारमसरिण पुष्करणी नद्या
ति ।

येनाङ्गविकार ॥ २५ ॥

येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनोऽंगविकारो लक्ष्यते तस्माद् गा
या विभक्तिर्भवति । देवदत्तोऽष्टा काण । पादेन
द' । कर्णेन धधिरः । शिरसा खल्लाट ।

जनिवृत्तुं प्रकृति ॥ २६ ॥

हो च हतुः शोच शक्ति । प्रजास्य शब्दवर्त्मनाऽहेतुशब्दा पर शब्दन्त मत्
। अकारासवादिषीं तृतीयापि । कस्य हेतो केन हतुमस्यादि । सव
हतुप्रयोग द्वितीयाय तरिका सवविभक्त्यानिमित्तकारणस्यैव तु भवन्तीति
काणदय । की हतु का निमित्तो ग कस्य कारणादयत्यादि । सर्वनामा
पि प्रातिपदिकनापात्तृतीयादय इति केष्वित । शभिन् निमित्तो ग हान
। इत्य अन्न प्रकारेण भवन इत्यभाव तनिग्रथे ततीया भवतीत्यर्थे ।
पुनत १ ससारमसारत्वेन पर्यतीत्यर्थे ।

एत अङ्गानि सन्वस्येत्तु गरीरं यनति सद्भवतीहृत्तुत्वं न निदिश्यते स च
त एव विकारहेतुरिति एत विकृतेनाङ्गिनोविकारोऽङ्गानां तस्माद्गात्तृतीया

।

निकर्तुं । अन्नम अति जन्मस्य लक्ष्यते कता शनिकर्ता स च आयमान एते

जायमानस्य कार्यस्योदानमपादानमंघ्रं भवति । तत्रा
पदाने पञ्चमी ।

वम्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तदत्रह्येति विदुर्वुधाः ।-

आडादियोगे पञ्चमी ॥ २७ ॥

आपाटलिपुत्राद्दृष्टोदरः ।

तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ २८ ॥

मंयमाय यत्त धत्ते नरोधर्माय मयमं ।

धर्मं मोनाय मेवावो धनं दानाय मुक्तये ॥

कृध्यादियोगे चतुर्थी ॥ २९ ॥

कुराय कृध्यति मित्राय दृह्यति गुणवते अम्यति ।

मिमेत्याह - जायमानस्य कार्यस्येत्यादि । उपादानमत्र करणमात्रं रक्षणे न
मवाधिकारणम् पुत्रात्पुत्रमादीनायते इत्यादी तदभावात्प्रसङ्गात् ।

अपादानं । अपादाने पञ्चमीति सूत्रस्यानुसारेणैकं अपादानमत्रस्थानवापा
ने पञ्चमीति । आडादियोगेति मथ्यादाभिविध्यैकपाड्योगे पञ्चमी आदिना
मंनार्थकार्पण्यार्थेऽपि अपहरे परिहरे मसार हरि वजयिनामसार । इत्यद्ये
या मुक्तृप्रभवात्पि हिनवतीनज्ञा प्रभवति प्रथम इत्यत इत्यर्थे । तथा पराजि
योगेऽसञ्चार्यादपि पापात्पराजयते इत्यादिप्रथमम् ।

तादर्थ्य इति । तच्छब्देन काव्य निर्दिश्यते तस्यै इदं तदर्थं तदर्थेऽन्वयं कारण
स्वभावात् ततश्च पञ्चमी प्राप्तायां वचनम् ।

कृधादियोगे अति । कृधद्दृष्टेष्वसूयाया कृधाद्यन्तयोगे चं प्रति क्रीपन्
त्यनुर्थो वाच्यत्वर्थे ततश्च भार्यामीर्षतोत्यादौ ताम्रविकापाभावाच्चतुर्थ्यभाव
ोपसर्गयोर्कृधद्दृष्टोर्हितोर्वेव कूरमभिकृध्यति अभिदुह्यति एवमायुष्यमद्रमद्र
मन्तुच्छार्थयोगेऽपि चतुर्थी पठेत् कुराय कुर्यात् वा विर जीवित भूया-
दित्यादि ।

यद्यप्यलोपे षष्ठमी वक्तव्या ॥ १० ॥

दृष्ट्यात् प्रेक्षते आसनात् प्रेक्षते ।

निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी च वक्तव्या ॥ ११ ॥

चर्मणि ह्योपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जर ।

केशेषु चमरीं हन्ति सोऽत्रि युष्मत्कौस्तुभ ॥

विषये च ॥ १२ ॥

तर्के चतुर ।

यद्योऽसप्तम्यो आनादरे ॥ १३ ॥

बहुना क्रीयतां गत यौर बहुस्राधुषु निवारय

क्रीयते इति । अत्र कश्चिद् प्रतीयत स च न प्रवृत्तत स च क्रीयते । तस्मिन्
कर्मणि कर्मण्यधिकरणं च षष्ठमी वक्तव्यमर्थः । इत्येवाह आसने उपविश्य प्रेक्षते
इत्यर्थः ।

निमित्तात्कर्मयोगे । निमित्तात्प्राप्तनशाधिगणान् कर्मणा योरे रूपभौ वक्तव्य
कर्मणः । चर्मणीत्यादी इत्यननिमित्तात्कर्मणादि ह्योपादिकर्मणाम् सप्तमी समभूत
धीमनिमित्तं पुष्कलकं पादाणीइती नदित । क्वचित् गुद मेट्ठान्तराल वा
धीमिति प्रीयते षष्ठे । पुष्कला इत्यभेदं आह्वयं धीमभ्यस्तुकं । धीमि नद
मेट्ठान्तरालावदवनिमित्तं पुष्कलीमूयकविशेष इती धुन इत्याह ।

विषये चति । । क्रियाप्राप्तयोगे कर्तृकर्मणाद्यस्यै तदाधारत्वात्कर्मणादात्तम् ।
तर्के चतुर इति तत्कविष्ये चातुर्थ्यमस्यर्थः । अत्रात्रात्ताभ्युपप्रयोगे साधु लक्ष्मी
मातरि असाधर्मांतुने तथा ज्ञानेन योगे कर्मणि । अभीतीत्याह्वरकी इत्यादि ।

यद्योऽसप्तम्यो आनादरे इति । आनादरे यद्यो सप्तमी च वक्तव्यमर्थः । आनादरे
वक्तव्यविषयेकाविदेकत्वमाह्वरुदा इति श्वेतसि हर्त्वादाह्वरवचनप्रयोगमाह । बहुना
मित्यादि वक्तव्यं क्रीयतां गताह्वयं वक्तव्यमर्थः । अर्थाविषयोविषयादसप्तम्यात्कर्मणा

सुपि स्वयमार्यायाति साधुमार्गेण बहुयु साधुयु बदत्स्वपि
स्वयमनार्यायात्वसाधुमार्गेण । माता पित्रोरुदतोः प्रज-
जति पुत्रः ॥

अन्योक्ते प्रथमा ॥ ३२ ॥

यदिदं कार्यमास्यातेन कृताचोक्तं भवति तदा प्रथमा
प्रयोक्तव्या । घटः कियते पटः कार्यः ।

कृन्दसि स्यादिः सर्वत्र ॥ ३३ ॥

दध्ना जहोति । पुनन्तु ब्रह्मणस्यतिः । ब्रजतोर्विरेजुः ।

॥ इति कारकप्रक्रिया समाप्ता ॥

इत्थं सममार्गेण यातोत्यर्थः । अनर्थं इत्यत्रादिरेकादनादरः समागम्य प्रजजति
संन्यस्यति इति अत्रिरेकादः चकारात्कारकव्ययमध्यम्यात्कालादध्वनय समसौ पथ
श्रीः । अथभुक्तः इत्यं द्वा द्वे वाहावा भीका अत्र कारक नाम क्रियानिमित्तभूता शक्ति
नतवाय भुक्तिक्रियायाः कर्तारि वे मनीष्यवस्थिते एका अथ भुक्ति साधनभूता
अत्र वा द्वाइतीति इति भिन्नयोर्द्वयोः कारकप्रत्ययैर्मे यं काल । अथवाऽधिकरणं
कर्तृ कारकव्ययमध्यम्य एवमिदम्योऽर्थं श्रोत्रे लीमाया लज्जा विध्यत् । अतापीहस्वन
अयोः कर्तृ कर्मबीमैर्ध्वेऽध्वा तथा अधिकयोगेपि । लोके लोकादा अधिकोक्तिः
इत्यादि प्रयोगवशाद्ब्रह्मम् ।

अन्योक्ते । अथैवमन्योक्तम् तदेव विद्योति यदिदमिति । कृतापिति ।
चकारात्कृतितेन च तद्वितीकं कुमुदीकरक कौमुदीम् समासोक्ते प्राप्तमुदकं यं प्राप्तं
प्राप्तीदकीपाम् ।

कृन्दसोति । कृच्चित्तुप्रतिभिरिति बाहुलकात् इधि कृहीतीति द्वितीयार्थे इतीया
प्रथमस्यात्मिन्यथे प्रथमा प्रजजत्स्वत्वे द्वितीया इत्यादि ।

कलाकर्म च कर्तृ समदानमथेव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि पटः
इति श्रीभट्टवासुदेवविरचिते सारस्वतप्रसादे कारकप्रकरणम् समाप्तम् ॥

।। अथर्थावद्धिभक्तिविशिष्टानां प्रदाना समासो निरूप्यते ॥
समामधान्वयेनाम्नां ॥ १ ॥

नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति । च शब्दात्
द्वितेऽपि भवति । ततो भार्यापुरुषस्येधादौ न भवति
परस्परमन्वयान्वात् ।

स च षड्विधः । अव्ययीभाव स्तत्पुरुषो बहुब्रीहिः कर्म
धारयो द्विगुणेति । तच्च पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । द्विगु
तत्पुष्पी परपदप्रधानो द्विकर्मधारयो चोभयपदप्रधानौ ।
बहुब्रीहिरन्यपदप्रधानः । तस्य क्रियाभिः सम्बन्धात् । उभय-
पदप्रधानो बलवान् ।

एकपदमैकत्वर्थमेवाविभक्तिकत्वञ्च समामप्रयोजनं ।
स्त्रियमधिकृत्य भवति वियङ्गे । अन्यययोग्याद्येसमर्थकः
पदसमूहायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् । स्वपदैरन्यपदैर्वा
विविध कथनं विग्रहः ।

विभक्तौ नामधेयव निरूप्य गद्य भाषा समासनिरूपणे प्रतिज्ञायते समासशान्दये
भाषामिति । सामर्थ्यतीत्यावह अथार्थावद्धियादि । अयनामयः । समासशान्दये
नाम्नामितिष्ठत्वे द्विभक्तिनामितिपरिभाषितनामशब्देन तदाविभक्तिरद्वि तत्ता-
दसाधुत्वमनन्वितत्वं समासान्तवतिविभक्तिलोपविधायकवैद्यर्थेच स्यादती नामा
ख्यातेत्यादौ प्रसिद्ध सुवनापरपर्याये नामशब्दोऽति । अतएव पदानामिति
पदत्वचानर्थकानां निपातान्तपीति अर्थवतिभाक्त्योपविश्टानामित्युक्तम् अथा
विद्यतेषु तानि अर्थवन्ति विभक्तिभिर्भेदितानि विभक्तिविशिष्टानि तानि च तानि
च तथा नामधा अर्था विद्यन्ते यासु ता अर्थवत्त्व अर्थवत्त्ववताविभक्त्ययतद्विशिष्टानाम्
अर्थवद्विभक्तिपदेषु स इति, सूचिता विभक्तौ नामधेयवनिरूपणे समासार्थस्यापि
विभक्त्यवस्था निरूपणस्योपि तन्वात् ॥

सहासः । समसर्गं समासं सधैक्यं न सम्भवति इतीरेदूनां वा स्यात् ततश्चमम
निषादानामि च नामानि तेषां इयी, पद्यी, समाससूचकं क्विदहयोरित्यादि
परस्परसाधैक्यमस्य ।

समास इति । सासात्समासविधायकीधीनः । ऋग्येमात्रामिति । निया
मकीऽपरीयोगः । ततश्च सामान्यतः अनेकेषां पदानां समासीभवति सच नाद्या
मनुययीग्यत्वे सत्वेषु भवतीत्यर्थः । अकारादनुरुक्तसमुच्चयार्थत्वात्तद्वितीष्यत्वययोग्यत्वे
स्यैत्यभिप्रेत्याह अकारात्तद्वितीषीति । नियमफलमाह तत इति देवदत्तस्य
भयथा पुरुषस्य वस्त्रमित्यादी ईशदत्तान्वितमाश्यापदनस्मान्मित पुरुषपदयोर्भेदवर्ति
शोरशुभाभावाच्च समासइत्यर्थं एवम्बन्धसुपमीरपत्यर्थे वस्त्रेत्यादौ तद्वितीषी न द्विगु
कर्मधारयोस्तस्य रूपत्वेऽपि अनाकारभेदाभिप्रायेण । षाङ्गिभ्यमाह सचषड्विध इति ।
सहाभावाद्युक्तानि प्रायिकस्यव्यधीभाषादिलक्षणात्वाच्च पूर्वपदप्रधानो इत्यादि
साचात्क्रियान्वितत्वं तच्च पदार्थस्वेव सम्भवतीत्यभेदीपचारात्पूर्वपदादिभिः पूर्वपदा
दर्थी सुभ्यन्ते । यद्यस्युभयपदप्रधानस्यापि पूर्वपदप्रधानस्यापि पूर्वपदप्रधानत्व-
मपि तथापि नियमाङ्गीकरणात्प्रातिपद्यङ् वाक्यस्य व्यक्त्येदकफलत्वात् एतयो-
ः अतगङ्गमित्यादावसम्भवति प्रायिकत्वमुक्तम् एवमुत्तरत्रापि पद्यमवधनमित्यादाङ्गत्-
वपदविषयद्विगोहत्तरपदप्रधानत्वम् पूर्वपदाद्यर्थं प्राधान्ये हेतुमाह । तस्य क्रियाभि-
मन्त्वत्वादिति । एकपदप्रधानाप्र शौ नियममाह उभयपदप्रधानोवक्ष्यामिति ।
ततश्च तदानीवादर्शयति याजुषीटित्यादौ निषादानां स्वपतिरिति तस्य रूपे निषा-
दद्यासौ स्वपतिश्चेति कर्मधारयेण प्राप्ते उभयपदप्रधानत्वात् कर्मधारयवचनेववसीयते
तस्य रूपे षष्ठ्यर्थलक्षणादीषप्रसङ्गात् ।

समासपयोजनमाह । ऐक्यपदमित्यादि । अनेकेषां पदानामेकपद्यम् समासे
श्याद्युदात्तादिष्वन्वेष एव एकविभक्तिकचमपि तथाव्ययीभां प्रतिपिपाठयिपुरव
मपदविषयस्य नित्यसमासत्वात्स्य नित्यत्वं दर्शयन् विभक्तार्थाव्ययपूर्वसमास-
निष्पत्त्यप्रक्रियामाह अधिष्ठी इतिस्वये इत्यादि विषयव्ययार्थमाह अन्वयधीग्यार्थं
इति । अन्वयधीग्यार्थं समर्थयति बोधयतीति तथायावदितिपर्ययसंज्ञोऽयः ।
तत्तेसमास इति । समासइतिसामान्यतः समासविधायकेन शीजेन समासे
कृतइत्यर्थः पूर्वोऽप्यर्थे इति । प्रधानत्वे नाव्यये पूर्वपद इत्यर्थः । ततश्च अत्राप्रथं

कृते समामे अद्ययस्य पूर्वनिभातो योक्तव्यः ॥ ४ ॥

पूर्वेऽध्ययेऽध्ययीभावः ॥ २ ॥

अद्यये पूर्वपदे मति योऽन्वय सोऽध्ययीभावसङ्ग
समासो भवति ।

इति समाससङ्गाया मत्या ।

समासप्रत्यययोस्तुक् ॥ ३ ॥

समासे वर्तमानायाविभक्ते प्रत्यये च परे लग भवति
इत्यमोस्तुक् । निमित्ताभाये नैमित्तिकस्याप्यभाष । नाम
सङ्गाया स्याद्विभक्ति । अधि स्तो मि इति स्थिते ।

नपु सक ॥ ४ ॥

सोऽध्ययीभावी नपु सकनिहो भवति । नपु सकच्चाद
वन्वत् ।

अध्ययीभावात् ॥ ५ ॥

अध्ययीभावात्परस्याविभक्तौ लुग्भवति । अधिस्त्रि र्वा
कार्त्त । रायमतिक्रान्तमतिरि कुलम् । नात्रमतिक्रान्त
मतिनु जलम् ।

चतुर्मु खड्याग्ने वातिप्रसङ्गः । समामे सम सप्तसङ्गायामिति अन्वयीभावाद्यसमास
विशेष सङ्गाया निन्द्य ।

समासः । अन्वयीभावे वाविभक्तौ लुगित्यतो विभक्तौ लुगित्यनुवर्त्तते समास
प्रत्यययोरेवैकापि सप्तमी भेदेनान्विति सामर्थ्यादित्यभिप्रायः सप्तमी समासवर्त्तमानाया
विभक्ते इत्येष परे इति समासावयवभूताया इत्यर्थे नामसङ्गाया विभक्तिद्वि
विभक्तिरहितत्वार्थवत्त्वं वाविभक्तिनामेति नामसङ्गायामित्यर्थः । अस्य
नपु सकस्येति एषे खेत्वर्थे अन्वयपूर्वत्वेपि पूर्वपदात्तं प्राभाक्भाषाऽध्ययीभाव

इन्द्रादेशे सन्ध्याचरणामिकारीकारौ च यत्तद्व्यौ ॥ + ॥

योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिमाहृश्यानि यद्यार्थाः रूपस्य
योग्यं अनुरूप पदार्थान् व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । विष्णुं
विष्णु प्रति प्रति विष्णु । साहस्ये तु यथा हरिस्तथा हरः ।

यथासाहस्ये ॥ ६ ॥

यथाशब्दोसाहस्ये वर्त्तमानः समस्यते । शक्तिमनतिक्रम्या
करोतीति यथाशक्ति ॥

अतोमनतः ॥ ७ ॥

अकारान्तादव्ययीभावात्परस्याविभक्तेरम् भवति अतं
यज्जेयित्ता कुम्भसमीपं उपकुम्भ वर्त्तते । उपकुम्भंयस्य ।
उपकुम्भादानय अनतइतिविशेषणात्पञ्चम्या अम न भवति

घाटाङ्गो ॥ ८ ॥

टाङ्गिइत्येतयोर्वाअमभवति ।

भाषन्तंशंभ्रत्वादयः क्कालापथे'द्वितीययेति तत्पुरुषोदाहरणे प्रथमसहस्रं पाठ
रायम'तक्कालामथादि कृतेसमासेऽव्ययस्येति सामान्यनिर्देशात्पूर्वनिपात कुलविशे-
षणत्वात् लोबलम् यथा । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिमाहृश्यानि यद्यार्थाः एव
साहस्यव्यतिरिक्तोऽर्थे' वर्त्तमानोयथाशब्द' समस्यतइत्यर्थ' तत्रपदार्थानतिक्रमे उदा-
हरति शक्तिमनतिक्रम्येत्यादि साहस्ये तु यथा हरिस्तथाहरः ।

अतः । अव्ययीभावा दितानुवर्तते तेनातइति समस्यते अतोमनत इतिमा
व्ययीभावविशेषणं विरोधात्किन्तु आदेशविशेषणमित्यभिप्रेत्ये तत्राह अतम्भ्रवित्येति
प्रायशीऽव्ययीभावसंज्ञकवचनान्त्वादगत इत्युक्ते'पञ्चमुपलक्षणं वा टाङ्गोरित्यादिपि
अव्ययीभावादि तत्रालुक् क्कालदितानुवर्तते एकारान्ताङ्गोऽव्ययीभावविशेषणमित्येति

उपकुम्भेन कृतं उपकुम्भकृतं उपकुम्भनिधेदि निधेदि ।

अथधारणार्थं यावति च ॥ ८ ॥

अथधारणार्थं यावत्यन्ते पूर्वपदेनति अथगीभावसंज्ञकः समासो भवति । यावत्यमद्यापि संभवति तावतीयाद्याणा विमत्यस्येति यावदमत्रं मणिकानामभायो निर्मसिकं यतते ।

॥ इत्यथगीभावः ॥

अथधारणार्थः । अथधारणं निवृत्तसदृशं जे धारणात् पूर्वपदेति धीःसुय श्री, मगीपाय इत्यर्थं अथय यावदतं तावदुक्तं धारणात् अथगीभावसंज्ञकं मिति । मणिकानामभाव इति विषय अर्थानामधीकान्तरसमन्ते धीःधारणात् असादृशं निर्मसिकमिति निर्देशः ।

यावतिवतिः । अत्रमनुष्यवाद्यद्वारादयविशेषेषु अथगीभावीयेय तदन्तः सुकचिन्नायाम् सादृशताधिक्यं विनयेपथायदात्मैकं अदुदयता अथगीरी सादृश्यधीनपथं सादृश्यं इतिभावे तथैव आन्तराधिक्येऽपिप्रमाणप्रादुर्भावे अत इतीतिवत्यं च इत्याद्यापि नित्यं मितिरेतौल्यगीभाव समीप्यं दोषं वा यन्हेतु समस्तरेनिज अथयथाका संख्या परिष्कारितनादुनामाचार्ये तिहद्वरं आद्यतीमथमिता।यसिद्धमेवनिदिष्टम् । आत्मसर्वादाव्यासोपपत्तिवद्विद्वेषव यथाचार्येऽर्थवद्व्यासप्राप्तौ समस्तमे इति एतद्व्याख्यातव्यं अथाहोनि- सायमूहनीयाणि विस्तारमथ विविस्तारप्राप्तं प्रपद्यन्ते ।

इत्यथगीभावः

अमादौ तत्पुरुषः ।१॥

द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्वयस्य तत्पुरुषसंज्ञकः
समासो भवति । ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः । दाक्षेण छिन्नं
दाक्षच्छिन्नं यूपाय दारु यूपदारु । एकेभ्यो भयं एकभयं ।
राघ्नः पुरुषो राजपुरुषः । अक्षेणु शीण्डः अक्षश्रीण्डः ।

अमादौ अन्धादियेषां तेषां अमादयः द्वितीयाद्या समन्वयाविभक्तयस्मासात्
प्रतायत्वान् प्रताययदप्येन तदन्तस्य जातावेकवचनं पूर्वोऽव्ययीभाष इत्यत
पूर्वेदतादुवर्तते इत्येतत्सर्वेषु तसिद्धत्वाद् द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सतीति वीगु-
णादितरातो वा नुद्वेषे वा शब्दाद्मादाविति सामान्योक्तिर्होकारा
स्वयं कर्तुं सामिक्तमित्यादावपि प्रयोगतस्तत्पुरुषो वचिष्य । तथा अर्थेन नित्य
समास सर्वलिङ्गताश्च द्विजाधार्यं द्विजायं, पटुः द्विजायां पटुद्विजायं वक्ष्यम् तथा
इवेन नित्यसमाधीविभक्त्यधीपथ सामर्थ्याविन तथा गौर्निर्देशरथार्यपट्या न समास
वधाङ्गशा सम्पन्नचौरा एव प्रतिपदविधानापत्ती न समस्यते सर्पिधीज्ञान सर्पिषी
पायेन प्रवर्तते न नित्यार्थः । तथा पूषण्डवप्रथमदव्ययतन्व्यसमानाधिकरणार्थेन पत्नी
न समस्यते । सतावह । पटस्य शीकाम् । अन्दन मन्वइत्यादी सदा गुणवाचिनस्तु भव
तेऽत्र फलानां ह्यत्र द्विजस्य कृवन् । सताकुर्वन् । सताङ्गवा । सताङ्गतन्व्यम् । रात्री-
नलस्य । एषं न तयुद्धिपूजितयोर्गेषु न । सर्वाभतीनुद्ध पूजितो वा । अधिकरणवा-
चिज्ञयोर्गेषु न । इदमेवामासितङ्ग भुक्तम् । सभयप्राप्तौ कर्मवपट्या अपिन आय-
यी गवान्श्रीहोऽगोपेन तथाभवत् शायिकतादी अकथोनेकर्तृवच्छा न समास ।
अथा अष्टा वजस्य मता । सतामर्षक इत्यादी कर्तृरि ह्यकान्या योर्गेषु न भूभतां
उद्वाहकपुत्रभक्षिका दन्तश्लेष्क इत्यादी च भवतोर्वेत्तादि प्रयोगप्रशास्त्रवस्थात्-
के याकीचदमादान्तेति । अमादौ पूर्वपदे सती गुरोरे रमादन्तस्य तत्पुरुषे पूर्वनि-
धासत्वसुक्तम् । तत्र प्रयोगत, द्वित्यरत्वं वाच्यमित्याय . ।

कचिदमाद्यन्तस्य परत्वं । आहिताग्निं पूर्वं भूतो
भूतपूर्वं, समासे कचिदैकपदं गत्वहेतुः । शराणां वनं
शरवणं । आम्नाणां वनं आम्नप्रणम् । पानस्य वा । सुरापान
सुरापानम् ॥

नञि । २ ।

नञि पूर्वपदे सति योऽन्यथ' स तत्पुरुषसङ्गकः समासो
भवति न ब्राह्मण भ्रमाह्वय ।

नाना । ३ ।

समासे सति नञोऽकारादेशो भवति ।

नाकादि षष्ठी । ४ ।

नाक नपुंसकं ।

अनुस्वरे । ५ ।

कचिदिभ्युक्ते रथाहितइत्यादौ पुनोप्योऽनत इत्याव रेकात्परस्वापि नस्य षत्वा-
मावर्हिर्ह्यशादशापकादिप्रपदस्य निमित्तोषलाभावात्समासे षेःपदशब्दत्वं भवति
न शितशकोचायामाह समासकचिदैकपदमिति कचिदिभ्युक्ते । पुरगा नित्य
का सिन्धुका सारिका । कौटराद्येभ्यो वनस्य नित्यम् । पुरगावणतित्यादि । एक
प्रवणं नित्यमित्यादावपि । श्रीधिवनस्यतिशयिभ्य परस्य तु वनस्य वा ।
दूर्वावणं दूर्वावनमित्यादि । युवादेशेण रस्यपूना रस्यान्वृत्त्यादिप्रयोगादूह्यम् ।

गान अ इति ष्ठेद + मञोऽकारात्तलाद्कारात्तादेशेयथ्यप्रसङ्गात्सर्वैस्व घाशाने
त्यस्य साङ्गे तिकप्रथमाभिर्निर्दिश्यमानस्यादेशा भवतीति सर्वेषु नाकादिवर्ष्यमिति ।
पुनरेत्यतोऽगस्वरसुषाहाकुठरथेभ्यैवथ्यया नाकादौ मेल्ये । नाकादयश्च नाकनकुल
नक्षत्रसुषिमर्षुसक्तनक्षत्रादयः ।

अन् । षष्ठीनांश्चाहि सरे इत्यथ शिवक्येत्यनकारसूत्रतो वामुठतेभ्यैवस्यदा
अनत्र इत्यादौ तदभावः ।

समासे सति नञो अनादेशो गवति स्वरि परे । अश्वा-
दन्योऽनञः । धर्माद्विरुद्धोऽधर्मः । यद्गणानामभावोऽयद्गण-
मित्यादि । तदन्यत्तद्विरुद्धतद्भायेपुनञ्चवर्तते ।

॥ इति तत्पुर्यः ॥

चार्थे ह्यन्द् । १ ।

समुच्चयाऽन्वाचयेत्तरेतरयोगसमाहाराच्चार्याः । तत्रे-
श्वर गुरु' च भजस्विति प्रत्येकमेकक्रियाभिसवन्धे समुच्चये
समासो नास्ति । षटो भिद्यामठ गां चानयेति क्रसेण क्रिया-
द्वयसम्बन्धे । अन्वाचये च समासो नास्ति परस्परसम्ब-
धात् । इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे ह्यन्द्ः समासो भवति ।

तदन्तेत्यादि । तथादस्य । तेन विरुद्ध । तन्वाभाव इति विग्रह ।
चार्थे । अस्वार्थेचार्थे तस्मिन् अन्वभिप्रायेणैकवचनस्य चार्थानाह समुच्चयेत्यादि
समुच्चयाऽन्वाचययो स्तदपनिष्पद्यन्वययोग्यत्वाभावस्तत्र समासाभाव इत्याह ।
तत्रेति । इत्थर भजस्व गुरु' चभजस्वेति चस्य एकस्या एव भजनक्रियाया ईत्थर
गुरुभ्यां प्रत्येक सम्बन्धासमुच्चय अदात्तेकस्य प्रधानस्थानुरीधेनेतरदानुचीयतेतद्गु-
चय । तदा षटोभिद्यामठेत्यादि । अथ भिद्यामठे मुख्यं गवां नयन तु प्राप्त
द्विक । एकस्य षटो क्रमिनाटनक्रियया नवानयनक्रियया च सम्बन्धादन्वाचय ।
अन्योचार्थयो समासाभावे हेतु परस्परसम्बन्धादिति समुच्चये तावत्परम्परानभि-
सम्बन्धा एवश्राद्धयो भजनादिभि सम्बन्धमाना समुचीयन्ते एवमन्वाचयपि ।
अन्वाऽन्वसम्बन्धावयवप्राधान्येन क्रियावयव इतरेतरयोगे च एवतिरीहितावयव
प्राधान्य संज्ञितप्राधान्य समाहार इत्थी पूर्वभावनियमानावे नियमनाह । इत्थे

कचिदमाद्यन्तस्य परस्य । आहितान्नि पूर्वं भू-
भूतपूर्वः समामे कचिदैक्यद्वयं गत्वहेतुः । गराणां व
ग्रवणां आम्नाणां यमं आम्नप्रणम् । पानस्य वा । सुरापा
सुरापाणम् ॥

नञि । २ ।

नञि पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषमंग्रक-ममा
भवति न आङ्गणः अमाङ्गणः ।

नाना । ३ ।

समामे सति नञोऽङ्गानादेशो भवति ।

नाकादि वर्ज्यं । ४ ।

नाकं नपुंसकं ।

अनुस्वरे । ५ ।

कचिदित्युक्ते रपराहितद्वयगदौ पुनोऽप्युक्त इत्यत्र रेफान्तरस्यापि नम्य च
माननिर्देशादङ्गाप्रकाशप्रदस्य निमित्तं चत्वारिणांवाच्यमासे अङ्गपदाङ्गत्वं भव
न वेतनाकांवाच्यमाह समासकचिदैक्यपदानिति कचिदित्युक्ते । पुरगा
का म्बुका सारिका । कौटरापेभ्यो वनस्य नित्यम् । परगावणवितगादि ।
प्रस्य शिवाभमितगादावपि । श्रीपथिवनस्यतिगाविभ्य परस्य तु वनस्य च
दूर्वावय दूर्वावनमितगादि । सुरादेश्यन रम्यपूना रस्यान्हेत्यादिप्रयोगाद्दूहान्

नाक अ इति ष्येद + नञोऽङ्कारात्सादकारातिर्द्वयैष्येदसंज्ञात्सर्वेषु याव
त्यस्य साङ्केतिकप्रदमात्मनिर्दिष्टमानसादेश्या भवतीति सर्वेषु नाकादिबन्धनिर्नि
प्रवहेत्यतीत्यन्तरपुत्राङ्गाङ्गुत्तमे श्वैत्रयद्या नाकादी मेत्यर्थः । नाकादयश्च साकगङ्ग
नस्यसुपिनर्पुसकनचवाद् ॥

अम् । क्वथोऽङ्गादि सरे इत्यस्य शिवकृषिदमनरसूचनी वाङ्मतेर्व्येदस्य
अनश्च इत्यादौ लुपभाय ।

समासे सति नञो अनादेशो गवति स्वरे परे । अन्वा-
दन्योऽनञः । धंभोद्धिरुद्धोऽधर्मः । प्रहृष्टानामभावोऽप्रहृष्ट-
मित्यादि । तदन्यत्तद्विरुद्धतद्भावेपुनञ् वर्तते ।

॥ इति तत्पुरुषः ॥

चार्थद्वन्द्वः । १ ।

समुच्चयाऽन्वाचयेतरैतरयोगसमाहाराच्चार्याः । तत्रै-
श्वर गुरुं च भजस्येति प्रत्येकमेकक्रियाभिसंबन्धे समुच्चये
समासो नास्ति । वटो भिषामट गां चानयेति क्रमेण क्रिया-
द्वयसंबन्धे । अन्वाचये च समासो नास्ति परस्परसंबन्ध-
धात् । इतरैतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वः समासो भवति ।

तदर्थंत्यादि । तथादन्य । तेन विरुद्ध । तस्याभावे इति विग्रहः ।
चार्थे । चत्वार्यंशार्थं तस्मिन् आत्यभिप्रायैकवचनम् चार्थानां समुच्चयेत्यादि
समुच्चयान्वाचययोः सङ्घर्षनिवृत्तयोरन्ययोग्यत्वाभावात्तत्र समासाभाव इत्याह ।

तद्वेति । ईश्वर भजस्य गुरुं च भजस्येति अथ एकस्या एव भजनक्रियाया ईश्वर
गुरुभ्या प्रत्येकं सम्बन्धात्समुच्चय यदालोक्य प्रधानस्यानुरीधेनेतरदानुधीयतेतदना-
शय । तदा वटोभिषामट्यादि । अथ भिषाटनं मुखं गवां गयनं तु प्राच-
दिक । एकस्य वटो क्रमिनाटनक्रियया गवानयनक्रियया च सम्बन्धाद्वाचय ।
अनयोश्चार्थयो समासाभावे हेतु परस्परसंबन्धादिति समुच्चये तावत्परस्परानभि-
संबन्धा एवेश्वरादयो भजनादिभिः सम्बन्धमाणा समुच्चयन्ते एवमन्वाचयेपि ।
अन्वोऽन्वसंबन्धावयवप्राधान्येन क्रियाभावय इतरैतरयोगे च एवतिरीक्षितावयव
प्राधान्य सङ्घतिप्राधान्य समाहार इत्यो पूर्वभावनियमाभावे नियममाह । इत्ये

कचिद्माद्यन्तस्य परत्वं । आहिताग्निः पूर्वं भूतो
भूतपूर्वः समासे कचिदैकपदम् णत्वहितुः । शराणां वनं
शरवणं । आम्नाणां वनं आम्नप्रणम् । पानस्य वा । सुरापान
सुरापणम् ॥

नञि । २ ।

नञि पूर्वपदे सति यौऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो
भवति न व्राह्मणः अन्नहृद्यः ।

नाना । ३ ।

समासे सति नञोऽकारादेशो भवति ।

नाकादि वर्ज्यं । ४ ।

नाकं नपुंसकं ।

अन्स्वरे । ५ ।

कचिदिष्युक्ते रग्रगहितप्रतादी पुर्नोऽन्वयः प्रताव रेफान्तरस्यापि नस्य णत्वा-
भावभिर्देशादज्ञापकादिप्रपदस्य निमित्तस्यत्वाभावात्समासे षंङ्गपदशास्त्रत्वं भवति
न वेत्याकांशायामाह समासकचिदैकपदमिति कचिदित्युक्ते । पुरगा मिथ
का षिभ्युका सारिका । कीटरायेभ्यो वनस्य नित्याम् । पुरगावणतित्यादि । एव
प्रवण निर्वानमित्यादावपि । श्रीशधिवनस्थतिवाविभ्य परस्य तु वनस्य वा ।
दूर्वावण दूर्वावननित्यादि । युवादेयन रम्यपूना रम्यान्द्देशादिप्रयोगाद्दूष्णम् ।

नान अ इति षोड + नञोऽकारात्तत्त्वात्कारात्तादिशनेयस्यप्रसंसाकर्तृत्व याशने
त्वस्य साहचर्येतिप्रथमात्तन्निर्दिष्टमानसादेशा भवतीति सर्वस्य नाकादिवर्ज्यमिति ।
पुत्रदेशीनेनकारमुच्चारणस्यैवस्यत्वात् नाकादौ नैत्यर्थः । नाकादयश्च नाकनक्षत्र
श्वेतसुप्तिनपुंसकनक्षत्रादौ ।

अन् । अन्तरीक्ष्यादि शरे इत्यत्र शिथक्त्वेत्यनकारमुच्यते वास्तुतस्तैवस्यया
अन् इत्यादौ तदभावः ।

समासे सति नञो अनादेशो गवति स्त्रे परे । अञ्जा-
दन्वोऽनञः । धर्मादिकृहोऽधर्मः । अङ्गणानामभावोऽप्रङ्ग
मित्यादि । तदन्यत्तद्विषयतदभाविषुनञ् वर्तते ।

॥ इति तत्पुरुषः ॥

चार्थे हन्तुः । १ ।

समुच्चयाऽन्वाचयेतरयोः समाहाराद्यार्थाः । तत्रे-
श्वरं शुक्ं च भजस्वति प्रत्येकमेकक्रियाभिसवन्धे समुच्चये
समासो नास्ति । वटो भिक्षामठं गां चानयेति क्रमेण क्रिया-
द्वयसम्बन्धे । अन्वाचये च समासो नास्ति परस्परमसम्ब-
धात् । इतरैतरयोगे समाहारे चार्थे हन्तुः समासो भवति ।

तदर्थेत्यादि । तथादन्वः । तेन विरुद्धः । तस्याभाव इति विग्रहः ।
चार्थे । अस्यार्थे चार्थे तस्मिन् आत्यभिप्रायेणैकवचनम चार्थानां समुच्चयेत्यादि
समुच्चयान्वाचययो स्वरूपनिरूपयप्रत्यययोग्यत्वाभावात् समासभाव इत्याह ।

तत्रेति । ईश्वरं भजस्व शुक्ं च भजस्वति चस्य एकस्या एव भजनक्रियाया ईश्वर
शुक्यो प्रत्येक सम्बन्धाद्यमुच्चयं यदात्मिकस्य प्रधानस्थानुरोधेनेतरदानुचीयतेतदनु-
चयः । तदा वटो भिक्षामठेत्यादि । अथ भिक्षामठं मुख्यं गवा नयनं तु प्रास-
दिकं । एकस्य वटो क्रमेणरटनक्रियया गवानयनक्रियया च सम्बन्धाद्व्याचयः ।
अनयोचार्थयोः समासभावे हेतु परस्परमसम्बन्धादिति समुच्चये तावत्परस्परानभि-
सम्बन्धा एवञ्चरादयो भजनादिभिः सम्बन्ध्यमाना समुच्चये एवमन्वाचयेपि ।
अन्वाऽन्वसम्बन्धाद्यवसाधान्धेन क्रियाभ्यय इतरैतरयोगे स एवतिरीक्षितानयन-
प्राधान्यं सङ्घतिप्राधान्यं समाहारः इन्धी पूर्वभावनियतानाव नियतमाह । इह

अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमी । इन्द्रश्च वृहस्पतिश्च । इन्द्रा-
वृहस्पती ।

अन्यादेः सोमादीनां पत्व' वक्तव्यं । + ।

इतरेतरयोगे द्विवचनं ।

एकवद्भावोवा समाहारे वक्तव्यः । + ।

ग्रथाथ कुग्रथाथ पलागाथ शशकुग्रपलागः । तेषा समा-
हारे शशकुग्रपलाग ।

सनपुंसकम् । ३ ।

यस्यैकवद्भावः स नपुंसकं भवति ।

अन्यादीनां विभक्तिलोपे कृते पूर्वस्य सगागर्मा
वक्तव्यः । - ।

अन्यश्च अन्यश्च अन्योन्यं । परश्च परश्च परस्परम् ॥

॥ इति इन्द्रः ॥

भादयो ऋचा इतरेतरयोगे द्विवचनमिति । इयो मभासे इयोरप्यवयवयो
प्राधान्याद्विवचनम् । बहुवचनान्ते बहुवचनमूलम् समाहारस्य सप्तुदायप्रधानत्वा
मध्येकेकत्वादेशवचने प्राप्ते विकल्पमाह । एकवद्भागे इति । केचित्तु सर्वो इन्द्रो
विभाषैकवद्भवतीति इतरेतरयोगीष्यैकवद्भाव इत्याहुः । वाशब्दपरवच्यया प्राणि
तुष्यसिनाहादीनां इन्द्रस्य शिवीकवद्भाव इत्यमरतुष्यधान्यवदसमपद्यशकुग्रपलाग
पूर्वापराधरोतरादीनां वा । श्रुतामीकं श्रुतामीका इत्यादिक्रमसिनावनस्यतिस्त्रय
शकुमिषुट्रशनुधान्यतुष्यानां बहुप्रकृतिक एव एकवत् वदराशि च आमलकानि च
वदरामलकम् विप्रकृतौ तु वदरामलकं सा दधिपयसादीनां च नैकवद्भाव । दधि
पयसी इत्यादि अन्यश्च अन्यश्चेति विभक्ते इन्द्रे विभक्तिलोपे एकवद्भावे पूर्वस्यान्व
शब्दस्य सगागर्मा यस्य विभक्तेः अलौकारयोगीलोपे चाग्नीन्द्रमिति वक्तव्यत्वात्कर्म

एकत्वे द्विगुहन्तौ । १ ।

एकत्वे वर्तमानो द्विगुहन्तौ नपुंसकनिष्ठौ भवतः ।

सव्यापूर्वा द्विगुः । २ ।

मर्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते ।

समाहारिऽतद्वैपद्विगुः । ३ ।

समाहारिऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽकारास्तादोष्

वातिहारि एव सक् चन्दीत्यं विद्या ममामि । अन्वयात्तन्वम् । परस्परमित्यथ
कृतीकः। इति वाचस्पत्य ५५५ पाभाऽरे श्रीकर्मिणः स ममहमपन्नामिन्वादी
नपुंसकत्वात्माह ।

एकत्वे । एष तन्पुंसकस्याप्युपलभात् । वाटाद्योरित्यतोवातुभतेभ्यश्च्यव्या
च द्यायात्कल्प्युक्ते पूर्वपदार्थवागर्थ्यं ज्ञौषं च्यात् शलभाना द्याया । शलभ
ज्यायं तथा इतमभं ईश्वरमभ । एष मभष्यीशमिति केषाते मया मीनामुरा
अद्यामाशानिष्ठानां वा ज्ञौषे द्विजसेनेत्यादि । अनेनेत्यादौ च तैति प्रयोगती प्रियम्
चायं इव इत्यस वीगुं चादित्यती मन्त्रकृत्तुतिव्यादेन वादृहर्त् । मादित्नुयनेना
इनागां समाहार एव इव । दधिप्रयवादीनामितरेतयोम एव इत्यसमादेना
श्रीमथर्षेति व्यतण्डया एकत्वे द्विगुहन्तादित्यथ विगी कृतत्वात्, सङ्गती द्विगुनिष्-
पयिष्य लक्ष्यमाह । सव्यापूर्वं इति वाच्यवान्कथोरभेदीपवारात्संख्याभ्येन
सव्यापूर्वं पदसुपादीयते । तथ्यं स्त्रीत्वयो द्विगुहन्ती भवतीत्यर्थः । एषश्च समा-
हारिऽत ईप् द्विगुरित्यनेनकराकृतयात्वेति ततश्च समाहारिऽर्थे सव्यापूर्वो द्विगु-
म चेकारात्सव्यात् ईतिव्यर्थः । एवं च द्विमाशं इत्यादी सव्यापूर्वत्वेषि शङ्क-
कुप्रपलाशमित्यादौ समाहारिषि द्विगुत्वात्सङ्गः । समाहार इत्यस्य तद्वितादीनां
पदीपञ्चकत्वात् चसु कपानेषु सङ्गत पुरीडाश पञ्चकपां इत्यादौ तद्विताथे
द्विगु पञ्चमाशेभन एवेति पञ्चमीधन इत्यादावुत्तरपदे परे ।

समाहारिः । अत्रापि वीगुं चादित्यती वातुभतेरावन्ताद्विगीतीत्वा । विशद-
नित्यदौ तथा इदानीतरस मकारोक्षीप ईप् वा पञ्चकर्म पञ्चकर्मो पाषादावुत्तर

प्रत्ययो भवति । दद्यानां द्यामाणां समाहारो दद्यामो ।
 आकारान्तो द्विगुः स्त्रियां भाष्यतेऽपञ्चान्वयः समाहृता इति
 पञ्चाऽग्नि । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु । नपुंसक-
 त्वाद्भूषन्त्वम् । विफलैति रूढिः ।

पावादिनामोष्प्रतिषेधोवक्तव्यः । + ।

॥ इति द्विगुः ॥

बहुव्रीहिरन्वार्थे । १ ।

अन्यपदार्थे प्रधानो यः समासः स बहुव्रीहिसंज्ञकः
 समासो भवति । बहुधनं यस्य स बहुधनः । अस्ति धनं
 यस्य स अस्तिधनः ।

यस्य प्रधानस्यैकदेशे विशेषणतया तत्प्रतिज्ञायते स

पदे च न पञ्चपावनिभुवन चतुर्थ्युक्तमिच्छादि पञ्चादिषाहृतिनञ् । प्रयाणां
 फलानां समाहारनिकृता । अवादिनापरम्परापधीगतोद्विगुत्वे अकारान्तत्वेपीव-
 भावनपुंसकत्वाभावो स्त्रीत्वञ्च बहुव्रीहिः । अन्यस्य समस्यमानपदात्किञ्चित्पदसाध ।
 अन्वार्थेन्यदिन् । अस्तिधनइत्यथ अधीति तिङन्तप्रतिषेधकमन्वय्य सत्तार्थे । अन्य
 पदार्थस्य प्रधानत्वे समस्यमानपदार्थस्य विशेषणत्वापलक्षणत्वाभ्यां द्वैविध्याद्विशेषण-
 त्वेन तद्गुणसन्निधान इत्याह ।

तस्यप्रधानस्यति । तस्य प्रधानस्यान्वपदाद्यस्य एकदेशे समस्यमानपदाय ।
 विशेषणतया सङ्घातार्थकत्वेन इव समासे ज्ञायते सतद्गुणसन्निधानइत्यर्थः । यत्वेति-
 पाठः । यस्यप्रधानस्यैकदेशे कर्त्वादिः विशेषणतया समस्यमानपदादेः । समास-
 पदार्थस्य शुभोच्चारितपदार्थः कार्त्स्न्यत्वेन इव सविज्ञायते स तद्गुणसन्निधान-
 इत्यन्वयस्यार्थेयमित्यभिप्रायः ।

तद्गुणसंज्ञाभो वदुःखीहि । सन्ध्या कर्णौ यस्य साः-
लम्बकणौ ।

बहुव्रीही विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातोपपन्नव्य. । ५ ।

कण्ठे काली यस्यासौ कण्ठे काल । करे धन यस्य स
वरधन ।

नेहादिभ्य । २ ।

सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न भवति ॥ इन्दुशेखर, वक्र-
पाणिः । घट्टनाभ. । कपिध्वज ।

प्रजामेघोरसुक् । ३ ।

शुभ्रजा दुर्मेधा । अत्वसो सौ ।

धर्माटन् । ४ । सुधर्मा ।

पूर्वनिपातनिघममाह । बहुव्रीहादिति । बहुव्रीहादित्यस्योपपन्न वादृक्कचते नाटी
कण्ठधारस्यपि विशेषणस्य पूर्वनिपात । वक्रशब्दात्कार्त्तनामस्यस्यदा पूर्वनिपात सने
षेतादियुक्तः । कियोऽनघी समासेर्षध्याया पूर्वत्व इत्यन्तयोःशास्त्रीयस्या पूर्वत्वम्
इति विशेषणपूर्वत्व वा गुडप्रिय प्रियगुडं मद्रादेशसप्तम्यन्तपरत्वम् इदु कण्ठे
यस्य मद्रकण्ठं वदुःखीह्यपि इत्यादिभ्यश्च सप्तम्यन्तस्य न पूर्वत्वम् इन्दुशेखर इत्येन्दुशे-
खर घट्टनाभ । कपिध्वज । अत्वसावित्यादयोऽप्यप्यस्य वा प्रजामेघरीति ।
प्रजामेघादुभयैः समासेऽमुदागतीवत्यस्य इत्यस्य । शुभ्रप्रजास्य दुष्टप्रजास्येति
विग्रहे इत्युक्तिं गुरुसौप्त इति आत्मारुपापे अत्रघी वावितिदीर्घ । यद्यप्यस्य
सकारानुबन्धित्वादिनीमुक्तिं नुम्प्राप्तीति तदाप्यत्र वादोषो भवति इत्येतावदानु-
कूल्याप्रवक्तव्यत्वात्तदनु मन्दास्येभ्य परयो मन्दापुसभदिसनीधितमेधदा । आग
मानुशासनसानिकत्वाच्च ।

धर्मादिति । वक्रशब्दात् केवशाभदाय केवलीवर्धमदस आदृक्कचते तयो-वक्रात्

अन्यार्थे । ५ ।

स्त्रीन्निङ्गम्यान्वार्थे वर्त्तमानस्य ऋसो भवति । पुम्बद्धा ।
समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीगण्यस्य पुम्बद्धावो
वाभवति । पुम्बद्धावदापोनिवृत्ति । रूपवती भार्या यस्य
स रूपवद्भार्याः । वा प्रहणात् कन्यापो प्रिय इत्यादौ
न भवति ।

गो । ६ ।

गोयज्झान्वार्थे वर्तमानस्य ऋसो भवति । पञ्चगात्रो
यस्य स पञ्चगुं ।

सङ्घासञ्चान्नादिपूर्वस्य पादगण्यस्यान्तोपो वक्तव्य ॥ × ॥

महस्यं पादा यस्य स महस्रपात् शोभनौ पादौ यस्य
स सुपात् व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् ।
हो पादो यस्य स द्विपात् द्विपादौ द्विपाद् द्विपाद्
द्विपादौ ।

इत्यर्थे । तनेहन परम स धर्म परम सधर्मोऽथसस परमधर्म इत्यवहाय्य इति
विद्वेष्यं प्रदग्धैतत्पु क्रियामाह ।

अन्वार्थे निवृत्तौऽङ्गिवाभिव्यक्तौविभक्तिविपरिषामेन श्रियाइति यद्यनमन
वतेते । ऋमोदित्यतश्चकम् इत्यभिप्रेत्यव्याघटे स्त्रीनिङ्गम्येत्यादि ।

पुंङ्गुः । समासवाक्येनाथामिति समासे इति सप्रत्यय कर्मकारयस्युन्वार्थे
इत्यतस्युन्वार्थे इति मुञ्च्ये तस्यसमानाधिकरणस्येवेत्यभिप्रेत्याह ।

समासेसतात्यादि । स्त्रीशब्दस्यस्त्रीप्रत्ययान्तस्येवार्थे । पुंसान्तस्यपुं इति ।
सु षडावतिदेशाप्रमित्ताभाववायेनस्यधिकारेषविहितस्य पीनिवृत्तिरित्यथ ।

दाप्रहणादिति । निपातत्वाद्यनेकावलादित्यथ । अतपठत्त पुम्बद्धेराह

गसादो खरे परे पदादेगय वक्तव्य' ॥ + ॥

द्विपद' द्विपदा द्विपाङ्गा द्विपाङ्गि इत्यादि ।

टाडका । ७ ।

समासे सति ट अडक इथेते प्रत्यगाः भवन्ति ।

टकारस्तात्पुरुषे च अकारोऽहृत् एव च ।

हकारश्च बहुव्रीहि ककारोऽनियमोमतः ॥

नोवा । ८ ।

नान्तस्य पदस्य टेर्नोपो वा भवति यकारे खरे परे ।

वा ग्रहणात् कचिन्न भवत्प्रपधानोपश्च । अङ्गोमध्य मध्याङ्ग ।

पञ्चमवत् नत्याह गङ्गाभाष्ये । 'समीकभाष्ये । तथा यङ्मानिन स्वतृशतनरा'णी
प वत् एनावाचरतिण्तायते । पु उडावात्पनिहृत्पव्यादय इति निघातित्थ
मन्वाप विवर्ति पण्डितमाभास मन्वते पण्डितभाविनी । स्वतृशीर्षुंवाचकर्मैव
पंवावाव पटाभावे पटुता पटत् नोह करीत्वम् अथ ज्ञातिवाचिन्त्वम् अन्वावे दिदि
अन्वम् पटुतरा पटुतमा पव अरन्जातीयकत्वदेग्यदेग्रीयकपपाशादी पटु
वती । पटुजातीया । दर्शनीयकत्वा दर्शनीय देग्यात्दर्शनीय दीशीषा दर्शनीयकपा
दर्शनीयपाशा तथा कुकुत्वा दीनामन्डादिय अन्व कुकुत्वात् अमपटम्
मन्त्रीरम् काकृगवत्त्यादिय प्रथीगान्सा ऐशोक्षा सप्तसुजाघादि पूर्वस्विति
व्याघ्रादय सपमानवाचिनणत्पूर्व' यन्तस्ये ण्ये ।

इमान्नाविति अकारान्मुकसमुच्चयार्थोकार इति आपि तत्रित्वादि द्विवदी
कुल द्विपदा कश्च । नन्दिवादीपि इमान्वात्वादापिच पुत्राव । द्विपदीऽप्य
द्वैपत् वैधापपय । टाटका इवश्चकश्चते तथा एतमन्वया समासाना
अथाभावादिभ्योपघायोवभवसोवर्थ । अथाधिसानुकर्षणात् सपेयादावदसद् ।

नोवा । लीयुम्भरेद्वयतीवम्भरे यस्यलीपदत्वत् लीप भित्तिरेरित्यतएरित्य
मुरदिते येमत्रिभिश्चदन्त्ये सि मत्तस्ये ल उँ हसीकृत्तादे मन्वसो ली उदि । अत्रे

कवीनां राजा कविराजः टकारोनुवम् इवर्थ' । कविगजो
 राज्ञां पूः राजपुर' वाक च मनघ बाङ्मनसं दक्षिणम्यां
 दिशि पन्याः दक्षिणापथः अहथ रात्रिथ अहोरात्रं द्यौ च
 अथश्च परिमाणं येषां ते दिवाः । पञ्च च पट् च परिमाणं
 येषां ते पञ्चधाः बहवो राजानो यस्यां नगर्थां सा बहुराजा
 नगरी । अत्र टिलोपे कृते

आवतः । ८ ।

त्रियामिन्याप् बहव' कर्त्तारो यस्य म बहुकर्तृकः ।

कर्मधारयस्तुल्यार्थे । १० ।

पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठत्वे सति कर्मधारयः
 समासो भवति । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् रक्ताच्छाभो
 लता च रक्तलता । पुमांशासौ कोकिलाथेति पुंस्कोकिलः ।

पुंसः खपे । ११ ।

संयोगान्तलोपो वक्तव्यः +

मध्यमिति विपद्येत्यु रूपद्वचिदमाद्यनस्य परत्वमितिपरत्वेमवद्यदीर्घे च मध्याङ्
 इतिस्थिते अपत्ययोगान्तत्वात्प्रातिपत्तीपनिहर्ता उपधाकारलोपे मध्याङ् इति ।
 पुंस्त्वन्तीकात् ।

कर्मधारय तुल्यार्थे । तुल्यार्थत्वं नामसमानार्थत्वं तच्चप्रायश्च पदयोर्द्वयमिति
 पदद्वयेदत्तुक्तं । तेननीलोत्पलरुत्यादौ बहुपदेष्वदीय' ।

एकार्थनिष्ठे सतीति भिन्नप्रकृतिनिमित्तत्वे प्यर्षसमरथमद्विद्या एकद्वित्रये निजा
 हसिकेथेत्यर्थः । अथय क्रुधकलशादावकतिप्रसङ्गः । नीलपदनीलघटादिभ्यो-
 न्याङ् च उपत्यपदभनामरसादिभ्योप्याहता एकद्वित्रिसितसरोपीकृतैव इति एकार्थे
 सिटत्वम् नीलपदस्य विमिषत्वात्पूर्वमिपात् । रक्तलतेत्यवसमानाधिकरणे लता-

फोः ककादिः । १४ ।

सुशब्दस्य कुक्षिते ईपदर्थयोन्नात्पुरुषे कत् काव का
आदेशा भवन्ति । कुक्षितं अन्नं कदन्नं ईपदर्थे ईपदुष्णं
कवोष्णं ।

कोर्मदादेशश्च । १५ ।

मन्दोष्णं ।

रयवदयोश्च । १६ ।

कद्रथः । कादट् ।

पुरुषे जा । १७ ।

रूपुरूपं कापुरुषः

पथ्यच्चयोः । १८ ।

सदृक् सदृशः सदृक् इत्यादयः प्रयोगतोर्नेयाः । पूर्वपदस्य आगत इति
त्रियुक्ते समासे अथयत्वात्सदृष्पूत्रनिपाते सादेश्येण सपथ इति सिद्धम् । सदृशश्च
तोष्यश्च सदृशश्चादेशः सम अथतोष्यश्च सम सनिरादेशः तिर अथतोष्यश्च तिरम-
न्निर्वादेशः एव देशान्तरनि विषयश्चति अमुनश्चतोत्यादिवियुक्ते ईवद्रिवियुक्ति
अदृशायादेशा दीवद्युङ् । विषय्युङ् । अदृशुङ् तन्पुरुषेणसामे कर्मण्यु
कृत्वाये ईपदर्थे च वाक्ये कत् का कनरत्यादेशा सु अन्नतिरगवदेपुक्तीः कत्रियं काना-
ऽसिपुरुषेपि ईपदर्थे च शब्देऽप्युत्प्राक्तुषे काकतकवः ।

कुक्षितमन्नं कदन्नं कवत् कदत् काव कापुरुष्य कापथ्य रूप्य ईपञ्जल्य
काजलकापि : कवापि कीष्य कदृशम् जनेषज्जातौकात् ईष्य तन्पुरुषादन्वचकृष्टोराजा
पोडद्रिशादीषट्श्च दन्त्वा रथ्य पट् टन्नश्च पट् प्रकारेणैतिविद्यैवद्युक्त्व महादित्तरु
चय वी इत्यादेशीनिमित्ताभादन्वायस्वान्निव्यचान्तुत्वात्किञ्चित् प्रु वदेत्यतोरागुहमेव
धाप्रत्यये वा पठ्या कश्चिदपदान्ते पदान्ताद्ययन्त् छुत्वाभाव । तदुक्तम् । पथ

जागयाः जभाषो दभाषो निपात्यते दम्पती जम्पती
कचिज्जागपती । आकृति गर्णाय ।

अलुक् कचित् । २२ ।

कचिक्समासे लृदन्ते तद्धितेषु विभक्तेरलुग्भवति ।

लृङ्ङामुक्तः अप्सु योनिरस्येत्यप्सुयोनिः उरमि लोमा
यस्यासौ उरमिलोमा हृदि स्रगतीति हृदिस्पृक् कण्ठेकालो
यस्यासौ कण्ठेकालः वाचोयुक्ति दिशोदण्ड पञ्चतोहर-
वनेचर खेचर ।

समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो
वक्तव्यः । + ।

शाकः प्रियः यस्य सः शाकप्रियथासौ पार्थिवश्च शाक-
पार्थिवः ।

आदेशे द्वन्द्वे ॥ २३ ॥

द्वन्द्वे समासे पूर्वपदस्य लोपो भवति ॥ चकारयहणात्

अलुक् । समासप्रत्ययधीरिति प्रात्याङ्गपदादन्तत्तद्दन्ते च तन्प्रात्याङ्गभावा-
त्कारसिजमित्यादीनामप्यङ्गतासमास इति समासे एव प्राप्नुवति किंचान्तरुदन्ते
इत्यस्य पाठः ।

तद्धिते । अमुषा अमल आनुष्यायण शाकशापिवादीनामिति पार्थिवादी
समानाधिकरणे पूर्वपदस्य यदुत्तरपदं तस्य लोप इत्यर्थः शाक प्रियीथस्य समाक-
प्रिय दीत्रन्पूर्वपदतीतिदेवपूजक इत्यन्तीतरपदयो प्रिययूजकपदधीर्लोप मध्यमप-
दलोप इति पाठे समदायापेक्षया मध्येवत्मानस्यर्थे आकृतिसमीपम् ।

आदेशेति द्वन्द्वसमासे आदेशादिभूतस्यपदस्य लोपो वाच्य इत्यर्थे तु प्रयोगात्तर
इति प्रयोगताव्यवस्था ।

उपमानाच्च ॥ २५ ॥

उपमानात्परस्य गन्धगष्टस्याकारो भवति ॥ हंसस्य
गमनमिव मगनः यस्याः सा हंसगमना ।

दिक् सङ्घे सञ्जायां ॥ २६ ॥

दिग्वाच्यमङ्गावाचकपद्यो मञ्जायां विषये परपद-
तुल्यार्थे समर्थेने सः समासप्तत्पुरुषो भवति ॥ स्वरद्वि-
यहो नित्यसमासः अन्यस्वस्वरद्विग्रहोपि ॥ दक्षिणाग्निः
सप्तयामः ॥

इति समासप्रक्रिया ॥

अथ तद्धितो निरूप्यते ॥

अपत्येऽण् ॥ १ ॥

नाम्नोऽपथ्ये अण् प्रत्ययो भवति ॥ उपगौरप प्रभिति
वाक्ये उपगोः अण् इति स्थिते समासप्रत्ययोरिति पठो
नोपः । एकारो वृहार्थः ॥

समासवाच्येनास्मान्मिथश्च शब्दात्तद्धितस्याप्यश्वयोर्ग्यञ्च एवमभूत्सनाम्-
नासंज्ञानाम्परस्परसङ्घातद्विप्रत्ययान्निष्पत्तिमुत्पन्नमते अर्थात् तद्धितइति ज्ञात्वा
भिप्रावेपैकवचनम् तेभ्यः पूर्वीकेभ्यः नामपदेभ्योऽर्थात्परप्रतिपादनशक्तिपदत्वेन
द्वितीयादौऽण् इत्यन्वयमस्मादिच्छानात्तद्धितसंज्ञाऽप्यादीनामित्येवम् ।

अपत्येऽण् । नास्ति इति नामप्रकारणत्वात् अत्रापिपूर्ववत्सामभेदपदम्नोऽप्य

आदिस्वरस्य जृणिति च वृद्धि ॥ २ ॥

सराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति णिति तद्विने परत उकारस्य औकारो वृद्धि ।

वीव्योस्वरे ॥ ३ ॥

उकारस्याकारस्य च अस् भवति यकारे स्वरे । औप गव लागिष्ठं गीतम ।

गिवादिभ्यवेति यक्तव्य ।—। शैव वैदेह ।

ऋउरणि ॥ ४ ॥

ऋकारस्य उर भवति अणि परे ।

वाक् औपगवत् ततश्चितायवीधक इतिमेव अपत्यार्थव्याखीणवाङ्कृतायां निसर्गि प्रेभ्यापदाप्रयोग ।

आदिस्वरस्य । आदीस्वर आदिस्वर आदित्यस्य स्वरापस्येति प्रे लोके स्वराणां मन्त्राणां ततश्चासिद्धस्यादौ ऋदि तदपिसम्भवन्भिप्रायम् ततश्च काम स्यादस्यमापदस्यादाशय मन्त्रदीक्याप्रति आदिवद्वच्ये वृद्धि एवदपि सम्भवदभि प्रायम् अथप्यवखणौ जृणाविसौयस्य सञ्चिन् तस्मिन् तद्विनेपरत इति तद्विने प्रकरणत्वात् उकारोकारयो स्थानादिनात्तरतमन्त्रादीकारो ऋदित्यर्थः ।

वो । अथ यस्वरस्य औपगवत् इति सादृशिकं यदादिपदानाम् यद्यस्वरेति समाहारः एतत्तद्विनेप्रकरणत्वात्तद्विनेप्रेति गोपानमिथादावन्तिपस्य औकार स्यस्वरस्य विनिमित्तमिहेपियकारेविधानं च वचनं यद्यपि ऋषिस्वरव्यञ्जकार इति स्वरत्वादिदेशायकारपि अथ सम्भवति तथापि मूषस्य वक्तव्यात्पुपभोषितादीकारोक्ति युक्तेवनामसङ्गां स्याद्यत्पत्तौ देववद्वृष भेयम् अनेष्टस्यापत्यव्रीतमस्यापत्यमिति विवहे ऋषिवाचकत्वादिसमावे अथयत्पत्तौपदतिर्षीप ॥

ऋउर । पश्चात्तानुपानपत्यनिविदियहे अविपत्त्यापूर्वकत्वं तद्विनेपदविषय न्यायविशुद्धमाहे विभक्तिनापिपत्तान्वयमाश्रित्य षोडशति उल्लेख्यवदपस्वदमि- म्पादाविजस्यारव्यवस्था अदेजवाङ्कृतीववा इत्यनुष्ठम् ऋषिस्वराजनेपरीजना-

प्रथोऽणोमातरि ॥ ५ ॥

याएनातुर, इयोर्मात्रोरपता हैमासुरः ॥

अतंइजवृषेः । ६ ।

अकारान्तात् नास्त्रीऽनृपियञ्चादपत्यर्थे इञ् प्रत्ययो भवति । यस्य लोपः । देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिः । श्रीधर-स्यापत्यं । श्रीधरिः दगरयस्यापत्यं दागरयिः । पुनन्दरस्या-पत्यं पोरन्दरिः ।

बहादिभ्यश्च । ७ ।

घोपगविः काष्णिः ओडुलोमिः आग्निशमिः ।

व्यायनणोयण्णीयाः गर्गन्हात्त्रिस्त्रीपितृवस्त्रादेश्च । ८ ।

भवतीति प्रथम इकारस्य सवर्णत्वात् अमीअमीणकार केचित्तुनामित्तुनेपि प्रत्यय लक्षणाद्येन तटादित्तेऽप्य इति अकार इत्याहु अर्थे तुहमेहैरा इति यस्य द्वित्वं अन्तपरत्वेन पूर्ववक्ष्यधीइ इति प्रत्येभ्य सेचपा इति च पेटकारे मंथोयास्त लोपे च निमित्ताभावव्यायमानित्यत्वात् अमे अमावेति टस्य च इत्याहु ।

अत इञ् इति । अत इञ् इति योम विभागात् वैदिर्गोर्गिरौहालकिरिला दाहविवाचकेभ्योपीञ् वाटाङ्गोर्गित्यती मण्डूक इत्या वातुहृत्तैव्यवस्था शिवादि भ्योऽर्वादिवाचिभ्योऽकारान्तेभ्योपीञ् शिबस्तापत्यं शैव श्वाफक्त राश्वग हणि भ्यश्च वामुदेव चानिहृह कदम्भीपि माकुञ्च साहदेव वाग्नाटादेवमीकवावद्यादि भ्योऽनकारान्तेभ्योपीञ् वाहनि चौपगवि ओडुलोमि आग्निशमि नान्तेभ्यो अवेतिटिनीप एवं मुहाइत्यामवदकमिवाद् अष्टालविस्वातामिञ्चि अकत्रादिश्च सोधान्तिक वैदासकि वाहङ्किरिलादिप्रथीमादूष्

व्यायनण् (एय आयण्णु एयञ्च लीवञ्च यश्च ते तथा गर्गय नडश्च अविश्च श्चोच पितृवसा च ता आदी वल्ल स तथा ।

गर्गादेर्नडादेरव्यादे स्त्रीनिष्ठात् पितृवसादेच एव
 प्रायन् ण् ण्यश्च शीघ्र इत्येते प्रचया भवन्ति अपत्येर्घे ।
 गर्गस्यापत्यं गर्गा । यत्नस्यापत्यं याक्ताः नडस्यापत्यं
 नाडायत्न स्वरस्यापत्यं वाराचणः अक्षेरपत्यं आक्षेय
 गाक्षेय मङ्गापत्यं माङ्गियः क्षपेरपत्यं क्षापेय, पैत्यव
 श्चोय ।

अलुक क्षपित् । ४ ।

अमुष्य अपत्यं आमुष्यावण् ।

मातृपितृभ्यां भवतु मध्यं यत्नं यत्नश्चम् । × ।

मातृवस्त्रीयं पितृमातृभ्यांवाचुर्नो । ५ ।

पितृर्भाता पितृवः । मातृर्भाता मातृवः ।

पितृर्डीमहन् । ११ ।

पितुः पिता पितामहः पितृर्भाता पितामही ।

नग्वद्भुत्वे क्षपित् । १२ ।

अपत्येर्घे एतत्प्रत्ययप्रययस्य बहुत्वे सति क्षविद्भुत्
 नृभिविषये लुगभयति । गर्गा वशिष्ठा, अत्रेया विदेहा ।

यत्नान्वादिभ्यश्च प्रत्ययं सन्त्य इत्यादिभ्यो व्याह । नगादिरिथादि । नगादे
 र्गैवशा नडादेर्नडादायमश्च यत्नादेर्गैवात्स्त्रीलिङ्गाच्च एवम् पितृवसादेर्गैवा
 श्चोय प्रत्ययं यत्नाद्व्यानुष्मैस्तस्य द्विभाषिभाष वा पैत्यवस्येय मातृवसाय इति
 विभक्तः ।

स्त्रीलिङ्गादिति । स्त्रीपत्ययान्पल्लवश्च यत्नपरं भूत्वरपत्नं भीम इत्यादाव
 प्रसङ्गं लुग्भुत्वे क्षपित् इति नर्देयस्तविदादिभ्यस्त्रिकृष्णाङ्गरेवदित नौदम
 देयत्नवन्तियश्च परस्य प्रत्ययस्य बहुत्वविषये लुग्भुत्वीत्यर्थः ।

देवतेदमर्घे । १३ ॥

देवताये इदमर्घे चीक्षा प्रत्ययाः भवन्ति । इन्द्रो देवता
अस्येति ऐन्द्र हविः सा माँ देवता अस्येति सौम्यं देवदत्तस्य
इदं देवदत्तं वस्त्रं ।

कचिद्वद्भ्योः । १४ ।

पूर्वपदोच्चरपदादौ कचित् वृद्धि भवति । अग्निमहती
देवतेऽस्येति आग्निमारुतं कर्म सुहृदो भावः सोहादं ।

अत्र भावे अण वक्तव्यः । X ।

शितो वा । १५ ।

उक्षाः प्रत्यया विपयान्तरे शितो वा भवन्ति । अजो

देवते । देवता च इदम् च देवते दमी देवते दमगोर्यं देवतेदमर्घेनक्ति
उक्षा असादवो यदा योग्या मयनीत्यर्थे ।

कचित् । आदिस्त्रयस्येत्थ पदापेक्षया आदित्वेऽविशेषाद्भ्यो पूर्वपद
उत्तरपदादौ वृद्धिर्भवतीत्यर्थे अपिमहती देवते अस्यत् आग्निमारुतं कर्म
विशेषपद सुमयस्य भाव इति विपद्ये भावार्थे प्रत्यय विधानादत्र भावे अ
णव्य इति वक्तव्यतात्पर्येणोप्यदिश्वदादृशुषसुस्ययावादा, विद्यागम
समृद्धादावण् सिद्धेरवापि तेनैव वक्तव्याव्याख्येय सोमाग्यमित्यत्र भावे तत्र
शितियण् यदि तु भावे यत्र वक्तव्य इति पाठस्तदा भावे तत्रर्थाव्याख्येय
मिद्धे तेनैव वक्तव्यो व्याख्येय ।

शितः । भाक् उक्षा असादय प्रत्यया विपयान्तरे मुञ्ज विषयादपत्यादित्
द्वन्द्विक्रम विषये इदमर्घादौ शितोचित्कावर्तता वा मयनीत्यर्थे अयं च शितो
दमोशितोऽपि अवस्थितं मिदस्येन विलतदभावार्थे अणव्यस्य इदमर्घे
शितविक्रमादादृशिविक्रम एतन्मदमाभयं विनादिकरणीयं इति कात्यायन

यस्य स' अजगु म्हास्येद' धनु आजगव अजगंवा या । कुमु
दस्य गन्ध इव गन्धो यम्य सः कुमुदगन्धि तस्यापच्य' स्त्री
कौमुदगन्धरा । शशुरम्बाय शशाशुयै चाम विष्णोर्दि
वैश्वव गोरिद' गयाम् कुलस्य इद कुल्य' ॥

त्वन्मदेकत्वे । १६ ।

तव इद' स्वदीय मम इद मदीय ।

चतुरस्रलोप । १७ ।

चतुरस्रस्य चकारस्य लोपो भवति श्यण्डिद्यो' परत
तुर्य तुरीय ।

अन्यस्यदक । १८ ॥

अन्यस्यस्य दगागमो भवति णीयप्रत्यये परे ॥

भित्तम अमरसि इतते तु विष्णोःजगवन्धुरियु नेनेति विकल्प विषयान्तर इत्यम्भ
मनुदाहरण ।

कौमुदगन्धेति । तत्र वैश्वधिकरण्ये चक्षुषी मध्यमपदक्षीपकेति चक्षुषी
मध्यमपदक्षीपे च चकारादवभक्त्यन्ते काराणादर्थे कुमुदगन्धिश्चादपत्यासे गयानि
त्वान् स्यपदम विषयान्तरत्वाभावात् शिवविकल्पभावात् क्षीत्वादात् । इति
कुमुदगन्धेति चित्वाभावादाहरणमपि तत्रिन्नाम विषयान्तरत्वाभावात् प्राशुयै
वैश्ववमित्यत्र चित्तम शिवम गयमित्यादौ च न ।

चतुरस्र लोप इति । चतुरस्रस्य चकारस्य लोप श्यण्डेयदी, परत अ'पी
वत्तव्य इत्यय चतुषः स स्वप्नपूरण इति विदुष्यम्भ'पीत्यभिष्टात्पूराभाव
श्यण्डेयदी तयोश् चित्वाभावादानिष्ठतामात्र ।

अन्यस्य इति । अन्यस्यदक्षीपीद्वयामनीरत्तव्य कृत्वादान्ते चक्षुषेर्द्विवि
विषय ।

अन्यस्य इदं अन्यदौय । अर्हजरत्या इदं अर्हजरतीय ।
कारकात्क्रियायुक्ते ॥ १८ ॥

कारकादप्येते प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्ते कर्तरि
कर्मणि चाभिधेये । कुकुमेन रक्तं वस्त्रं कौड्यम् । मधु
राया आगतो माधुरः । ग्रामे भव ग्राम्यः । धुर पठतीति
धर्यः धौरिय ।

कनेयेका ॥ २० ॥

क इन इय इक इत्येते प्रत्यया भवन्ति भवाद्यर्थेषु ।
षित्व चैषां वैकल्पिक । कर्णाटे भव कार्णाटक कर्णा
टको वा । ग्रामादागतस्तत्र जाती वा ग्रामिण ग्राम्य ।
सध्रीचि भव सध्रीचीन । समीचि भव समीचीन ।
तिरसि भव तिरसीन ।

कारकात् । क्रिया धात्वर्थसदृशसदायय सप्त कश्चितकर्ता कृषिपञ्चकर्म यथा
देवदमीग्राम गच्छतीत्यत्र गमनक्रियाश्रयोदेवदत्त देवदत्त श्रीदेन पक्षतीत्यादौ
ए मिच्छतिरुपाया पक्षेनक्रियाया आश्रय कर्मभूतौदनइत्यभिप्रैत्य कर्तरि कर्मणि
चाभिधेयेइत्युक्तम् यतःक्रियायुक्त कर्तृकर्मणो मत्क्रियाकारकादण्णादयो भवन्ति
तर्हितान्तस्य चैते एव वार्थे भवेतामित्यर्थः । कौड्युभमित्यत्र रक्षणक्रियायाः कारण
कारकात् कुड्युमादृशनक्रियायायुक्ते वस्त्रेऽभिधेयेऽणः ।

धुरमिति । कर्मकारकाहहनक्रियायुक्ते कर्तव्यं ननुइति वार्थेऽप्यत्र एवञ्च षित्तावति
ष्यवशितोषित्वाभावादादिदृष्टमात्र एयत्तद्यथित्वाद्दृष्टि षित्तीवेत्यनन्तरमूषतो
शानुइत्येवैवम्याऽर्थेविशेषएव न भिन्न शरत्त रामिषत्यादौ ।

कने । कय इमद्य इयद्य इकद्य ते तया षित्व चैषां वैकल्पिकमिति षित्तीव
कन्यायातुङ्गो हितिभावः ।

सध्रुङ् व सध्रीचीन सम्पदेव समीचीन स्वार्थे ईनप्रत्यये तर्हित परं चच

यस्य सः अजगु स्तस्त्रिदं धनुः पाजगवं चजगवं वा । कुमु-
दस्य गत्य इव गतो यस्य सः कुमुदगन्धिः । तस्यापत्यं स्त्री
कीमुदगन्धरा । अष्टरम्बायं ग्राह्यो यामः विष्णोरिदं
वैष्णवं गौरिदं गयाम् कुसुस्य इदं कुसुम् ॥

त्वग्गदेकत्वे । १६ ।

तव इदं त्वदीयं मम इदं मदीयं ।

चतुरथनीपः । १७ ।

चतुरथस्य चकारस्य लोपी भवति श्यणिसीः परतः
तुष्यः तुरीयः ।

अन्यस्यदक् । १८ ॥

अन्यशब्दस्य दगागमो भवति णीयप्रत्यये परे ॥

नित्यम् अस्मिन् काले तु पिताकोऽजगदभ्युत्थितुं जनेति विकल्पः विपश्चान्तर इत्यन्त
प्रशुदाहरणं ।

कीमुदगन्धरा इति । तत्र वैश्विकरूपे बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपकृतिं बहुव्रीहौ
मध्यमपदलोपे च अकारादमभ्यन्तरे काराभावेऽपि कुमुदगन्धरादपत्यापि मदीदि-
त्याम् अन्त्ये विद्यालक्षणाभावात् चिन्तितकथाभावः स्त्रीवादात् । अथितु
कुमुदगन्धरीति चित्ताभारोदाहरणमप्यत्र तच्चित्ताम् विद्यालक्षणाभावात् आद्यपि
वैश्वमित्रेण नित्यम् चित्तम् मध्यमित्यादौ च न ।

चतुरथ नीप इति । चतुरथस्य चकारस्य लोपे श्यणिसीः परतः लोपी-
रन्त्य इत्यर्थे चतुर्थां संख्यापूरण इति विशेष्यभावेऽपीत्यधिक्यात्पूरणार्थे
अपीहो तथैव चित्ताभारोदानिर्वाहाभावः ।

अन्यस्य इति । अन्यशब्दापीड्यमागमोऽप्यत्रः किलादने अन्यस्यददिति
दिव्ये ।

अन्यस्य इदं अन्यदीयं । अर्द्धजरत्या इदं अर्द्धजरतीयं ।
कारकात्क्रियायुक्ते ॥ १९ ॥

कारकादप्येते प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्ते कर्तरि
कर्मणि चाभिधेये । कुंकुमेन रक्तं वस्त्रं कौडूमं । मधु-
रायां आगतो माधुरः । ग्रामे भवः ग्राम्यः । धुरं वहतीति
धूर्यः धीरेयः ।

कर्मण्येकारः ॥ २० ॥

क इन इय इक इत्येते प्रत्यया भवन्ति भयाद्यर्थेषु ।
षित्त्वं चैषां वैकल्पिकं । कर्णाटे भवः कार्णाटकः कार्णा-
टको वा । ग्रामादागतस्तत्र जाती वा ग्रामिणः ग्राम्यः ।
सध्रीचि भवः सध्रीचीनः । समीचि भवः समीचीनः ।
तिरयि भवः तिरयीनः ।

कारकात् । क्रियां धात्वर्थसदृशत्वादायश्च सप्त कश्चित्कर्ता क्वचित्कर्म्म तथा
देवदत्तोप्राप्तं गच्छतीत्यत्र गमनक्रियाग्रयोदेवदत्त देवदत्त श्रीदेवं पचतीत्यादी
श्च विकृतदपाया, पचनक्रियाया आशय कर्मभूतोदेवदत्तमिषेत्थ कर्तरि कर्मणि
चाभिधेयेदशुक्तम् यत्क्रियायुक्ते कर्तृकर्मणो तत्क्रियाकारकादद्यादयो भवन्ति
तद्विज्ञानम् चैते एव वाच्ये भवेतामिष्यर्थे । कौडूममित्यत्र रक्तनक्रियाया करण
कारकात् कुडुमाद्रक्षनक्रियायायुक्ते वच्येऽभिधेयेऽपि ।

पुरमिति । कर्मकारकाश्चक्रनक्रियायुक्ते कर्तव्यं नहुषि वाच्ये च एवश्चित्त्वमिति
न्यवस्थितोपिलभावादादिदृष्टाभाव एवश्चित्त्वमिति चित्तोवेत्यनस्मृत्तौ-
वानुष्ठाने च वच्ययाऽप्येवमिष्येपव न भिष्य शरेण रामिष्येत्यादौ ।

श्लोकः । क्व इत्यत्र इत्यत्र इत्यत्र ते तथा चित्त चैषां वैकल्पिकमिति रितीदे
न्यवस्थानुष्ठाने इति भावः ।

सधुर्कं च सध्रीचीन सम्पनेव समीचीन स्थायं ईनप्रत्यये तद्विज्ञाने परि चर्च-

दाक्षिणात्यः । पाथात्यः पौरस्त्यः ।

स्वार्थेपि ॥ २४ ॥

उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेपि भवन्ति । देवदत्तएव देव-
दत्तक । चत्वारएव वर्णाः चातुर्वर्ण्यं । चीरएव चीरः ।

भागरूपनामिभ्यो घेयः स्वार्थेपि ॥ २५ ॥

अ गौनयोर्युष्मदस्मदीस्तवकादयः आदेशाः भवन्ति । तव
इद तावकं । मम इद मामकं । तावकीनः । मामकीनः ।
यौष्माक । आस्माक । यौष्माकीनः । आस्माकीनः ।

घत्तुल्ये ॥ २६ ॥

तुल्येसाट्श्लोऽर्धे घत् प्रत्ययो भवति । चन्द्रेण तुल्यं
चन्द्रवत् मुखं । घटेन तुल्यं घटवत् उदरं । पटवत् काम्बलं ।
भावेतत्त्वयणः ॥ २७ ॥

दाक्षिणात्य पाथात्य पौरस्त्य इत्याद्युक्ताः स्वार्थेपीति अपिशब्दीऽनुक्तसमुच्चयार्थ-
सातत्रेऽसिद्धि चत्वार एव वर्णा इति विद्यते कर्मधारये चतुर्वर्ण्यमन्दातस्वार्थे ष्य
अथोन्धीरिति । अथ च ईनय अथोनी तयो परत युष्मदस्मदीस्तवकादि
एकत्वे तत्रक्रममज्ञौ द्वित्वइत्यधीर्युष्मकास्माकौ च वक्तव्यावित्यर्थं । अनेकवर्णत्वेन
गुरुत्वाद् गुरु मिर्षेति सर्वादेशः ।

घत् । तृतीयान्तात् क्रियातुल्य इति ध्याख्येयम् तेन प्रथमे घ तुल्यं स्थूल गोमात्वा
इत्यादी गुणद्वयगुण्येन कश्चित् तुल्यइति सामान्योक्ते विवक्षितार्थमधोगदसंज्ञात्
उपेय तुल्यं स्थूल इत्यादावधि अस्तीत्यादिक्रियाध्याहाराद्भिरिवद् गण इत्यादाविव
वत्प्रत्ययेष्वदीयात्तृतीयान्तात् क्रियातुल्य इत्यादि विवक्षानेति चन्द्र इव घट इव
पटस्येवेति प्रथमाद्यन्तौदृष्टा तादृपि वदित्यात् ।

माते । तत्र तत्र यत् च ते तथा भवत्यध्याख्येयमिति भावमन्वक्ष्याम्यर्थं

गण्डस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः स्यादिति भावे तत्त्वयन्
इत्येव प्रत्यया भवति । गार्हपत्यभावात् गार्हपत्यात् । त्वयस्यो
नपु रुकमिहो भवत, गार्हपत्यं गार्हपत्यं । सुमनसोभाय
सोमनसः । सुमनस्य भावः सोमनसः । त्रिदशो भावः त्रिदशः ।

समाहारो ता च गुणः ॥ २८ ॥

त्वयाया समाहारः पीता जगतां समूहो ज्ञनता जैवता ।
कर्मण्यपि यत्प्रवृत्त्य ॥ १ ॥

गार्हपत्यस्य कर्म गार्हपत्यं राशः इदं कर्म राशन्व ॥

गार्हपत्यस्य कर्म गार्हपत्यं राशः इदं कर्म राशन्व ॥
समाहारो ता च गुणः ॥ २८ ॥
त्वयाया समाहारः पीता जगतां समूहो ज्ञनता जैवता ।
कर्मण्यपि यत्प्रवृत्त्य ॥ १ ॥

समाहारो ता च गुणः ॥ २८ ॥
त्वयाया समाहारः पीता जगतां समूहो ज्ञनता जैवता ।
कर्मण्यपि यत्प्रवृत्त्य ॥ १ ॥
गार्हपत्यस्य कर्म गार्हपत्यं राशः इदं कर्म राशन्व ॥
समाहारो ता च गुणः ॥ २८ ॥
त्वयाया समाहारः पीता जगतां समूहो ज्ञनता जैवता ।
कर्मण्यपि यत्प्रवृत्त्य ॥ १ ॥

लोहितादिभिः ॥ २८ ॥

लोहितादिभिर्विद्ये इमन् प्रत्ययो भवति स च द्वित्
'द्व्यादिलोप' लोहितिमा अणोर्भावी अणिमा लक्ष्मेर्भावी
वृत्तिमा मइतो भावी महिमा ।

वृट् रे इमनि ॥ २९ ॥

वृट्कारस्य रेफो भवति इमनि परे । प्रथिमा वृटिमा ।
वृहोर्भावा इति विगते ।

वहोर्लोपोभूचवहो ॥ ३१ ॥

वहोर्लोपारिषामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति
वहो, स्यानेभ्यादेयः । वहोर्भावा भूमा ।

अस्त्रार्थमत्तु ॥ ३० ॥

यतीर्थे अर्थे भव अदिय अरोय अय्य तथा द्वितीये शरीरावयवाद्यत्
दन्तेभ्यो हितम् इनाम् कण्ठ आठामित्यादि गतिन क्रात शब्द इत्यादिप्रयोगानु-
सारेणोत्पत्तम् । खिलीवति खिल्यवण्या ।

- लोहितादेः । भाव तज्यस्य द्रव्यद्रव्ये लोपि ततश्च लाहितता लोहित्य लोहित्
त्यमित्यादिपि चट्प्रति तत्त्वत्वे न प्रथोमागुसारिलाससादेर्लोपीरित्येव नर वृत्तिमा
इतिमा वृहोरिति इमनादीनामित्याद् अन्धेनर्धेयसीर्देहवम पुनवृहोरिति
भूत्यादि निवसार्थम् अन्वया इमनादीनां प्रकृतत्वात्तौ धातेश्च स्यात् यद्यपि तेषामि
कारणीयतागच्छत्संज्ञकत्वात् इत्यादि पूर्वव्य पदस्यन्तत्वेन स्यात्परन्तु इत्युक्ति-
युक्तेषु अतएव शब्दे परस्मैय परिभाषया परलोपप्रसक्तौ मन्व्यादिति प्राथम्येकार्
ण्येन तत्र श्रेयान्तिव्याने इकारस्यापि लोपः ।

अस्त्रार्थः । अस्त्रेणोऽस्त्रार्थे विद्यमानार्थस्य अस्त्रात्प्रति अस्त्रान्तरम् ततश्च
अस्त्रान्तराद्योऽस्त्रापादिसास्त्रपुरित्थर्थे अस्त्राक्षिन्तास्तीत्यत्र विद्येपन्तु पाठोऽन्ते रव-

नाम्नी मनुप्रत्ययो भवति अस्याघिन्यदित्ये तस्मिन्नर्थे
उकारो नुम् विधानार्थः । द्वितो नुम् । गोमान् यीमा
गोमती योमती आयुषान् ।

अ इकौ मत्वर्थे ॥ ३३ ॥

मत्वर्थे अ इकौ प्र ययौ भवतः । यैजयन्ती पताका अ
अस्मिन् वा वैजयन्तः प्रासाद् । माया विद्यते अस्यास्ति
मायिकः ।

सान्तीपवाहत्विनो ॥ ३४ ॥

मकारान्तान्मकारोपधाद्कारोपधाच्च वत्विनो मत्वः

सैव गो यीमासायिभूतिविप्रै उकारानुवन्धित्वान् द्वितृतीयं भूमिभि
प्रसंसासु निरुयोनेतिशयने । मद्येतिशयिषया भवन्मनुवाद्य । इमेच प्रा
वान् ग्राम उदरिणी कथा रूपवास्तु धीरिणीहवा विद्यावापरा दृष्टी । अ
धीदाहरणधीःम् ।

अइकाविति । अइ इकथ अइकी सभ्यभावीऽश्चेद्द्वयै एवंमप्रासासि मा
आह्वा चार्थ इतिरसासि भातंइत्यादौ षितीवेति भ्यवप्यया षिञ्चन् चक रादनु
सञ्चयार्थान् यीमानुसारिषाष्येभ्योपि अया कञ्चवर्द्धरदीभ्यश्च कलमस्यसोति फलि
वद्विभ्य रदिभ तथा वलवाताम्बामूल वलमस्यसोति वल्लुष चातूष तथा वा
तीसारार्या किन्तुये भातीरोमोऽस्यासोति भातकी अतीसारकी तथा वशध्याम
दयकार्य वासासोति कव मर कथ कथ मय कति शक्ति कन् मनु क
मन् तथातुन्दिवलिवटिभ्योम तुन्दिनोविद्यन्तेऽस्मिन् तुन्दिभ वलिभ वटि
ल्ल्यादिभ्योवल् पूर्वस्यदीर्घे ल्पवीवल् रजसल्ल इत्थावल्शिषावल् सप्राय
अन्यथ दम्बान् शिखावान् तथा मन्वादेर मध्वर ऊच्ये चारयसिकाप्रासिका
यपिर पुष्कर ससुषुक्कुम्भय स्रर सुषर कधीइतिइतु धीसासिइत्तर कथ
कथ धीसातीतिकच्छुट अम्यइमत्वम् अर्पेणोव उन्नीपथ अर्पेणिविज्ञानार्थ

भवतः अस्त्यर्थे । क्तिवान् लक्ष्मीवान् भगवान् धनी दण्डो
रुत्रो हृषद्वती भूमि यमो कामी ।

तद्धिदादिभ्यश्च ॥ ३५ ॥

तद्धित्वान् विद्युत्वान् मरुत्वान् एतत् ।

किं यत्तद्भ्यः परिमाणे वतु ॥ ३६ ॥

यत्तदीरा ॥ ३७ ॥

यत्तदीष्टे रात्वं भवति वती परे ।

किम' कित्थंश्च ॥ ३८ ॥

अप्यं केशादिभ्योपिमात्रस्य प्रथमा केशा सत्यस्य केशव तथा काष्ठाश्चयीरीर
काष्ठीर चाष्ठीर निधारवाभ्यामिर निधारवाभ्यामिर मेधिर रधिर तथा
खीनादिभ्यश्च भोमश्च रोमश्च पामादेर्नै पामन प्रथमाश्च गामिसत्यस्या अहना
सिक्काश्च अद्याश्च इशादयोपद्याप्रयोगमूलाः ।

मात्मीपथात् । मय अथ मी अन्नेउपधायाश्च यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहि वतु
प्रत्यय सामान्येन भवति इत्यप्रत्ययस्तकारान्तादेवेति विभेक दृषयानित्यवर्णोपधो-
दाहरणम् वतीश्चकारानुवर्धित्वादीप क्तिवान् लक्ष्मीवामिति मकारात् मकारीप
थयोऽदाहरणेऽपितीवेत्यती मण्डूकूत्तित्यायेन वानुङ्गणे जैवस्यया यवादेर्नै यवमा-
भूमिमान् इत्यादि ।

तद्धितादिभ्य इति । अकारादधिकविधानादात्तद्धितादीनाश्च पातानानव
भोर्विसर्ग इत्यच्चापिछपोराद्यीषे ल्युत्तरमूत्राश्चकारानुङ्गणे भैत्यर्थेऽपि परेयश्चानित्यादी
दिसर्गं प्रसङ्ग एतत्किंयत्तद्भ्यश्च परिमाणेऽर्थेव तु प्रत्ययोनकत्वं मात्मीपधा
दिस्यनैवसिद्धेपरिमाणाद्यै वचनम् ।

किमिति । किम क्तिवादेशीवक्तव्य । अकारादतीर्वस्यमादेर्नैत्यर्थे यत्तत्किन्वा
परिमाणमर्थेऽपि दिग्दृष्टे इत्यादिभ्यश्चकाराश्च इत्यादीकृतस्य मात्मीपथात्तत्तद्भ्यश्च
तदन्तयेति अस्वप्रत्ययान्तात्मायादेशे ल्यश्च ।

किम् शब्दस्य किरादेगो भवति यतो परे चकारान्तर्यं
वकारस्य यकारो भवति । कियान् ।

आइधेतदोवा ॥ ३८ ॥

यत् प्रत्यये परे एतत् शब्दस्य आ इग् इत्येतादेर्गो
भवत । गुरुः मिञ्चेतिमित्वात्कारस्य आ इति गुरुस्तथापि
चकारादन्तर्यं च टे रकारादेगो भवति न कृत्स्नम् ।
यस्मिन् पक्षे आ इगादेगमाग्निन् पक्षे प्रथमस्य वकारस्य
यकारादेगो भवति एतावान् इयान् ।

तुन्दादेरिल ॥ ४० ॥

तुन्दादेरिलप्रत्ययो भवति अन्तर्ये । तुन्दमस्यास्तीति
तुन्दिलः ।

श्रीचत्वे दन्तादुरः ॥ ४१ ॥

उच्यते दन्ता यस्य स. दन्तुरः ।

अद्वादेर्नु. ॥ ४२ ॥

अद्वादेर्गुणप्रत्ययो भवति । अद्वास्यास्तीति अद्वानुः-
दयान्, कृपालुः ।

अस्मायामेधास्त्रग्भ्योऽन्तर्ये विन् यत्तव्य । + ।

तपोस्यास्तीति तपस्वी मायावी मेधावी स्त्रग्वी ।

याचोन्मिनि ॥ ४३ ॥ यागमी ।

वाचशब्दादक्षरयोर्मिनिप्रत्ययवक्तव्यं चिभिरङ्कारेण अमादित्वात्वात्पर्यं यथा
वाचोमिनिरितिच्छेदे वाचोमिनि प्रत्यये वाचशब्दकारोऽन्तर्येतिवक्तव्यं
एवञ्च वाच इत्यस्तीपल्लवपाद्रीमीत्यादावपि ।

श्रामाटी कुत्तितभापिणि ॥ ४४ ॥ यावानः यावाट ।

ईपसमाप्तो कल्पदेश्यदेशीया ॥ ४५ ॥

ईपत्परिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्प पटुदेश्यः कवि-
देशीयः ।

प्रशंसायां रूप्यप्रशस्त्री ॥ ४६ ॥

प्रशस्त्री वैयाकरणो वैयाकरणरूप्य ।

भूतपूर्वं चरट् ॥ ४७ ॥ दृष्टचरं दृष्टचरी ।

प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् ॥ ४८ ॥

अत्रं प्राचुरं यस्मिन् सः अत्रमयः । यत्रं मृणुमयोघट ।

श्रीमयो जाल्मः । अमृतमयघट् ।

तदधीते येन्यत्राणु वक्तव्य । X ।

व्याकरणमधीने वेद वा वैयाकरणः । शोभनो अग्रं स
वेदेति सौवगः ।

श्रामाटीविति । कुत्तितमनवित्तं भाषितु शीलमस्य कुत्तितनापी तस्मि
कविनाते वाच्ये विनयित इत्यर्थः ।

ईपत्परिसमाप्तिं किञ्चिद्भूतत्वं प्रशसा मायव्यं स्तुतिरिति यावत् ।

पूर्वं भूय प्राप्नोति इति यावत् टकारस्यैतर्कत्वात्, दृष्टचरी ।

प्राचुर्येति । प्राचुर्येण विकारेषु प्राधान्यादिषु ते तथा तेषु वाचीषु मयट् प्रत्यये
वक्तव्य इत्यर्थं प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं प्राचुर्यनिर्वाहं अत्रमचुरोऽत्रमयः सही
विकारं यस्मिन् श्रीप्रधान जातीयोऽसनीवकारो आदिमन्दासाद्भूष्येऽपि तदीवाह ।
प्रशस्तमयघट् इति अमृतमय इत्यर्थं एतन्मादिमन्दादेव भी पुरीषे मयट्गोमव
तस्यदित्वात्प्रमयी स्थालीतादानोम् ।

तन् । अधीते घटति तद्देवताति वा इत्यर्थं अथ, वक्तव्य इत्यर्थं व्याक-
रणादिप्रधानावितिचित्वात्, इति प्राप्तावयवादान्नाह ।

इयम्बिष्टौ द्विताविति वक्तव्यौ । + ।

उकारो नुम् विधानार्थः । न सम्महत् इति दीर्घः ।

अतिशयेन लघुः लघीयान् । अतिशयेन पापः पापिष्ठः
पापियान् पापीयसी । लघिष्ठः लघीयसी ।

गुर्वादेरिष्टेमनीयस्सुगरादिष्टिलोपश्च ॥ ५१ ॥

गुरु प्रिय स्थिर स्फिर उरू बहुल वृद्ध द्योर्घं प्रशस्य
वाढ युवन् अल्प स्यूल दूर अन्तिकानां क्रमेण गर प्रस्य
स्फर वर वंदि ज्या द्राध थ साध यव कन स्वव दव नेद्
एते आदेशा भवन्ति । अतिशयेन गुरुः गरीयान् गरिष्ठः
गुरोर्भावो गरिमा । अतिशयेन प्रियः प्रियान् प्रेष्ठः प्रेमा ।
अतिशयेन स्थिरः स्वेयान् स्वेष्ठः । अतिशयेन उरूः वरीयान्
वरिष्ठः । अतिशयेन स्फिरः स्फियान् अतिशयेन बहुलः

चि तीवेतातीवानुष्ठेभ्यवक्ष्यया पाचकतरः पाचकतम इत्यादौ तरतमावेव नेय-
धिष्ठी ।

गुर्वादेरिति । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठ प्रियस्य भावः प्रेमा प्रियस्य प्रादेशः
प्युमस्य 'स्वरादेशः' अतिशयेन स्थिरः स्वेयान् स्वेष्ठः स्वेमा स्फिरः स्वेष्ठः स्वेयान्
उरूः वरिष्ठः वरीयान् वरिमा बहुलः वंदिद्यः 'वंदोयान्, वदिमा वृद्धः वदिष्ठः'
वर्धयान् वरः वरिष्ठः वपीयान् वस्वारकः वन्दिष्ठः वन्दीयान् दूरः दविष्ठः
दवीयान् युवा वविष्ठः यवीयान् वृषः वृषिष्ठः वृषीयान् वृषिमा चिप्रः
वेयान् वेपिष्ठः वेपीयान् वेपिमा बुद्रः वीदिष्ठः वीदीयान् वीदिमा अन्तिकः
नेदीयान् नेदिष्ठः वाढः साधीयान् साधिष्ठः युवाण्ययी कन्दा कविष्ठः कनीयान्
इत्यादौ यथाप्रदीर्घं श्रियाः ।

न सन्धिर्योगुट् च सन्धिजीयो ॥ ४८ ॥

सन्धिर्यो तयोः सन्धिजयोः यकारवकारयोः सन्ध
 यिन स्वरस्य हृद्विर्न भवति किन्तु तयोर्युष्ठागमो भवति
 उट् इट् इत्येतावागमो भवत वर्णविशेषं ज्ञात्वा यका-
 रात्पूर्वमिकारः यकारात्पूर्वमुकारः । स्वरहीने परेश
 सयोज्यं । आदिस्वरस्य छिदति च हृदि । वैयार्कारण
 सौवर्णः ।

इतोजाताश्च ॥ ४५ ॥ सञ्जितः पण्डितः छपितः ।

अतमेयस्त्रिंशत् प्रकर्षे ॥ ५० ॥

अतिगयेथै तर तम इयसु इह इत्येते मत्वया भवन्ति ।
 अतिगयेन कृत्वा छन्दतर । अतिगयेन मुक्त, मुक्ततम ।

नसन्धियोः सन्धे सन्धिमो यो सन्धभय सन्धजनकभार एवेति विद्या
 यः । अष्टे सन्धियुगितादि । इह स च गूत् कारीरन्तान्वाद्भाष्यामर्थेति अत
 एवोत् इ उट् इतोजातागमो भवत इति ती च सन्धिर्योरेव अथाहर्षेन तव
 यकारवकारयोः सन्धिजतामावादात्कारवकारयोरेव ह्येवं ज्ञात्वा सन्धि
 जायकारात्पूर्वमिकार एव सकारवकारयोरेव ज्ञात्वा यकारात् पूर्वमुकार
 इत्यादि विशेष्य ताक्षणीधार्यतयोत् इत्यादीकारयोरेव यकारवकारजनकयामा
 वादादिहृदिर्भवतीत्येव नीषेवतीवानुत्तरेष्वैवप्रागतसम्भरसङ्गम्यइवागच्छारन्वायाम
 प्रथमीनां न निषेध युटी चारादीनाञ्च सन्धिजतामावडपि निषेध युटी दौवा
 रिक्त सौवर्णिक मयवीध वैयार्कस्त्रिंशत् ।

इतदिति । अथ जातसन्धये इतप्रत्ययो मत्वया इत्यर्थे । सञ्जितजातास्य
 सञ्जित एव तारकितप्रथम पञ्चवितीत्येव इत्यादि ज्ञेयम् ।

तरतमि । तत्प तस्य इयसु इह इत्येते मत्वया प्रकर्षादितिप्रथम अतिगयेन कृत्वा

इयस्विष्टी डिताविति वक्तव्यौ । + ।

उकारो गुम् विधानार्थः । न सम्महत इति दीर्घः ।
अतिशयेन लघुः लघीयान् । अतिशयेन पापः पापिष्ठ'
पापियान् पापीयसी । लघिष्ठः लघीयसी ।

गुर्वादेरिष्टेमनीयस्सुगरादिष्टिलोपश्च ॥ ५१ ॥

गुरु प्रिय स्थिर स्फिर उरू बहुल वृद्ध दीर्घ प्रशस्य
वाढ युवन् अल्प स्थूल दूर अन्तिकानां क्रमेण गर प्रस्य
स्फर वर वहि ज्या द्राघ य साध यव कन स्थव द्व नेट
एते आदेशा भवन्ति । अतिशयेन गुरु' गरीयान् गरिष्ठः
गुरोर्भावी गरिना । अतिशयेन प्रियः प्रियान् प्रेष्ठ, प्रेना ।
अतिशयेन स्थिरः स्थियान् स्थेष्ठ' । अतिशयेन उरू, वरीयान्
वरिष्ठः । अतिशयेन स्फिरः स्फियान् अतिशयेन बहुलः

श्चि तीवेतातीवातुष्टोर्ध्वेवस्यया पाचवतर पाचकतम प्रतादी तरतमावेव नेय-
भिष्टी ।

गुर्वादेरिति । अतिशयेन प्रिय प्रेष्ठ प्रियस्य भाव प्रेमा प्रियस्य आदेश
स्य लस्य स्यवादेश अतिशयेन स्थिर स्थियान् स्थेष्ठ स्थिमा स्फिर स्फेष्ठ स्फियान्
उरू वरिष्ठ वरीयान् वरिमा बहुल बहुल्य 'व'दीयान्, वहिमा वृष्ट वविष्ठ'
वर्षीयान्, तम अपिष्ठ अपीयान्, हृष्टारक हृष्टिष्ठ हृष्टीयान्, दूर दविष्ठ
दुबीयान्, युवा यविष्ठ यवीयान्, ऋष्ट इतिष्ठ इष्टीयान्, इतिमा चिप्र
चेयान् अपिष्ठ' अपीयान्, अपिमा सुद्र चीदिष्ठ' चीदीयान्, चीदिमा अन्तिक
नेदीयान्, नेदिष्ठ वाढ साधीयान्, साधिष्ठ युवास्वयी कन्दा कनिष्ठ' कनीयान्,
इत्यादयो यथाप्रथीन भ्रिया ।

वहीयान् । अतिगयेन वृह । इलोपो । जगगृष्टादीयसः
 वृहस्य जगयान् जोरठ । अतिगयेन दीर्घः द्राघीयान्
 द्राघिष्टः द्राघीयसी द्राघिमा । प्रयस्यस्य आदेशः इष्टस्येका-
 रम्य यि भवति अतिगयेन बहु भूयिष्ठः । ईयसइलोपः
 भूयान् भूयसी । दूरस्य द्वादेशः द्विष्ठः द्वायान् द्वायसी
 क्षिप्रशब्दस्य क्षेपादेशः क्षेपिष्ठः क्षेपीयान् । क्षुद्रशब्दस्य
 क्षोदादेशः क्षोदीयान् ।

बहोरिष्ठे र्थि ॥ ५२ ॥

बहोरुत्तरस्येष्टप्रत्ययस्येकारस्य यिर्भवति । बहोः स्थाने-
 भूयादेशः भूमा ।

किमीव्ययाटाख्याताश्च तरतमयीराभ्यक्तव्यः ॥ + ॥

कुतस्तरा परमाण्व कुतस्तेपामारभक्तत्वम् ।

उच्चैस्तरां गायति पठतितमा पचतितमां ।

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः ॥ ५३ ॥

उच्चकैः यकः सकः सर्वकाः ।

इलोपइति । प्रयस्यस्य आदेशः बहोरिति बहोर्लोपीभूय बहोरिति इष्टकारलोपे
 बहोर्भूयादेशे यदादेशन्यायेन एकदेशविकृतन्यायेन च बहोरिति इष्टमचये परे
 बहुशब्दात् यि प्रत्ययी वक्तव्य इत्यर्थे अथवा इष्टस्येष्टे इति साङ्गितिकं
 प्रथमान्तम् ततश्च बहुशब्दात् परी य इष्टकार स यि भवति यदाइष्टे इति
 श्वाकसप्तम्यानि आदेशे प्राप्ते आदे परस्येति परिभाषया इकारस्य यि आदेशः
 कै विभु बहुशब्दान्तरे इष्टप्रत्यय य इकार स यकारयुक्ती वक्तव्य इत्याहुः ।

जिनोऽव्ययादिति एष परयीशरतमयीरित्यर्थः । वक्तव्यत्वाद् द्वयप्रकर्ष-
 एवनेष्ट उच्चैस्तरस्य एषा सहाव प्रमाणाभावात्कारणकत्वेनाभिमतता परम ए

परिमाणेदन्नादयः ॥ ५४ ॥

परिमाणेर्धे दध्नट् द्वयसट् मात्रट् इत्येत प्रम्यया भवन्ति
जातुदध्न जनं गिरोद्वयस पुरुपमात्रं ।

द्वयोर्बहूनांचैकस्यनिर्हारणे किमादिभ्यो हतरट्तमौ
वक्तव्यौ । X ।

कतरोभवतोः काण्व काण्व कत्तमोभवतातात्विक'
भवतोर्धत्तरम्भार्किकस्ततर उद्गृह्णातु ।

सङ्घेयविशिषावधारणे द्वित्रिभ्या तीय ॥ ५५ ॥

द्वयोः सङ्घात्पूर्वक द्वितीयः त्रयाणा सङ्घात्पूर्वक
तृतीयः चैः सम्प्रसारण ।

पट् चतुरो स्यट् ॥ ५६ ॥ पठ चतुर्थः ।

पञ्चादेमेट् ॥ ५७ ॥

पञ्चम सप्तम, अष्टम, नवमः ।

वीऽतिशयन कृत एव परमाणू नामसत्ताभेर्वा एषिवगादिषतुष्टयारम्भकत्वमप्य
तिशयेन कृत इत्यर्थः ।

परिमाणे इति । दध्नुद्वयसमात्रादयः तत्र दध्नुद्वयसत्तुर्होभाते मात्रस्यविशिषेण
आदिशब्दात् पुरुषद्वक्तिभ्यामेतत्, ष् च पुरुष प्रमाणमस्य पौरुष भवति वाशब्द
व्यवस्थया टिलोपाभाव इत्यादिप्रमाणमस्य ह्यस्तिभ्म् मचे पुरुषभावमित्यादि द्वयो-
र्भ्य एकस्य निर्धारणेकिमादिभ्य किं यत्तदनाडतर एव बहूनां मध्ये निर्धारणे
एतम इत्यर्थं काण्व काण्वार्थाय तान्त्रिक शास्त्रेण तत्रो कुशलस्यैकैक
उद्गृह्णातु सन्निहान्नायलम्बेन प्रथमतोपन्यस्तित्वर्थः ।

सर्वेषुविविधेति । सख्यातुमर्ह सख्येयनस्य विशेष यत्पूर्वकस्यावधारण
इत्यर्थं इथासंख्यधी पुरखं सम्प्रसारण सप्तस्य रेकस्य अष्टार, पट चतुरी

विंशत्यादेर्वा तमद् ॥ ५८ ॥ विंशतितमः विंशतिः ।

विंशतेस्त्रिंशोषोडशिति ॥ ५९ ॥ विंशः त्रिंशत्तमः ।

शत।देर्नित्यं ॥ ६० ॥ शततमः ।

एकादशादेर्द्विज् ॥ ६१ ॥

एकादश द्विषष्टानां द्वात्रयोष्टाः । द्वादश त्रयोदश
चष्टादश ।

कतिकतिपद्याभ्या ॥ ६२ ॥ कतिच' कतिपयथः ।

महाया. प्रकारे धा ॥ ६३ ॥

द्विप्रकारं द्विधा चतुर्धा गुणी चण् च द्विधा त्रिधा
चित्वात् द्विदि । यस्य लोपः ॥

अतोम् ॥ ६४ ॥ द्वैधं त्रैधं ।

क्रियाया आष्टत्तौ छत्यस् ॥ ६५ ॥ पञ्चकत्व ।

द्विषिभ्य सुः ॥ ६६ ॥ द्वि. त्रिरुक्तं ।

गिति च् चतुरश्रस्याद्यां स ष्ठीवविभ्रिषान्धारये णट् प्रत्ययौ चतुर्धा यथा चतु
सख्यापूरण इति विवक्षिते पद्यद्वयकाव्यातादौ अत्यभिधेयार्थेऽभिधेयानि विविधा
सामर्थ्यात् षोड इति क्चामसङ्ग, षोविदुर्गे इत्यत्र ष्ठीवैक्यतीगण्यत्तु
आयेन वातुत्ते ख्यं वस्यया विभ्रुर्गामसङ्ग पञ्चादेरिति संक्षेपविभ्रिषान्धारणे
सर्वत्रातुवर्णे ते पञ्चादेर्द्विप्रत्ययान्प्रत्यय सप्तम अष्टम नवम दशम एकादश
देरितिनिपातनादेकशब्दस्य दशशब्देपरि शाल ०३' द्वादशेत्यादौ द्विषष्टानां सम
सद्वादे सादिरिति द्वात्रयोष्टा अमतादनवेसु द्वात्रिंश' त्रयोविंश' द्वात्रिंश
स्त्रिंशत् अत्रारिमदादौ वा द्विषत्वारिंशत् द्वात्रवारिंशद्विंशदि यद्यप्येका
दशादौ द्वित्वं विनापि भवेति द्विषोप सम्प्रकति तथापि विंश' चत्वादी यस्य स
कृतेऽप्योपाये द्वित्वमिति सम्भेद्यम् विश इत्यत्र वाच्यत्वाद्भौकावातिभोपे द्वित्व

बद्धादेः शस् ॥ ६७ ॥ बहुशः शतशः ।

तयायटो सद्यायां । ६७ ।

द्वितीयं तृतीयं ह्यं त्रयं ।

शेषानिपाताः कत्यादयः ॥ ६८ ॥

का संख्या येषां ते कति ॥

॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

—०—

श्लोप. गुणोच्चेति वा प्रत्यये परे गुणो भवति गुणविधिनामर्थाच्चकाराणागुणा
भावपदे वा प्रत्ययान्तादच् चकारोविकल्पायं, क्रियाया चाङ्गो क्रियाभा इति
नचने संख्यावाचकात् कृतम् कृतवत् इत्यर्थे पञ्चवारानिति पञ्चकृत्व द्विविधा
सुरित्वापि क्रियाप्रतावित्ये व ।

बद्धादेरिति । बद्धादे,कारकादित्यर्थेऽत्र बद्धना स्त्राभोश्यादौ न अपापि क्रियाभा
इतिवचन एव भूरिश्च गच्छन् श्लोकश्च अन्यश्च अन्येभ्य इत्यादि ।

तयायटाविति । तयश्च अयट् च ती संस्थाया अपथवत्वविवक्षायां भवत इत्यर्थे
दावययो वयोवावयवा इति विचरुं द्वितयो पितयोश्च नदादित्वादीप वयोवयो
नवायट्छितात् द्वित इतोप् कोपितु, तयायटो इति पठित्वा द्वित्वादिश्लोपे
नदादित्वादीवेप् इत्याह अ चासत् यक्षश्लोप इत्येव सिद्धे द्वित्वेयर्थे प्रसङ्गात् ।

तद्धितप्रत्यया नामनल्लक्षात् सात्पूर्वे वाभिधानुमत्तत्वात्तदनुमन्निपथर्वमाह
शेषा इति । निपातान्वाभसोनिपात्या विमल्लङ्गापरिप्रश्ने कति का सहेषां
कति । एव यति तति इत्यादि प्रयोगादुच्यम् ।

॥ इति श्रीभट्टवासुदेवविरचिते सारस्वत प्रसादे तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

॥ इति सारस्वतं पूर्वाह्नं ॥

॥ सङ्पूर्णम् ॥

—०—

विंगत्यादियां तमट् ॥ २८ ॥ विंगतितमः विंगतिः ।

विंगतेमिस्लोपोद्धिति ॥ ५८ ॥ विंगः विंगत्तमः ।

गत।ट्निन्त्व' ॥ ६० ॥ गततमः ।

एकादशादेष्टैञ् ॥ ६१ ॥

एकादशः द्विचष्टानां द्वात्रयोष्टाः । द्वाष्टम, त्रयोदश
दष्टाष्टम ।

कतिकतिपयाभ्यां ॥ ६२ ॥ कतियः कतिमययः ।

महागायाः प्रकारे धा ॥ ६३ ॥

द्विमकारं द्विधा चतुर्धा गुणो अण् च द्विधा त्रिधा
णित्वात् वृद्धिः । यस्य लोपः ॥

अतोम् ॥ ६४ ॥ द्वैधं द्वैधं ।

क्रियाया आष्टत्तो लत्वम् ॥ ६५ ॥ पञ्चलत्व, ।

द्वित्रिभ्य सुः ॥ ६६ ॥ द्विः त्रिभ्यम् ।

रिति षच् चतुष्टयभासा सञ्ज्ञेयविभिन्यावधारणे ऋट् प्रत्ययो बलवत् पचात् षट्
अध्यापूरण इति विषयं षष्ठावकाश्यातादौ उत्तमिषेधादेर्मिन्वादि पविषा
सामर्थ्यात् षोड इति उच्चारणं, धीविदमे इत्यत्र उच्चीयेत्यतोमल्लुक्प्र
स्थानेन वानुष्ठाने ल्येवस्यासा विस्तरात् षष्ठा पञ्चादेरिति सञ्ज्ञेयविभिन्यावधारणे
सर्वेषामुत्तमे पञ्चादेर्देशपर्यन्ताभ्यप्रत्यय समान अष्टम षष्ठम दशम एकादश
देरितिभिवानमादेकमल्लस्य दशम्येपरि चाल् एव' इत्येवत्यादौ द्विचष्टानां सम
सञ्ज्ञादे सादिरिति द्वात्रयोष्टा अमतादन्तिसु' द्वाविंश' त्रयोविंश' द्वाविंश
त्रिंशत् चत्वारिंशदादौ वा द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशदित्यादि यद्यर्थेका
दशादौ द्वित्वंविनापि भवेति द्विचोप सम्भवति तथापि विंग इत्यादौ यस्य लं
तनेऽभीपार्थे द्वित्वमिति सन्धेयम् विश्व इत्यत्र वाचस्पतीकाशान्तिर्लौके द्वित्व

बद्धादेः यस् ॥ ६७ ॥ बहुयः यतयः ।

तयायटो सद्धार्या । ६७ ।

द्वितीयं तृतीयं द्वयं त्रयं ।

शेषानिपाताः कत्यादयः ॥ ६८ ॥

का संख्या येषां ते कति ॥

॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

—०—

श्लोपः नुषीञ्चेति वा प्रत्यये परे गुणो भवति नुबविभिन्नामर्थाप्रकारादानुष
भाषपक्षे वा इत्ययात्तादश् चकारोविहत्यांः क्रियाया चाङ्गो क्रियाभ्या इति
नपने संख्यावाचकात् क्लृप्तम् वक्तव्य इत्यर्थः पञ्चदशानिति पञ्चकृत्वः द्विविध
सुरिक्त्वापि क्रियाङ्गावित्ये व ।

बद्धादेरिति । बद्धादेःकारकादित्यर्थेन बद्धनां स्वामीत्यादौ न चापि क्रियाभ्या
इतिवचन एव भूरिचः गणत्रः श्लोक्यः अत्ययः अनेक्य इत्यादि ।

तयायटाविति । तयश्च अयट् च तौ संख्याया अवयवत्वविन्यायां भवत इत्यर्थे
वायव्यसौ त्रयीवाचयवा इति विषय इतिथो त्रितयीव्यत्र नदादित्वादीप् त्रयीव्यर्थे
त्वचायट्टित्वात् द्वित इतीप् केचित्तु तयायटो इति पठित्वा त्रित्वादिभ्यो
नदादित्वादीवेषु इत्याहः स चासत् यद्यक्षीप इत्येव सिद्धे त्रित्वेयर्थं प्रसङ्गात्

तद्धितप्रत्यया नामनल्लक्षात् कात्पूर्वैर्वाभिभाषणमन्वयाद्भुक्तनिचयवर्णनात्
शेषा इति । निपातात्तापयोनिपाताः द्विनष्टाङ्गापरिग्रहे कति, का सङ्केषा
कति । एवं यति तति इत्यादि प्रथोनादूक्तम् ।

॥ इति श्रीमद्वाचस्पतेविरचिते सारस्वत प्रथाई तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

॥ इति सारस्वतं पूर्वाहं ॥

॥ सङ्ग्रहम् ॥

सर्वदशेनसंग्रह	...	१
भामिनोविलास - सटीक	...	२
हितोपदेश - सटीक	..	२
भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित	...	१
बहुविशहवाद	...	१
दशकुमारचरित—सटीक	...	२॥
परिभाषेन्दुशेखर	..	॥॥
कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत धातुपाठ)	.	॥
चक्रदत्त (वैद्यक)	.	१॥
उष्णादिस्तव - सटीक	..	०
मेदिनी कोष	...	१
पञ्चतन्त्रम् [श्रीविष्णु-शर्म-मङ्गलितम्]	...	२॥
विद्वन्मोदतरङ्गिणी (सम्प्रकाश्य)	...	१
माधवचम्पू	...	१=
तर्कसंग्रह (इ. राजी अनुयाद सहित)	...	॥
प्रसन्नराघवनाटक (श्रीजयदेवकविरचित)		१
विवेकचूडामणि [श्रीमत्शङ्कराचार्य विरचित]	। =	
काव्यसंग्रह [सम्पूर्ण]	...	५
लिङ्गानुशासन (सटीक)	...	१
ऋतुसंहार—सटीक	...	१=
विक्रमोर्वशी—सटीक	...	१॥
वसन्ततिलकभाष्य	...	१=
गायत्री [वङ्गाक्षरैः]	...	
सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) सांख्यप्रवचनभाष्य		२
भोजप्रबन्ध	...	॥॥
नलोदय—सटीक	...	०=
ईश केन कठ, प्रश्न, मुण्ड, मारुदक्य, [सटीकसभाष्य]		५
छान्दोग्य (उपनिषद्) [सभाष्य सटीक]		५
तैत्तिरीय ऐतरेय खेताम्बर(उपनिषद्)सभाष्य		

५८	हृदयारण्यक (० पत्रिपत्र) [भाष्यसहित] ..	१०
६०	शुभ्रत ...	४
६१	गार्गीय (शैलक) ...	१
६२	शैलानपत्रांगति .	४०
६३	धातुप्रत्ययदर्शन [महात्मा मटाक मंत्रशौ] ..	४
६४	आत्मनपरिचयक [वैद्याधिकार] ...	२
६६	सुक्तिशोपनिषत् ...	—
६६	उपमानविश्वानरिण ...	१
६७	नागानन्दनाटक ..	१
६८	दुर्गातण्डयोगम । मध्वस्वामिकृतभाष्य सहितम्	२
६८	पद्ममेन्दर चम्पू काव्यम् सम्पूर्ण ...	३
७०	नानुपदेश्य मन्त्रशास्त्रम् भाष्यसहितम् ...	२
७१	धारण्य सहिता भाष्य सहिता ..	१
७०	विद्वान् भणिका नाटिका—सटीक ...	१
७३	कारणसूत्र [वैद्यशास्त्रम्]	२
७४	दुर्जनयानन्द—सटीक ..	३
७५	प्रियदर्शिका नाटिका—सटीक [गोहर्ष विरचिता] ॥	
७६	सारचत व्याकरण—सटीक ...	१
७७	पानददस्ता—सटीक .	२
७८	पुष्पवाण दिनानकाव्य[कालिदास कृतम्] सटीक ॥	
७८	महिष यतकम्, पदारविन्द गतकम्, स्तुतिगतकम्, मन्थप्रिय गतकम् वटाधि गतकम् .. .	१
८०	मनुसंहिता - कुल्लुकभट्टकृत टीका सहित...	५
८१	नैषध चरितम् (टीकासहित) मद्रिनायकृत	१०
८२	चन्द्रानुक्त (प्राचीन अलङ्कार शस्त्र)	॥

प्रतिकातासंस्कृतविद्यामन्दिर—पि, ए, उपाधिधारिणः

श्रीजीवानन्द विद्यासागर महापाठ्यस्य

सकाशात् नम्यन्ति ।

५८	हृद्यदारण्यक (० पनियद्) [भाष्यसहितम्] ...	१०
५९	दुःख	४
६०	गार्हपत्य [वैश्वदेव]	१
६१	धैर्यान्वयपरिचयति	११५
६२	पातभ्रूलदग्नि [सभाष्य-सटीक मत्स्य]	४
६३	शान्तभयप्रियेन [बौद्धाधिकार]	२
६४	मुक्तिशोपनिषत्	३३
६५	उपमानविक्रामणि	१
६६	नागानन्दनाटक	१
६७	पुरुषार्थदर्शनम् । मध्वामिजतभाष्य सहितम्	२
६८	चन्द्रशेखर चम्पू काव्यम् सम्पूर्णम्	३
७०	शमलेश्वर मन्त्राणाञ्चम् भाष्यसहितम्	२
७१	सारथ्य संदिता भाष्य सहितम्	१
७२	गिरगान्धर्विका नाटिका—सटीक	१
७३	कारणशुद्ध [बौद्धशास्त्रम्]	२
७४	द्वयनयामन्द—सटीक	२
७५	प्रियदर्शिका नाटिका—सटीक [बौद्ध विरचिता]	११
७६	सारथ्य व्याकरण—सटीक	११
७७	यामदत्ता—सटीक	२
७८	पुष्पगण विनामत्राध्य [कामिदास कृतम्] सटीक	११
७९	मण्डप गतकम्, पदार्थविन्द गतकम्, स्तुतिगतकम् मन्दमिमत गतकम् कटाक्ष गतकम्	१
८०	मनुसंहिता - सुकृष्णकृत टीका सहितम्	५
८१	नेषध चरितम् (टीकासहित) मङ्गलनाथकृत	१०
८२	चन्द्रालोक (प्राचीन अलङ्कार ग्रन्थ)	१

कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिर—वि. ए. उपाधिधारिणः

श्रीजोषानन्द विद्यासागर-भट्टाचार्यस्य

सकाशात् लभ्यानि ।

